

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
im. Stanisława Leszczyckiego

Marek Więckowski

**TURYSTYKA NA OBSZARACH
PRZYGRANICZNYCH POLSKI**

Warszawa 2010

PRACE GEOGRAFICZNE

206. Leonowicz A.M., 2006, *Kartogram jako forma prezentacji zależności zjawisk geograficznych*, 212 s., 42 ryc., 16 tab.
207. Węclawowicz G., Degórski M., Komornicki T., Korzeń J., Bański J., Korzeń J., Soja R., Śleszyński P., Więckowski M., 2006, *Studia nad przestrzennym zagospodarowaniem obszaru wzdłuż granicy polsko-niemieckiej*, 224 s., 40 ryc., 20 tab.
208. Wendt J., 2007, *Wymiar przestrzenny struktur i aktywności społeczeństwa obywatelskiego w Polsce*, 236 s., 54 ryc., 58 tab.
209. Bartczak A., 2007, *Wieloletnia zmienność odpływu rzecznego z dorzecza Zgłowiączki*, 164 s., 36 ryc., 41 tab.
210. Prokop P., 2007, *Degradacja środowiska przyrodniczego południowego skłonu Wyżyny Meghalaya, Indie*, 166 s., 41 ryc., 13 tab.
211. Śleszyński P., Bański J., Degórski M., Komornicki T., Więckowski M., 2007, *Stan zaawansowania planowania przestrzennego w gminach*, 284 s., 107 ryc., 61 tab.
212. Rączkowska Z., 2007, *Współczesna rzeźba peryglacialna wysokich gór Europy*, 252 s. + 7, 35 ryc., 35 tab.
213. Śleszyński P., 2007, *Gospodarcze funkcje kontrolne w przestrzeni Polski*, 320 s., 58 ryc., 50 tab.
214. Wolski J., 2007, *Przekształcenia krajobrazu wiejskiego Bieszczadów Wysokich w ciągu ostatnich 150 lat*, 268 s., 34 ryc., 21 tab., 36 fot.
215. Kozłowska A., 2008, *Strefy przejścia między układami roślinnymi – analiza wieloskalowa (na przykładzie roślinności górskiej)*, 152 s., 53 ryc., 3 tab., 6 zał.
216. Żarnowiecki G., 2008, *Związek pomiędzy pokrywą śnieżną a roślinnością na przykładzie grądów Białowieckiego Parku Narodowego*, 216 s., 51 ryc., 13 tab., 3 fot., 11 zał.
217. Śleszyński P., 2008, *Duże przedsiębiorstwa w strukturze przestrzennej największych polskich miast*, 104 s., 19 ryc., 7 tab., 3 zał.
218. Eberhardt P. (red.), 2008, *Problematyka geopolityczna ziem polskich*, 338 s., 42 ryc.
219. Starkel L., Sarkar S., Soja R., Prokop P., 2008, *Present-day evolution of the Sikkimese-Bhutanese Himalayan piedmont*, 142 s., 63 ryc., 5 tab., 42 fot.
220. Komornicki T., Śleszyński P., 2009, *Studia nad lokalizacją regionalnych portów lotniczych na Mazowszu*, 244 s., 73 ryc., 32 tab.
221. Brykała D., 2009, *Przestrzenne i czasowe zróżnicowanie odpływu rzecznego w dorzeczu Skrzy Lewej*, 148 s., 65 ryc., 18 tab., 10 fot.
222. Budek A., 2010, *Geneza i wiek poziomów próchnicznych w osadach równin zalewowych dolin przedpola Karpat*, 126 s., 29 ryc., 24 tab., 12 fot.
223. Kordowski J., Brykała D., Bartczak A., Kaczmarek H., Słowiński M., 2010, *Antropogeniczne i naturalne przemiany środowiska geograficznego województwa kujawsko-pomorskiego – wybrane przykłady*, 108 s., 31 ryc., 8 tab., 8 fot., 9 zał.

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO

PRACE GEOGRAFICZNE NR 224

GEOGRAPHICAL STUDIES

No. 224

TOURISM IN THE BORDER-ADJACENT AREAS
OF POLAND

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO

PRACE GEOGRAFICZNE NR 224

MAREK WIĘCKOWSKI

TURYSTYKA NA OBSZARACH
PRZYGRANICZNYCH POLSKI

WARSZAWA 2010

<http://rcin.org.pl>

KOMITET REDAKCYJNY

REDAKTOR: Grzegorz Węclawowicz
CZŁONKOWIE: Jerzy Grzeszczak, Barbara Krawczyk,
Jan Matuszkiewicz, Jerzy J. Parysek

RADA REDAKCYJNA

Bolesław Domański, Adam Kotarba, Jan Łoboda,
Andrzej Richling, Jan S. Kowalski, Andrzej Lisowski,
Eamonn Judge, Lydia Coudroy

RECENZENCI TOMU

Andrzej Matczak, Tadeusz Palmowski

ADRES REDAKCJI

Dział Wydawnictw IGiPZ PAN
ul. Twarda 51/55, 00-818 Warszawa

Opracowanie techniczne: Ewa Jankowska
Zdjęcie na okładce: Marek Więckowski

© Copyright by Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
im. Stanisława Leszczyckiego, Warszawa 2010

PL ISSN 0373-6547
ISBN 978-83-61590-14-9

Łamanie wykonano w Zespole Wydawnictw IGiPZ PAN,
ul. Twarda 51/55, 00-818 Warszawa

Druk i oprawa: Drukarnia Kłimiuk
ul. Zwierzyniecka 8A, 00-719 Warszawa

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
1. Granice i rozwój obszarów przygranicznych.....	15
1.1. Koncepcje granic	16
1.1.1. Granice państw	16
1.1.2. Funkcje granic	18
1.1.3. Fluktuacja charakteru granicy	20
1.2. Specyfika rozwoju obszarów przygranicznych	23
1.3. Koncepcje integracji transgranicznej	27
2. Turystyka. Rozwój i funkcjonowanie	31
2.1. Turystyka jako system	31
2.2. Rozwój turystyki jako efekt przestrzennych interakcji	34
2.3. Próby definiowania turystyki – problemy metodologiczne	39
2.4. Wpływ turystów i turystyki na kształtowanie się przestrzeni	47
3. Turystyka na obszarach przygranicznych	57
3.1. Znaczenie granic dla rozwoju turystyki	61
3.1.1. Granice jako bariery dla rozwoju turystyki.....	62
3.1.2. Granice jako destynacje turystyczne.....	63
3.1.3. Granica modyfikująca przestrzeń.....	64
3.1.4. Integracja przestrzeni turystycznej.....	65
3.2. Mobilność ludzi a rodzaje turystyki w układzie przekraczania granicy	66
3.2.1. Mobilność ludzi.....	67
3.2.2. Turystyka przygraniczna i turystyka transgraniczna.....	70
3.3. Przestrzeń turystyczna a granice	73
3.4. Rodzaje turystyki funkcjonujące na obszarach sąsiadujących z granicami	77
3.5. Zróżnicowanie rozwoju przestrzeni turystycznej na obszarach przygranicznych	82
3.5.1. Typologia obszarów turystycznych sąsiadujących z granicami państw.....	82
3.5.2. Rozwój turystyki na obszarach przygranicznych.....	84
4. Uwarunkowania rozwoju turystyki na obszarach przygranicznych Polski	87
4.1. Specyfika funkcjonowania turystyki na obszarach przygranicznych w Polsce	87
4.2. Fluktuacja charakteru granic Polski	93
4.3. Specyfika uwarunkowań rozwoju turystyki na obszarach przygranicznych Polski	99
4.3.1. Uwarunkowania ogólne	100
4.3.2. Potencjał endogeniczny a rozwój turystyki	103
4.3.3. Rozwój turystyki w świetle koncepcji zależności od ścieżki rozwoju.....	106
4.3.4. Ceny jako element regulujący wymianę	110

5. Ruch turystyczny na obszarach przygranicznych Polski	115
5.1. Wielkość i struktura ruchu turystycznego	115
5.2. Mobilność transgraniczna i jej znaczenie dla stref przygranicznych	127
5.2.1. Przyjazdy cudzoziemców do Polski	129
5.2.2. Wyjazdy Polaków za granicę	134
5.3. Bilans ruchu granicznego i znaczenie strefy przygranicznej	138
6. Przestrzenne zróżnicowanie funkcjonowania turystyki na obszarach przygranicznych Polski	143
6.1. Główne obszary turystyczne	143
6.2. Typy przygranicznej przestrzeni turystycznej w Polsce	147
6.2.1. Brak przestrzeni o funkcjach turystycznych	147
6.2.2. Strefy tranzytu	148
6.2.3. Obszary cenne przyrodniczo	151
6.2.4. Transgraniczne ośrodki połączone	158
6.2.5. Miasta graniczne	160
6.3. Kierunki rozwoju przestrzeni turystycznej	162
6.3.1. Powstawanie i przekształcenia funkcji turystycznej	162
6.3.2. Powstawanie nowej przestrzeni turystycznej	165
6.3.3. (Powiększenie) rozprzestrzenianie się przestrzeni turystycznej	170
6.3.4. Przemiany przestrzeni turystycznej w bezpośrednim sąsiedztwie granicy. Atrakcje turystyczne oparte na istnieniu granicy	175
6.3.5. Proces transgranicznej integracji przestrzeni turystycznej	178
6.4. Charakter przestrzennego rozwoju turystyki	190
6.4.1. Rozwój przestrzeni turystycznej na obszarach przygranicznych, w świetle hipotezy mozaiki	191
6.4.2. Elementy teorii samoorganizacji i powstawania nowych struktur dyssypatywnych	195
6.4.3. Konkurencyjność i współpraca regionów (leżących po obydwu stronach granicy)	196
6.4.4. Bariery i trudności w rozprzestrzenianiu się zagospodarowania turystycznego	198
6.4.5. Utrata i odnawianie przewagi konkurencyjnej w wyniku wzrostu znaczenia innowacji	202
7. Rozwój i funkcjonowanie turystyki na obszarach przygranicznych Polski – Podsumowanie	205
7.1. Turystyka i granice	205
7.2. Specyfika funkcjonowania turystyki na obszarach przygranicznych Polski	209
7.3. Weryfikacja hipotez	216
7.3.1. Hipotezy zweryfikowane w pracy	216
7.3.2. Nowe hipotezy – częściowo zweryfikowane	221
7.3.3. Wnioski końcowe	221
Literatura	223
Tourism in the border-adjacent areas of Poland – Summary	246

WSTĘP

Idea tej książki powstała wiele lat temu. Obecna jej forma jest zaawansowanym stadium mojej wiedzy, doświadczeń i badań wykonanych w ciągu wielu lat. Myśli zawarte w tej pracy są efektem około 20-letnich zainteresowań: turystyką, granicami oraz badaniami naukowymi. W tym okresie przekroczyłem kilkadziesiąt granic w Europie, Azji, Afryce i w Ameryce Północnej. Wiele z tych granic przekraczałem wielokrotnie. W Europie byłem na większości granic, a w Polsce na wszystkich. Każdą z nich przekraczałem wiele razy i w różnych okresach, gdy było to jeszcze bardzo utrudnione, w latach 90. XX w. gdy wolno było przekraczać granicę tylko w przejściach granicznych, ale wciąż ze znacznymi obostrzeniami, jak i na początku wieku XXI, kiedy sytuacja na granicach zmieniała się błyskawicznie. Byłem świadkiem otwierania przejść dla ruchu turystycznego, wejścia Polski do Unii Europejskiej i późniejszego włączenia Polski do strefy Schengen. Każdą zmianę śledziłem wnikliwie, odbywając setki podróży na granice i przez granice: samolotem, pociągiem, samochodem, pieszo, na rowerze, na nartach, łodzią, statkiem i kajakiem.

Zaprezentowane w książce wyniki badań bazują na kilku źródłach:

- literaturze naukowej prezentującej teorie, koncepcje oraz wyniki badań empirycznych,
- opracowaniach popularnonaukowych i popularnych (m.in. na przewodnikach, mapach i atlasach turystycznych, artykułach w prasie, materiałach zawartych w Internecie),
- rozmowach i dyskusjach (z ekspertami itp.),
- własnych badaniach naukowych – prowadzonych na wszystkich obszarach przygranicznych Polski, a także podczas moich pobytów zagranicznych, zwłaszcza dwuletniego stażu naukowego w Ecole Normale Supérieure – Lettres et Sciences Humaines (ENS-LSH) w Lyonie – oraz na moich obserwacjach i doświadczeniach zbieranych podczas niezliczonych podróży po obszarach przygranicznych, podczas których obserwowałem procesy i zmiany, opisywałem, fotografowałem i wyciągałem wnioski oraz uogólniałem zebraną wiedzę oraz doświadczenia. Każdy z tych głównych elementów pozyskiwania wiedzy miał zasadnicze znaczenie w końcowym efekcie pracy i czymś co można nazwać „czuciem tematu”.

WPROWADZENIE

Izolacja, marginalizacja i blokada polityczna, w jakich znalazła się Polska w okresie socjalizmu, przyczyniały się do znaczącego ograniczenia znaczenia turystyki międzynarodowej. Po II wojnie światowej ruch turystyczny do innych państw (w tym także do socjalistycznych) był skutecznie ograniczany i kontrolowany. Poza nielicznymi okresami zwiększonej wymiany turystycznej, dopiero po 1989 roku nastąpiło prawie całkowite pozwolenie na przekraczanie granic. Po zmianach politycznych, społecznych i ekonomicznych w Europie Środkowej i Wschodniej w bardzo szybkim tempie znaczenie Polski, jako celu przyjazdowego wzrosło, głównie dzięki przyjazdom cudzoziemców do stref przygranicznych. Stały się one głównymi miejscami napływu odwiedzających jednodniowych i turystów z krajów sąsiednich.

Zmiany polityczne w Europie Środkowej i włączenie Polski w strefę integracji europejskiej przyczyniły się do zmian funkcji granic państwowych. Po 1989 roku możliwe było odnowienie i rozwój współpracy transgranicznej pomiędzy Polską a jej sąsiadami. Współpracę tę oraz zagospodarowanie granicy państwa uznano za jeden z priorytetów polityki polskiego rządu. Ponadto obszary sąsiadujące z granicami stały się istotnymi beneficjentami pomocy finansowej ze środków Unii Europejskiej. Tematyka ta stała się również ważnym nurtem badań naukowych (Więckowski 2004).

W ostatnich dwóch dziesięcioleciach nastąpił gwałtowny rozwój turystyki. Jest on wielkim fenomenem współczesnego społeczeństwa, a uznawany jest nawet za jedną z najbardziej charakterystycznych cech współczesnej cywilizacji. Dzisiejsze społeczeństwo można nazwać społeczeństwem mobilnych indywidualności (Stock 2005) a turystyka stanowi jedną z wiodących form mobilności. Sektor turystyczny prawdopodobnie będzie największym działem gospodarki w XXI w. Waga ekonomiczna sektora turystycznego jest porównywalna z ważnymi gałęziami współczesnego przemysłu i innych usług. G. Wackermann (1997) usytuował znaczenie turystyki w kontekście makroekonomicznym twierdząc, że szybka internalizacja oraz globalizacja zintegrowały najpierw turystykę z usługami wyższego rzędu a później z ekonomią. Turystykę uznaje się za element składowy siły ekonomicznej kraju i handlu zagranicznego (Wackermann 1997). Państwa, regiony, społeczności włączając się w globalne trendy próbują wesprzeć własny ekonomiczny wzrost i rozwój. Tym samym turystyka stanowi element globalizacji i jest przez nią wspierana i rozwijana.

Obszary przygraniczne cechują się peryferyjnością rozwoju społecznego i gospodarczego. Są stosunkowo słabo przekształcone przez działalność gospodarczą człowieka i cechują się występowaniem terenów o cennych krajobrazach naturalnych z atrakcjami historycznymi i kulturowymi. Cechują się bardzo dużym potencjałem turystycznym (według niektórych autorów obszary te mają jedynie potencjał, a nie atrakcje i produkty turystyczne).

Granice polityczne wpływają na kształt i funkcjonowanie sieci transportu, lokalizację bazy turystycznej i stanowią filtr dla przepływu osób. Są barierami wpływającymi na istnienie nieciągłości przestrzeni społecznej i gospodarczej. Granice polityczne to bariery zwłaszcza dla przepływu ludzi, ale zarazem stanowią atrakcję dla turystów. Procesy integracji europejskiej wpływają na zmianę funkcjonowania granic i obszarów przygranicznych, co modyfikuje również przestrzeń i funkcję turystyczną. Granice predestynują do rozwoju określonego zagospodarowania przestrzeni oraz typów turystyki. Turystyka wymieniana jest jako jeden z priorytetów rozwoju obszarów przygranicznych, na co szczególnie nacisk kładą instytucje Unii Europejskiej. Turystyce przypisuje się ponadto szczególną rolę w przełamaniu zapóźnienia cywilizacyjnego oraz wspomagania procesów modernizacji i w uruchomieniu mechanizmów pozytywnych przeobrażeń struktury społecznej oraz gospodarczej regionów, szczególnie tych, które usytuowane są w sąsiedztwie granic państwowych. Stąd też wynika konieczność śledzenia zachodzących zmian, wykrywania prawidłowości oraz formułowania wniosków, mających znaczenie praktyczne. Stałe przemiany funkcji granic wymuszają prowadzenie nowych badań. W integrującej się współcześnie Europie współpraca transgraniczna ma coraz większe znaczenie, co wpływa na zmianę kierunku badań naukowych. Rozpoznanie stanu rozwoju funkcji i przestrzeni turystycznej na obszarach przygranicznych w Polsce pod koniec XX i na początku XXI wieku jest problemem niezwykle istotnym. Zmieniające się funkcje granic politycznych mają również wpływ na przestrzeń turystyczną w sąsiedztwie granic politycznych. Turystyka na tych obszarach pełni często dominującą rolę w rozwoju społeczno-gospodarczym. Dlatego też niezwykle istotne jest podjęcie kompleksowych badań roli i znaczenia granicy politycznej w rozwoju funkcji i przestrzeni turystycznej obszarów przygranicznych Polski.

Od wielu już lat powstają prace, w których podkreśla się istotę turystyki, dynamiczny rozwój, rosnącą rolę w gospodarce, znaczenie dla rozwoju obszarów itp. Można pokusić się o stwierdzenie, że świat (w tym świat nauki) zachłysnął się turystyką i traktuje ją jako lekarstwo na stagnację i zacofanie oraz nadzieję na rozwój. Nie są obce stwierdzenia typu: „*nie masz sposobu na rozwój regionu, postaw na turystykę*”. Śledząc prace naukowe (ale także planistyczne, w tym studia i strategie) dochodzi się do przekonania, że turystykę można rozwijać niemal wszędzie i z podobnym efektem, czerpiąc z tego nieograniczone zyski. Również w Polsce upowszechniano opinię, słusznie krytykowaną przez naukowców (np. Mazurski 2006b, Węclawowicz i in. 2006), że „*turystyka jest remedium na złą sytuację gospodarczą w każdym środowisku, w każdej gminie i każdym powiecie*” (Mazurski, 2006b). Rzadko zadawane są kluczowe pytania: kto ma przyjeżdżać? kto ma wydawać pieniądze? na czym ma być oparty rozwój turystyki i jego ekonomiczne znaczenie? Rozpatrując turystykę jako zjawisko, istotnym zagadnieniem jest odpowiedź na pytanie: kto i dokąd ma dotrzeć oraz dlaczego do danego miejsca a nie do innego? Z geograficznego punktu widzenia istotna jest próba

odpowiedzi na pytanie gdzie dane zjawisko zachodzi w przestrzeni – w tym przypadku, gdzie, w jaki sposób i dlaczego rozwija się przestrzeń turystyczna na obszarach przygranicznych Polski.

METODYKA BADAŃ

Zagadnienie rozwoju turystyki na obszarach przygranicznych jest złożone. Z jednej strony problem dotyczy turystyki jako jednego z działów gospodarki, a także aspektu życia społecznego, a z drugiej strony związany jest ze specyficznym wycinkiem przestrzeni geograficznej jakim są obszary sąsiadujące z granicami państw. Praca jest próbą wyjaśnienia wzajemnych relacji pomiędzy turystyką a granicami, na podstawie badań empirycznych i analitycznych. Zastosowano głównie metodę wnioskowania do najlepszego wyjaśnienia. W szczególności skuteczna okazała się metoda abdukcyjna (raczej podejście metodologiczne, por. Grobler 2006)¹. Analogicznie stosowano też metodę (podejście) dedukcyjną, które ma bardzo praktyczne znaczenie. Takie podejście pozwala na wnikliwą analizę zjawisk i umożliwia udzielenie wyjaśnień i ukazanie istoty problemu.

Zastosowane podejście wielokrotnego sprawdzania, odrzucania i pojawiania się nowych hipotez wydaje się być prawidłowe do tak sformułowanego tematu badawczego. W pracy nie zawarto jednak całej procedury badawczej, a jedynie jej efekty. Zdaniem autora zajęłoby to zbyt dużo miejsca i zaburzyłoby strukturę pracy. Ponadto wielowątkowość utrudniałaby zrozumienie istoty problemu.

Analiza literatury i przeprowadzone badania naukowe pozwoliły na postawienie wielu pytań badawczych, z których niektóre wydawały się już na wstępie zbyt proste: *czy i dlaczego granica wpływa na funkcjonowanie turystyki na obszarach z nią sąsiadujących?* Bardziej zasadne jest pytanie: *na czym ten wpływ polega?* W konsekwencji najprostszymi pytaniami, na które brak pełnej odpowiedzi są:

– *czym wyróżnia się rozwój turystyki w sąsiedztwie granicy w porównaniu do innych form działalności społecznej i gospodarczej człowieka na tym terenie?*

– *jaka jest specyfika rozwoju turystyki w sąsiedztwie granic w porównaniu z obszarami leżącymi z dala od nich?*

Równie ważne jest pytanie: *w jaki sposób i gdzie rozwija się turystyka?* W obliczu tak stawianych pytań i specyfiki problemu badań można zaryzykować stwierdzenie, że z przedstawionego materiału wylania się **koncepcja przestrzennej organizacji rozwoju turystyki w sąsiedztwie granic państwowych**.

Cel powinien określać badaną zbiorowość, dlatego głównym celem pracy stało się zbadanie roli i znaczenia granic politycznych w funkcjonowaniu turystyki na obszarach przygranicznych. Istotne jest uwypuklenie wpływu granicy na kształtowanie struktury turystyki (ruch turystyczny, zagospodarowanie i tworzenie atrakcji oraz produktów turystycznych). Szczególnie istotny jest wpływ

¹ Według A. Groblera, metoda abdukcyjna pomaga w obliczu zaskakującego zjawiska szukać hipotezy, z której można dedukcyjnie wyprowadzić wniosek, że takie zjawisko zajdzie. Gdy hipotez jest kilka należy wybrać tę, która dostarcza lepszego wyjaśnienia niż inne.

zmiany funkcji granic na rozwój turystyki oraz to czy i w jakim stopniu granica państwa może być atrakcją turystyczną. W ramach tego celu istotna jest próba wyjaśnienia funkcjonowania mechanizmów oraz skutków rozwoju przestrzeni turystycznej, na przemiany struktury zagospodarowania przestrzennego obszarów przygranicznych. Istotnym elementem jest również próba typologii funkcjonowania przestrzeni turystycznej na obszarach przygranicznych w Polsce, uwzględniająca także aspekt czasowy (warunkuje to różny stan początkowy i zmienność procesów „transformacyjnych” i funkcji granic państwowych), a także modeli, określających regularności i prawidłowości rozwoju funkcji turystycznych.

W celu uzyskania odpowiedzi na postawione pytania badawcze przeprowadzono szczegółowe analizy, spośród których można wyróżnić:

- określenie uwarunkowań funkcjonowania turystyki na obszarach przygranicznych Polski,
- identyfikację głównych składników przestrzeni turystycznej na obszarach przygranicznych,
- analizę procesów kształtowania przestrzeni turystycznej i zróżnicowania przepływów turystycznych,
- wyjaśnienie przyczyn, które powodują tworzenie określonych ośrodków, hierarchii i struktur przestrzennych.

Aby osiągnąć stawiany cel zastosowano szereg metod. Za najważniejsze należy uznać:

- podejście abdukcyjne i częściowo indukcyjne,
- badania terenowe,
- wywiady niestrukturalizowane,
- badania dokumentów (m.in. strategie rozwoju, studia i plany zagospodarowania przestrzennego),
- analizy kartograficzno-statystyczne,
- metodę uzasadniania twierdzeń za pomocą istniejących danych statystycznych,
- wtórną analizę danych istniejących,
- badania studiów przypadku,
- opis porządkujący i wyjaśniający.

Źródła i ocena danych. Dla ukazania wielkości, zmian i przestrzennego zróżnicowania ruchu turystycznego korzystano z istniejących danych dotyczących ruchu granicznego (dane Straży Granicznej) i ruchu turystycznego (m.in. dane i badania Instytutu Turystyki, GUS). Korzystano także z szeregu danych z zakresu turystyki (np. baza noclegowa, ruch turystyczny) pochodzących ze źródeł oficjalnych (GUS, m.in. Bank Danych Regionalnych, przy pełnej świadomości, że dane te nie są w 100% zgodne ze stanem rzeczywistym). Dane te dla pro-

wadzenia analiz były weryfikowane zarówno na podstawie istniejącej literatury naukowej jak i podczas licznych studiów terenowych. Korzystano także z map turystycznych, przewodników itp. Analizowano również dokumenty, strategie, studia, plany zagospodarowania przestrzennego itp. Statystyki dotyczące ruchu osób w przestrzeni są niemal zawsze obarczone znacznym ryzykiem niedokładności i niepełności. Dlatego dane dotyczące ruchu turystycznego są po części szacunkowe i trudno je wykorzystywać do badań naukowych z przekonaniem o ich kompletności i wiarygodności. Niemniej jednak analizy danych i uzyskane wyniki pozwalają na potwierdzenie lub odrzucenie stawianych hipotez.

W pracy, badaniu naukowemu została poddana każda polska granica lądowa i sąsiadujące z nią obszary². Celem tej analizy jest identyfikacja oraz ukazanie różnorodności obszarów pełniących funkcje turystyczne. Celem badań nie było monograficzne ujęcie przedstawianego tematu z podziałem na poszczególne odcinki graniczne, ale analiza wyjściowego materiału do przedstawienia studiów przypadków oraz wyjaśnień realnych procesów funkcjonowania turystyki na obszarach przygranicznych. Efektem jest też typologia obszarów turystycznych, oraz ukazanie zmian funkcji. Skupiono się głównie na ukazaniu:

- uwarunkowań rozwoju turystyki na obszarach przygranicznych,
- przepływów, czyli ruchu turystycznego oraz odwiedzających jednodniowych,
- zagospodarowania turystycznego (głównie bazy noclegowej oraz bazy towarzyszącej) a także wybranych atrakcji turystycznych.

Różnorodność rozumowania i definiowania przestrzeni turystycznej decyduje o konieczności ograniczenia własnych badań do wybranego jej wycinka. Z jednej strony ograniczenie to dotyczy przestrzeni turystycznej znajdującej się w sąsiedztwie granic politycznych, z drugiej zdecydowano się na badanie przestrzeni recepcyjnej i w mniejszym stopniu przestrzeni tranzytowej.

OBSZAR BADAŃ I ZAKRES CZASOWY

Opracowanie obejmuje tereny sąsiadujące z polskimi granicami lądowymi. Wyłączono granicę morską, gdyż jej specyfika odbiega od tematu badań. Granica morska przebiega na morzu, gdzie zagospodarowanie turystyczne nie występuje. Zagospodarowanie to skupia się zazwyczaj w wąskiej strefie przybrzeżnej, która jak każda strefa styku lądu i wody jest nieciągła i ma swoją specyfikę. Nie ma ona cech obszaru rozdzielonego granicą polityczną i bezpośredniego styku terytoriów lądowych sąsiadujących państw. W pracy skoncentrowano się na obszarach leżących po jednej stronie granicy na terytorium Polski. Wyznaczenie tych stref może być różne w zależności od przyjętego kryterium. Jako główny zasięg

² Wszystkie obszary przygraniczne, a zwłaszcza te o szczególnej koncentracji funkcji turystycznej oraz miejsca tworzenia się nowej i kształtowania wcześniej istniejącej przestrzeni turystycznej, były przedmiotem szczegółowych badań. Z jednej strony każdy z omawianych obszarów można traktować jako studium przypadku, z drugiej, ze względu na kompleksowość badań, analiz i studiów istniejącej literatury może stanowić syntetyczne kompendium wiedzy o głównych przestrzeniach turystycznych na obszarach przygranicznych Polski.

wybrano obszar oddalony o około 50 kilometrów od granic Polski w głąb kraju (ryc. 1). Jednakże wpływ na rozwój obszarów turystycznych ma także sytuacja po drugiej stronie granicy, w krajach sąsiadujących z Polską. Tam gdzie miało to istotne znaczenie (np. do procesu integracji) analizy zostały pogłębione o sytuację w kraju sąsiednim.

Ryc. 1. Przykłady wyznaczania obszarów przygranicznych. a) obszary zaliczone do programów Europejskiej Współpracy Terytorialnej (EWT, dawniej Interreg); b) gminy znajdujące się w odległości do 50 km od granicy; c) gminy znajdujące się w odległości do 25 km od granicy. Źródło: opracowanie własne

Examples of delimitations of the border-adjacent areas. a) areas included in the programs of the European Territorial Cooperation (formerly Interreg); b) municipalities located at the distance up to 50 kms from the border; c) municipalities located at the distance up to 25 kms from the border. Source: own elaboration

Przedstawiane zagadnienia dotyczą głównie lat 1989–2009, z założeniem, że dane statystyczne przedstawiają ruch turystyczny do roku 2007. Podyktowane jest to głównie porównywalnością danych statystycznych (np. po roku 2007 zaprzestano badania ruchu granicznego na wewnętrznych granicach Strefy Schengen). W nielicznych przypadkach, tam gdzie tematyka tego wymagała zamieszczono odniesienia do sytuacji przed rokiem 1989.

HIPOTEZY

Stawiane pytania i cele pozwalają na sformułowanie następujących hipotez:

– w warunkach polskich, zamknięty charakter granic decydował o istnieniu silnych barier dla przepływu ludzi oraz rozwoju stref przygranicznych z utrudnioną możliwością tworzenia zagospodarowania turystycznego (charakterystyczne było „zniechęcanie” lokalizacji działalności gospodarczej w strefach przygranicznych);

– proces otwierania granic (zmiany funkcji) jest nowym impulsem dla rozwoju turystyki na obszarach sąsiadujących z granicą państwa. Jest on wspomagany przez zmiany gospodarcze i społeczne (gł. wzrost znaczenia mobilności, w tym wyjazdów turystycznych, związanych z możliwościami i potrzebami ludzi). Procesy te, przy odpowiedniej polityce i dzięki inwestycjom, stają się impulsami do powstania oraz powiększania przestrzeni turystycznej i inicjują rozwój gospodarczy;

– w następstwie transformacji systemowej zmienia się postrzeganie obszarów przygranicznych. W Polsce obszary te korzystają ze specyficznych środków finansowych wspomagających rozwój turystyki. Powstają nowe przestrzenie turystyczne. Następują zmiany funkcji, przysuwanie się zagospodarowania turystycznego do granic oraz tworzenie nowych układów transgranicznych.

Ponadto istnieje możliwość postawienia pomocniczych hipotez:

– niezależnie od pełnionej funkcji granice mogą być postrzegane jako atrakcje turystyczne i destynacje kierunków przemieszczeń turystycznych.

– niezależnie od charakteru granic, pomiędzy obszarami przygranicznymi w dwóch sąsiednich krajach występują różnice, przejawiające się głównie różnym poziomem i wielkością: zagospodarowania turystycznego, atrakcji turystycznych i ruchu turystycznego. Różnice w poziomie rozwoju gospodarczego, wysokości i jakości cen dóbr i usług sprzyjają wymianie oraz podróżom. W przypadku granic zamkniętych różnice wpływają na istnienie przemytu oraz ograniczają mobilność ludzi (występuje mały ruch przez granicę). W przypadku granic otwartych różnice wpływają na rozwój handlu i turystyki, która na obszarach przygranicznych Polski uważana jest za najważniejszą dziedzinę gospodarki i często traktowana jako jedyna szansa na rozwój, stając się równocześnie główną dziedziną integracji obszarów przygranicznych sąsiadujących państw.

1. GRANICE I ROZWÓJ OBSZARÓW PRZYGRANICZNYCH

Granice państw są istotnym elementem strukturyzującym zjawiska społeczne i gospodarcze w przestrzeni będąc barierami lub stymulatorami ich rozwoju. Obszary sąsiadujące z granicami politycznymi cechują się pewną swoistością związaną z samym faktem występowania granicy oraz z jej specyfiką. Zarówno występowanie granic jak i ich charakter (rola, funkcja itp.) są zmienne w czasie i przestrzeni, a w konsekwencji ich wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy, w tym turystyki, jest zróżnicowany.

Na temat granic powstało już bardzo dużo opracowań i w niniejszym rozdziale zostaną przytoczone tylko te prace i koncepcje, które mają znaczenie dla głównej myśli pracy. Warto również przypomnieć publikacje, które stały się wiodącymi opracowaniami na temat granic. Na znaczenie granic politycznych, jako podmiotu organizującego przestrzeń, zwrócono uwagę już dość dawno: F. Ratzel (1895), T.H. Holdich (1916), P. de Lapradelle (1928), R. Hartshorne (1936), S.W. Boggs (1940), S.B. Jones (1943,1959). Zmiany funkcjonalne obszarów w wyniku ich sąsiedztwa z granicami zauważali m.in. R. Hartshorne (1936) i S.W. Boggs (1940). Późniejsze prace miały charakter coraz bardziej scalający wiedzę o granicach. Do nich należą opracowania, m.in.: N.J.G. Pouna 1963; P. Guichoneta, C. Raffestina 1974; M. Andersona 1982; J.R. Prescottta 1987; M. Fouchera 1988; R. Rattiego, S. Reichmanna 1993; M. Andersona, E. Borta 2001.

W literaturze polskiej nie brak prac analitycznych i empirycznych (Kałuński 1992; Jabłoński, Maik 1998; Palmowski 2000; Komornicki 1999, 2003a; Eberhardt 2004; Ciok 2004; Mync, Szul 1999; Koter, Heffner 1998; Sobczyński 1995) oraz prac o charakterze konceptualnym (Rykiel 1991, Chojnicki 1999 oraz wiele innych artykułów, m.in; Mazurkiewicz 1993, Kuciński 1996, Gorzym-Wilkowski 2002, 2005).

Za najważniejsze koncepcje dotyczące granic i ich wpływu na obszary z nimi sąsiadujące zdecydowano się uznać:

a) koncepcje granic i ich roli jako barier (przestrzennych i innych) omówione w podrozdziale 1.1;

b) koncepcje rozwoju regionów sąsiadujących z granicami, w tym teorie ośrodków centralnych, polaryzacji, biegunów wzrostu oraz teorie rozwoju regionalnego a zwłaszcza rozwoju regionów przygranicznych (omówione w podrozdziale 1.2);

c) koncepcje integracji (omówione w podrozdziale 1.3).

1.1. KONCEPCJE GRANIC

Granice rozgraniczają pewne obszary od innych, ale jednocześnie stanowią styk tych obszarów. Szczególnym przypadkiem są granice oddzielające od siebie państwa. Nazywane są w szerszym ujęciu – granicami politycznymi lub w węższym znaczeniu – granicami państwowymi. Niniejsza praca dotyczy tylko granic między państwami i obszarów z nimi sąsiadujących.

1.1.1. GRANICE PAŃSTW

Granica państwa jest przede wszystkim elementem rozgraniczającym dwa lub więcej terytoria, oddziela ona suwerenność danego państwa od suwerenności jego sąsiadów (Kristof 1959; Pound 1963) i jak dodaje J.R.V. Prescott (1987) stanowi zasięg, do którego państwo może sprawować prawną władzę. Jest to również linia demarkacji odmiennych systemów polityczno-instytucjonalnych (Guichonnet, i Raffestin 1974), a także systemów ekonomicznych i struktur społecznych oraz sposobów życia. Granice oddzielają odmienne organizmy państwowe znajdujące się tuż obok siebie. Ich przekroczenie ukazuje nagłą zmianę języka, religii, ustroju politycznego, tradycji kulturalnych, socjalnych itp. Granica pozwala tym samym na odróżnienie inności oraz różności.

Granice państwowe zostały stworzone, by oddzielać organizmy państwowe w celu kontroli członków danej społeczności i terytorium, na którym mieszkają i prowadzą działalność (Newman 2002). Dzisiejszy świat charakteryzuje hierarchia ekonomicznych zależności, w którym granice mają duże znaczenie w naszym życiu codziennym (Newman 2006). Obecnie funkcje granic ulegają zmianom w wyniku procesów globalizacji oraz, w przypadku Unii Europejskiej, procesów integracji. Zmiany funkcji granic w kontekście globalizacji i integracji są często nazywane deterytorializacją (*de-territorialization*) lub reterytorializacją (*re-territorialization*) (Kolossov 2006). Ponadto w epoce globalizacji nawet państwa ulegają deterytorializacji (Taylor, Flint 2000).

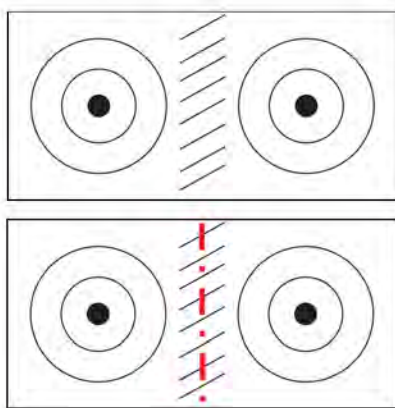
Granica to element rozdzielający państwa, ale również je łączący jako sąsiadów. Stanowi barierę przestrzenną o różnym stopniu przenikalności i złącze dla powstawania sąsiedzkich związków oraz powiązań transgranicznych (Domański 2002).

W ujęciu klasycznym granice państw występują na lądzie, wodzie i w powietrzu. Granice lądowe przebiegają zarówno na powierzchni ziemi jak i pod nią. Ich faktyczne przekraczanie ma miejsce tam, gdzie granica przebiega w rzeczywistości. Punkty przekroczenia granicy mogą znajdować się na samej granicy lub w jej pobliżu (może ich też nie być w ogóle). Granice na lądzie można przekraczać na powierzchni ziemi (z wykorzystaniem środków transportu lub pieszo) albo pod nią (w tunelach).

Granice wodne przebiegają zarówno na akwenach morskich (morza i oceany) jak i na wodach śródlądowych: wzdłuż lub w poprzek rzek i jezior. Do przekraczania tych granic służą środki transportu wodnego albo mosty. Granice morskie znajdują się na morzach, ale punkty graniczne z przyczyn praktycznych leżą na lądach – w portach.

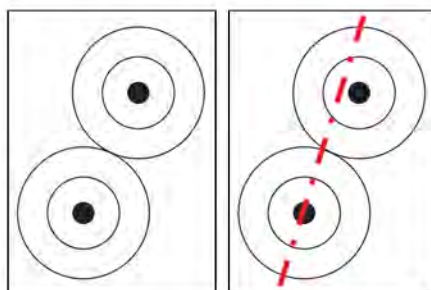
Granice powietrzne stanowią płaszczyzny przechodzące przez dolną część troposfery. Granica powietrzna jest przekraczana za pomocą powietrznych środków transportu nad linią graniczną. Podobnie jak w przypadku granicy morskiej punkty graniczne znajdują się na lądzie. Miejsca przekroczenia granicy znajdują się w portach lotniczych, często zlokalizowanych daleko od faktycznych granic państwa.

Rozwój nowoczesnych technik powoduje też inne problemy związane z przekraczaniem i powstawaniem granic w miejscach położonych z dala od faktycznych, tradycyjnych linii granicznych. Należy do nich rozwój telekomunikacji (łączości), a tym samym powiązań i połączeń międzynarodowych (telefon, telewizja, Internet). Globalizacja wpływa na redukcję znaczenia granic, zwłaszcza jako barier.

Ryc. 2. Utworzenie granicy typu antecedentego w wyniku sformalizowania granicy na obszarze rubieży. Źródło: opracowanie własne

Creation of an antecedent boundary type as a consequence of formalization of a border within a confine. Source: own elaboration

Ryc. 3. Utworzenie granicy typu subsekwentnego w wyniku rozdzielenia granicą obszaru wcześniej zagospodarowanego przez człowieka. Źródło: opracowanie własne

Creation of a subsequence boundary type as a consequence of division by a boundary of an area spatially organized before. Source: own elaboration

Decydującym elementem o charakterze obszaru sąsiadującego z granicą jest zaproponowany przez R. Hartshorna (1933) genetyczny podział na granice subsekwentne i antecedentne. Według tego autora granica antecedentna jest pierwotna w stosunku do form zagospodarowania (ryc. 2). Granica subsekwentna jest granicą wtórną względem zagospodarowania przestrzeni (ryc. 3).

Według Z. Rykła (1991) podział ten odnosi się raczej do funkcji barier przestrzennych (Rykiel 1991, s. 18). Pojawienie się granic subsekwentnych powoduje rozrywanie istniejącego układu powiązań. Rozdzielają one zazwyczaj jednorodne terytorialne systemy społeczno-gospodarcze o znacznym stopniu integracji wewnętrznej i zagospodarowania przestrzennego.

1.1.2. FUNKCJE GRANIC

Według A.L. Sanguina (1983) istnieją dwa zasadnicze rodzaje granicy: granica dzieląca — bariera i granica łącząca. Podobne zdanie wypowiada wielu autorów (m.in. Prescott 1987; Pradeau 1994; Chojnicki 1999; Komornicki 1999). Rozszerzając ten podział, granica może być barierą, filtrem oraz strefą kontaktu (Ratti 1996). Jeszcze więcej funkcji granicy przedstawili J.P. Renard, P. Picouet 1993 (s. 7). Według nich są to: integracja terenów pionierskich, efekt dysymetrii, dysfunkcja, strefa izolacji i tranzytu, efekt kreowania i akumulowania (kreowanie przestrzeni granicznej [transgranicznej] o silnej dynamice na styku dwóch terytoriów) oraz metamorfizm kontaktu (kreowanie transgranicznego systemu przestrzennego).

Granice są przede wszystkim barierami. Fakt, że granice polityczne są barierami jest niemal bezsprzeczny i powtarzany przez wielu autorów. Już w 1916 roku T.H. Holdich (1916) stwierdził, że granice muszą być barierami. S.W. Boggs (1940) postrzegał granice jako bariery ekonomiczne. Granice jako bariery przestrzenne rozpatywali także m.in. R.S. Yuill (1965), D.R. Reynolds i M. McNulty (1968). Również w literaturze polskiej nie brak głosów, że granice są barierami. Jak stwierdza J. Łoboda (1974), każda granica polityczna (w tym administracyjna) jest współcześnie barierą przestrzenną. Na efekt bariery przestrzennej granicy zwracali uwagę także: J. Łoboda (1983), Z. Rykiel (m.in. 1991), S. Kałuski (1992) oraz T. Komornicki (1999), T. Palmowski (2000, 2007b), S. Ciok (2004), M. Więckowski (2004).

Pojęcia granicy i bariery przestrzennej pokrywają się tylko częściowo, ponieważ bariera ma zasadniczo szerszy zakres znaczeniowy. Bariera przestrzenna jest przeszkodą dla powiązań, przemieszczeń i interakcji w przestrzeni fizycznej (Rykiel 1991). Efekt granicy indukowany przez bariery przestrzenne jest miarą przeszkód integracji poszczególnych części regionu przygranicznego, gdzie każda z tych części ma odmienną przeszłość historyczną. Każda granica polityczna jest barierą przestrzenną, ale jej siła jest zmienna i uzależniona od wielu czynników. Pojęcie granicy jest związane z koncepcją formalizacji, a pojęcie bariery przestrzennej wiąże się głównie z koncepcją przenikalności (Rykiel 1991, s. 19).

Bariery przestrzenne, w odniesieniu do granic, rozpatrywane były na kanwie dwóch zasadniczych koncepcji – dyfuzji innowacji (m.in. Hagerstrand 1957; Morrill 1965; Yuill 1965; Domański 1970; Łoboda 1983) i wzajemnych interakcji (m.in. Hartshorne 1933; Mackay 1958). Druga z tych koncepcji odnosi się głównie do granic jako barier przestrzennych i kładzie nacisk na integrację elementów danego terytorialnego systemu społeczno-gospodarczego. Układ przestrzenny interakcji w terytorialnych systemach społeczno-gospodarczych opisywał m.in. R. Domański (1978), określając go jako pole fizyczne i opisując za pomocą ujemnej funkcji odległości. Bariery przestrzenne wpływają na odchylenia rzeczywistego układu powiązań od układu regularnego, optymalnego lub najbardziej prawdopodobnego.

Granica jako element rozdzielający może tworzyć trzy główne rodzaje efektów: zerwania, bariery oraz ochrony. Efekt zerwania (urwania) odnosi się do różnych norm, podatków, prawa oraz zagospodarowania przestrzennego (zwłaszcza transportu). Efekt bariery (odgraniczenia) dotyczy różnych języków, kultury, administracji oraz systemów politycznych. Granica jest też elementem ochrony interesów państwa – ekonomicznych, społecznych, przestrzennych, politycznych itp. (efekt ochrony).

Wpływ granicy na nieciągłość powiązań wykazywali już E.L. Ullman (1939), A.E. Moodie (1950) oraz J.V. Minghi (1963). W przypadku granic pełniących rolę barier przestrzennych stosuje się pojęcie efektu granicy (Mackay 1958) i wyraża się go w ujęciu ilościowym. Autor ten efekt granicy ukazywał jako wzrost odległości społecznej w stosunku do odpowiedniej odległości fizycznej. Podobną interpretację zamieścił A. Lösch (1961). Z kolei R. Domański (1970) badał, jak dane bariery przestrzenne redukują możliwe teoretyczne interakcje. Specyficznym układem jest sytuacja, w której dana przestrzeń jest przecięta granicą państwa. Wówczas na odchylenia odległości, zarówno w ujęciu bezwzględny jak też czasowym, społecznym i innym, ma wpływ przede wszystkim granica. Najtrudniejsze do zidentyfikowania są układy, gdy liczne bariery nakładają się wzajemnie na siebie. Bariery występujące na granicach można podzielić na dwa typy: przyrodnicze i antropogeniczne. Za najważniejsze bariery przyrodnicze można uznać: orograficzną, hydrograficzną oraz typu ekologicznego. Natomiast wśród barier antropogenicznych najważniejsze są: prawne, infrastrukturalne, ekonomiczne oraz psychologiczne (Więckowski 2004, s. 37, 38).

W wyniku zmian funkcji granic następuje reorientacja przestrzennego układu powiązań. W konsekwencji otwierania granic następuje erozja barier antecedentnych (rozumianych jako degradacja granicy wraz z postępem procesów integracyjnych), ale pojęcie erozji jest wykorzystywane szerzej do erozji granic w ogóle, tzn. eliminowania ich funkcji jako barier (np. Komornicki 1999; Palmowski 2000; Ciok 2004; Kałuski 1992; Więckowski 2004). Po likwidacji lub złagodzeniu reżimu granicy, bariery jakie wcześniej tworzyły pozostają w zależności od charakteru obszaru i jego zagospodarowania jako bariery: fizjograficzne, kulturowe, społeczne, ekonomiczne, komunikacyjne i inne. Funkcja granicy

jako filtru może być rozpatrywana jako granica z efektem cięcia (granica-bariera) i mediacji (granica-strefa kontaktu), stymulacji (granica-biegun wzrostu) i filtrowania (granica-filtr) (Ratti 1996). Stopień przenikalności granicy jest zależny od funkcji pełniącej przez granicę w rozumieniu różnic i podobieństw społeczno-kulturowych między graniczącymi społeczeństwami (Ante 1982; Donnan, Wilson 1999). Zależy ona od czynników politycznych. Jednak równie ważne są też różnice między obszarami sąsiadującymi z granicą oraz odmiennosc w postrzeganiu samej granicy. Eliminacja negatywnych czynników doprowadza do faktu, że granica jest bardziej przenikalna, ma mniejsze znaczenie jako bariera realna, psychologiczna i inna. W wielu przypadkach za najważniejsze należy uznać istnienie przejść granicznych jako niezbędnego elementu do przekraczania granicy (w sposób legalny) i do nawiązywania więzi transgranicznych (Komornicki 1999; Więckowski 1999a, 2004).

Granice, nawet po ich likwidacji czy złagodzeniu reżimu, pozostawiają trwałe ślady. Im dłużej istnieje granica tym trudniej ją zatrzeć (Sanguin 1983). Ślady te dotyczą wielu aspektów, m.in.: krajobrazu rolniczego (Verhasselt 1964), krajobrazu przemysłowego (Hartshorne 1933; Rykiel 1991), sieci osadniczej, struktur własności (Verhasselt 1964; Sanguin 1983), kultury, języka (Foucher 1988; Pradeau 1994). Różnice dotyczą innych aspektów, np.: podziału administracyjnego, norm społecznych, ideologii itp.

Po otwarciu granicy między różniącymi się społeczeństwami występuje efekt bariery mentalnej, pogłębianej przez niechęć do wzajemnego poznania. Psychologiczny aspekt granicy rozpatrywany był wielokrotnie (m.in. Herzog 1990; House 1981; Minghi 1994; Rumley, Minghi 1991). Jak stwierdza D.B. Knight (1982) dla terytorium, które jest bierno, to ludzkie wyobrażenie i działanie nadają mu znaczenie. Otwieranie się na innych ludzi, chęć ich poznania, zaakceptowania prowadzi do stopniowego wzrostu wyjazdów do sąsiedniego kraju. Niezależnie od różnic jakie występują między sąsiadującymi krajami istnieje zwiększony dystans funkcjonalny (Reynolds, McNulty 1968), a dodatkowo jest on spotęgowany istnieniem „granicy mentalnej” (ang. border in the mind). Przekroczenie granic międzynarodowych wymaga pokonania dodatkowej odległości, co zmniejsza potencjalną liczbę osób chcących ją pokonać, by przekroczyć granicę. Dystans funkcjonalny może być zwiększony przez wrogie nastawienie do sąsiadów.

1.1.3. FLUKTUACJA CHARAKTERU GRANICY

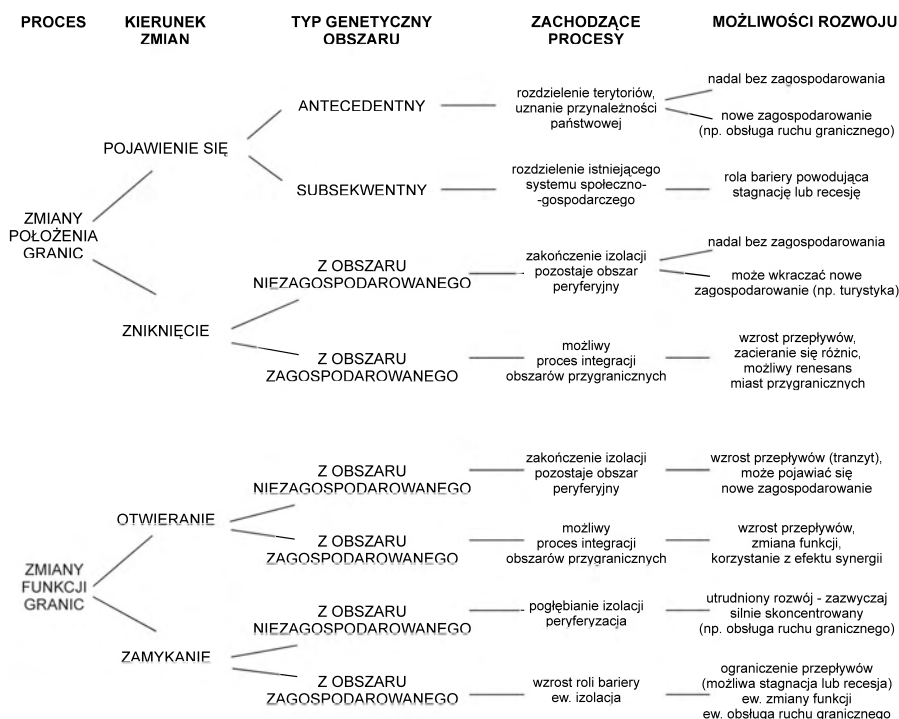
Granice i obszary z nimi sąsiadujące stanowią syntezę otwarć i zamknięć. Funkcje granic nie są statyczne, lecz zmienne w czasie (Boggs 1932) podobnie jak rola granicy. Od kilku dziesięcioleci obserwujemy zmianę funkcjonowania granic z ujęcia statycznego w stronę ujęcia dynamicznego (Bottin 1996).

W ujęciu dynamicznym należy wyróżnić dwa podstawowe procesy mające znaczenie dla rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów sąsiadujących z granicami:

- pojawianie się i zanikanie granic (zmiany położenia granic),
- zmiany funkcji istniejących granic.

W pierwszym przypadku zmiany dotyczą powstawania granic (w wyniku naturalnych procesów rozwojowych, ekspansji lub decyzji politycznych) lub ich znoszenia (w wyniku wojen i innych decyzji politycznych), a także przesunięć i korekt odcinków granicznych. W procesie powstawania granic istotny jest charakter zagospodarowania obszaru sąsiadującego z granicą i jego relatywna kolejność powstawania (przed lub po wprowadzeniu granicy), co skutkuje charakterem rodzaju granicy: subsekwentnej lub antecedentnej. W przypadku zaniku granic stan zagospodarowania obszaru z nią sąsiadującego ma znaczenie dla jego dalszego rozwoju.

Drugi przypadek zakłada zmiany funkcji istniejących granic państwowych. W wyniku oddziaływania różnych czynników mogą zachodzić procesy powodujące zamykanie granic (ich uszczelnianie, utrudnianie przepływów ludzi i dóbr) lub ich otwieranie (łagodzenie reżimu granicy). Każdy z wymienionych przypadków teoretycznie powinien mieć różny wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy w sąsiedztwie granic, w tym rozwój przestrzeni turystycznej (ryc. 4).

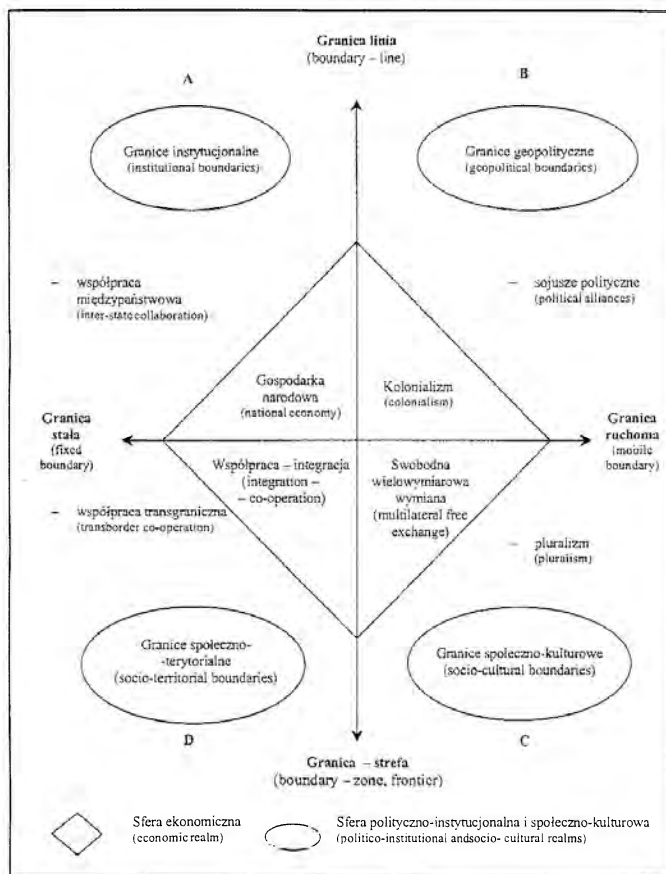
Ryc. 4. Wpływ fluktuacji charakteru granicy na rozwój obszarów przygranicznych.

Źródło: opracowanie własne

Impact from the fluctuation of the character of a boundary for the development of the border-adjacent areas Source: own elaboration

Przesunięcia granic sprawiają, że nowe regiony przygraniczne stają się obszarami podupadającymi. Muszą one nie tylko przekształcić swą dotychczasową działalność gospodarczą, lecz również ją ograniczyć (Lösch 1961). Zmiany funkcji granic dotyczą przekształceń ich roli w ramach zmieniających się uwarunkowań. W okresach izolacji granice „zamykają się” i stają się silnymi barierami: politycznymi, gospodarczymi, społecznymi i przestrzennymi. W wyniku współczesnych procesów integracyjnych oraz globalizacji rola granic jako barier ulega osłabieniu. Proces globalizacji wpływa na wielkości przepływów ludzi i kapitału przez granicę oraz tworzenie cyberprzestrzeni (która eliminuje znaczenie granic).

Typologię sytuacji wyznaczonych przez istnienie granicy zaproponował R. Ratti (1996). Podzielił on granice na: instytucjonalne, geopolityczne, społeczno-kulturowe oraz społeczno-terytorialne. W układ ten zostały wpisane typy granic – granica: linia, ruchoma, strefa oraz stała (ryc. 5).

Ryc. 5. Typologia sytuacji wyznaczona przez problematykę granicy. Źródło: Ratti 1996, za: Jerczyński 2002

Typology of situations determined by problems connected with the boundary. Source: Ratti 1996, after: Jerczyński 2002

1.2. SPECYFIKA ROZWOJU OBSZARÓW PRZYGRANICZNYCH

Istnienie granicy wpływa na funkcjonowanie obszarów z nią sąsiadujących. N. Hansen (1981) definiuje regiony graniczne jako obszary, których gospodarka i życie społeczne znajdują się pod bezpośrednim i znaczącym wpływem bliskości granicy państwowej (Hansen 1981). Obszar sąsiadujący z granicą państwa jest jednoznacznie wyznaczony od strony granicy politycznej. Z pozostałych stron, charakteryzuje się on strefą przejściową – niskimi i malejącymi na zewnątrz wskaźnikami rozwoju (Zagożdżon 1980). Wskaźniki charakteryzujące ten obszar są ujemną funkcją odległości od granicy (Rykiel 1991).

Obszar przygraniczny jest terytorium położonym po jednej stronie granicy. Region przygraniczny powinien być rozumiany jako najbliższy granicy region po jednej jej stronie. Obszar i region leżący po dwóch stronach granicy należy nazywać pogranicznym lub transgranicznym, gdy występują powiązania pomiędzy częściami leżącymi w dwóch państwach (Więckowski 2004, s. 25–27)³.

Podstawę analizy rozwoju regionu przygranicznego stanowią dwa, komplementarne podejścia, którymi według R. Domańskiego (2002) są aspekty: procesowe i finalne. W aspekcie procesowym istotne są warunki i czynniki kształtujące rozwój regionu i jego wzrost, które zmieniają jakościowo i ilościowo jego składniki i strukturę. W ujęciu finalnym zwraca się uwagę na to do czego ma zmierzać rozwój regionu, o pewne wyróżnione stany i sposoby ich realizacji (Domański 2002).

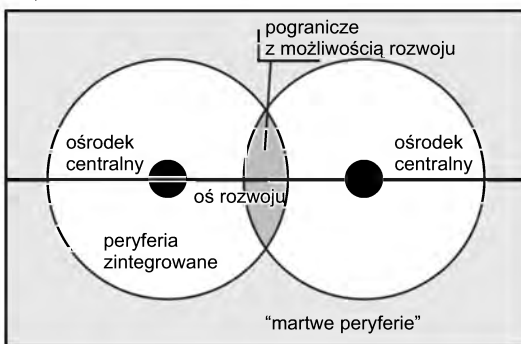
Określenie wpływu granicy państwa na charakter regionu przygranicznego koncentruje się na dwóch zagadnieniach: 1) roli granicy państwowej jako bariery oddziaływania, 2) typologii regionów przygranicznych w ujęciu interakcyjnym (Domański 2004). Wpływ granicy państwowej na rozwój regionu nadgranicznego zależy od jej charakteru jako bariery i złącza oraz roli, jaką odgrywa we wzajemnym oddziaływaniu. Duże znaczenie odgrywa położenie granicy względem centrum danego państwa oraz innych obszarów rozwiniętych ekonomicznie.

Kontekst obszarów leżących po jednej stronie granicy nawiązuje do koncepcji rdzenia i peryferii. Zostanie on omówiony w odniesieniu do teorii ośrodków centralnych. Z kolei obszar sąsiadujący z granicą po obydwu jej stronach (obszar pograniczny), kształtujący się jako region, nawiązuje już do teorii biegunów wzrostu i został omówiony w kontekście teorii polaryzacji.

Jak wspomniano, funkcjonowanie obszaru przygranicznego nawiązuje do koncepcji rdzenia i peryferii. Obszar ten stanowi peryferie danego systemu osad-

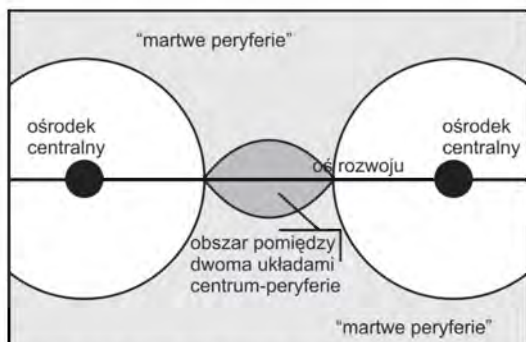
³ W literaturze przedmiotu region leżący po jednej stronie granicy nazywany jest również regionem **pogranicznym**, a obszar leżący po dwóch stronach granicy nazywany jest obszarem **przygranicznym** (Rykiel 1991; Gorzym-Wilkowski 2005). Jednakże przyporządkowanie tych terminów nie jest szczęśliwe i właściwsze jest stosowanie tych terminów w odwrotnym znaczeniu: region przygraniczny położony jest w jednym kraju, natomiast region pograniczny przecięty jest granicą państwa (Więckowski 2004; Potocki 2009 s. 30). Pograniczny jest terminem, który większość autorów używa do obszarów leżących po dwóch stronach granicy. Powszechne jest znaczenie terminologiczne przykładowo dla pogranicza polsko-rosyjskiego (Palmowski 2008), polsko-niemieckiego (Ciok i in. 2008); polsko-słowackiego (Więckowski 2004) itp.

niczego oraz przestrzeni społeczno-ekonomicznej. W teorii ośrodków centralnych (Christaller 1933) występuje pojęcie luki między obszarami rynkowymi sąsiednich ośrodków centralnych (Marshall 1971). Takie układy może dodatkowo dzielić granica państwa, która może ponadto zniekształcać strukturę przestrzenną. Przy silnych, dużych ośrodkach ich strefy wpływu mogą na siebie zachodzić (ryc. 6). Przy większym oddaleniu i mniejszej sile gospodarczej regionu powstaje dodatkowy obszar pomiędzy strefami wpływów, w którym istnieje miejsce na wytworzenie się nowego ośrodka niższego rzędu obsługującego obszar bezpośrednio sąsiadujący z granicą. Obszary leżące poza tymi strefami wpływów mają większe trudności z rozwojem. Można je nazwać martwymi kątami (martwe peryferie na ryc. 7).

Ryc. 6. Peryferie wynikające z teorii miejsc centralnych. Źródło: za Heraud, Nonn 2001, s. 64

Peripheries resulting from the central place theory. Source: after Heraud, Nonn 2001, p. 64

Ryc. 7. Organizacja peryferii przy oddalonych obszarach centralnych Źródło: za Heraud, Nonn 2001, s. 231 (zmodyfikowane)

Organization of peripheries in the case of distant central places. Source: after Heraud, Nonn 2001, p. 231 (modified)

Teoria ośrodków centralnych implikuje koncepcje ciężarów, węzłowości i polaryzacji. Nadrzędna w stosunku do niej jest teoria krajobrazu gospodarczego zaproponowana przez A. Löschę (1961). Według niego granice polityczne i ekonomiczne przypominają szwy lub cięcia na sieci obszarów rynkowych i wpływają destruktywnie na regularność tych obszarów. Na obszarach granicznych przeważa tendencja do tworzenia się luk, które z ekonomicznego punktu

widzenia nie są konieczne. Według A. Löscha (1961) cechą granic państwowych jest zniechęcanie do lokalizacji działalności gospodarczej w ich sąsiedztwie. Ponadto A. Lösch stwierdza, że wskutek istnienia granicy państwowej większe obszary rynkowe ulegają przeobrażeniom. Są nimi: przesunięcie lokalizacji na drugą stronę granicy lub zniszczenie ekonomicznych podstaw lokalizacji, czyli powstanie pustkowi granicznych (Lösch 1961).

Pojęcie rdzeń do geografii politycznej wprowadził F. Ratzel (1895). Najprostszymi podział regionów obejmuje dwa ich typy, zależne od skali rozpatrywanego obszaru. Są to regiony rdzeniowe i regiony peryferyjne (Friedmann 1967). Jednak można ich wydzielić więcej, np.: regiony metropolitalne, osie rozwoju, regiony kresowe (*frontier regions*) oraz regiony podupadłe (Friedmann, Alonso 1964).

Dla teorii polaryzacji oraz integracji granica jest elementem blokującym dyfuzję efektów rozwoju ponad barierami, które sama stwarza (Courlet 1996). Jej istnienie utrudnia rozwój i powoduje tworzenie niepełnych biegunów wzrostu. Granica jako bariera utrudnia osiąganie optimum ekonomicznego, zmniejszając naturalną logikę lokalizacji (Giersch 1949).

Obszary przygraniczne są zazwyczaj peryferiami, które definiowane są w różny sposób. Są to obszary oddalone od centrów rozwoju gospodarczego i trudno dostępne pod względem komunikacyjnym (Goodall 1987, s. 350). Określa się je jako peryferie w znaczeniu geograficznym a odległość od centrów rozwoju gospodarczego wyraża się za pomocą dystansu fizycznego w kilometrach lub czasie potrzebnym do pokonania tego dystansu. Według kryteriów ekonomicznych, głównym kryterium wyznaczania obszarów peryferyjnych jest niski poziom PKB (w Unii Europejskiej poniżej 75% średniej dla całej UE) lub słaby rozwój gospodarczy (m.in. specjalizacja w produkcji głównie I sektora gospodarki, niski poziom rozwoju infrastruktury i zarządzania oraz niski poziom innowacyjności i przedsiębiorczości (Grosse 2007). Peryferie cechuje także niski poziom gęstości zaludnienia oraz urbanizacji. Ponadto obszary peryferyjne charakteryzują się uzależnieniem od gospodarki centrów gospodarczych i politycznych. Występuje uzależnienie od transferu pomocy publicznej i środków inwestycyjnych. W regionach peryferyjnych występuje często postawa bierności i niewiary w możliwości awansu cywilizacyjnego i rozwoju (Kuciński 1998, s. 17).

Obszar przygraniczny, który wywodzi się genetycznie z układu peryferyjnego, w sytuacji zmiany funkcji granic przekształca się w układ rdzeniowy i może stać się biegunem wzrostu. Turystyka na obszarach przygranicznych może przyczynić się do wzrostu gospodarczego i rozwoju społecznego a to w konsekwencji może prowadzić do przekształcenia układu peryferyjnego w układ centralny. Tym samym granica jest także elementem, który w sprzyjających warunkach może pełnić funkcje łączące, integracyjne oraz może stać się inicjatorem wzrostu gospodarczego. Głównym problemem regionów peryferyjnych jest zapoczątkowanie procesów umożliwiających rozwój, przełamanie peryferyjności i problemów gospodarczych związanych z dotychczasowymi strukturami i procesami gospodarczymi (Grosse 2007).

Skoro obszary przygraniczne mogą stać się biegunami wzrostu istotna jest z tego punktu widzenia teoria biegunów wzrostu (Perroux 1955; Myrdal 1957; Hirschman 1958). Teoria ta uwzględnia system terytorialnych układów społeczno-gospodarczych. Według koncepcji regionu spolaryzowanego (Boudeville 1972; Boudeville 1978) można wyróżnić: ośrodki centralne, bieguny wzrostu, bieguny rozwoju, bieguny integracji (biegun wzrostu lub rozwoju, który prowadzi do powiązania ze sobą dwóch wcześniej niezależnych systemów spolaryzowanych). Rozwój regionu przygranicznego charakteryzuje się nierównomiernością przestrzenną, co wynika z teorii ośrodków wzrostu. W tym procesie nierównomiernego rozwoju jedna ze stron granicy jest bardziej uprzywilejowana od drugiej (Rykiel 1991). Tym samym obszary pograniczne powinny charakteryzować się asymetrią ich części. Każdy z nich jest powiązany silniej z rdzeniem własnego terytorialnego układu społeczno-gospodarczego niż z pozostałymi obszarami przygranicznymi.

W koncepcji regionu leżącego po dwóch stronach granicy, czyli pogranicznego, akcentuje się integrację obszarów rozdzielonych sformalizowaną barierą przestrzenną, jaką jest granica państwowa (Rykiel 1991). Natomiast koncepcja regionu przygranicznego odnosi się do integracji różnych (co najmniej dwóch) krajowych systemów osadniczych (Rykiel 1991), transportowych i innych.

Koncepcja regionu pogranicznego jest oparta na sześciu podstawowych założeniach:

- 1) zakłada konieczność istnienia sformalizowanej granicy,
- 2) przyjmuje, że granica ta pełni pod pewnymi względami funkcje bariery przestrzennej, będąc jednocześnie pod innymi względami źródłem korzyści lokalizacyjnych, które są podstawą rozwoju lokalnych ośrodków wzrostu,
- 3) zakłada, że istnienie sformalizowanej granicy jest źródłem ważnych różnic ekonomicznych między każdą ze stron granicy,
- 4) przyjmuje, że granica nie jest silnie sformalizowana, a więc że jest to granica otwarta,
- 5) różnice ekonomiczne między każdą ze stron granicy nie są zbyt duże, tj. dotyczą one raczej struktury ekonomicznej niż poziomu rozwoju. Różnice ekonomiczne między każdą ze stron granicy można określić przez ustalenie ich dolnego i górnego progu,
- 6) koncepcja regionu pogranicznego zakłada dialektykę współpracy i konfliktów (Rykiel 1991, s. 43).

Zanik granicy jako bariery powoduje wzrost potoków towarów i osób oraz zwiększa rolę aglomeracji przygranicznych, które wcześniej miały marginalne znaczenie. Nowa sfera działalności stwarza powiązania pomiędzy dwoma systemami gospodarczymi lub dwoma regionami. Istotne jest również nagłe poszerzenie się bazy ekonomicznej w wyniku pojawienia się nowych czynników. Zniesienie granicy staje się bodźcem do integracji sąsiadujących regionów

spolaryzowanych. Według J. Grzeszczaka (1971) z dwóch sąsiednich ośrodków wzrostu tylko jeden pozostanie ośrodkiem nowego regionu, albo rozwinie się oś rozwoju. W sytuacji bliskiego sąsiedztwa tych ośrodków może powstać bardziej rozległy biegun integracji obejmujący obydwie ośrodki. Ponadto A.O. Hirschman (1958) zwrócił uwagę, że występuje również przestrzenna nierówność wzrostu, także w porównaniu z innymi regionami w danym kraju.

Specyfika rozwoju regionów sąsiadujących z granicą państwa zakłada, że wpływ granicy państwowej zależy od jej charakteru jako bariery i złącza oraz roli, jaką odgrywa we wzajemnym oddziaływaniu. Współcześnie w Europie przeważają procesy osłabiania funkcji bariery oraz wzrost charakteru złącza⁴.

Dla rozwoju obszarów przygranicznych znaczenie mają również ogólne warunki, do których zaliczyć należy: położenie geograficzne, charakter granicy państwowej, różnice w stanie zagospodarowania i funkcjonowania gospodarki regionów sąsiadujących przez granicę oraz ich organizacji terytorialnej oraz warunki psycho-społeczne i kulturowe (Chojnicki 1999). Specyfika czynników rozwoju regionów przygranicznych zakłada ponadto współpracę pomiędzy regionami (m.in. tworzenie impulsów, eliminację zagrożeń, wspólne rozwiązywanie problemów oraz wspólne planowanie) a także powiązania transgraniczne (wymiana handlowa, usług, itp. a także komplementarność i konkurencję) (Chojnicki 1999).

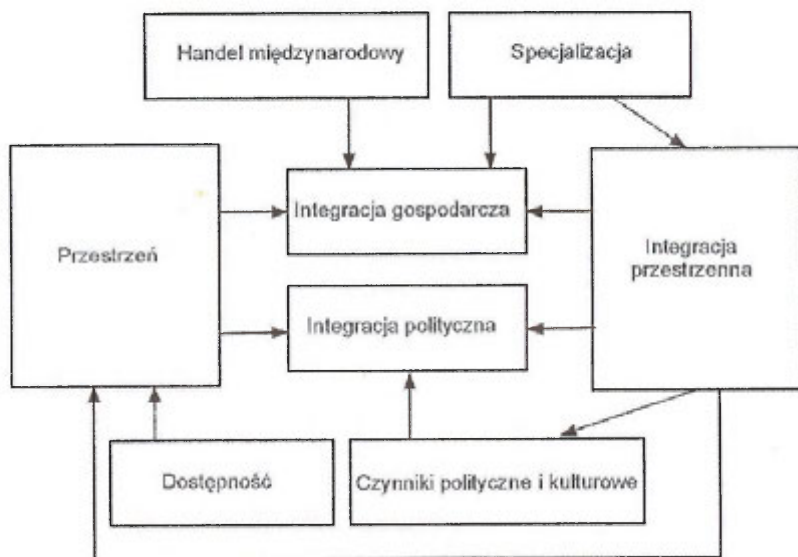
1.3. KONCEPCJE INTEGRACJI TRANSGRANICZNEJ

Integracja terytoriów zakłada likwidowanie granicy i jej funkcji dzielącej (bariery) i wzmocnienie więzi poprzecznych, przekraczających granicę. Integracja zakłada scalanie odrębnych układów strukturalno-funkcjonalnych. Układy te działały wcześniej oddzielnie. Gdy przyjmiemy, że najbardziej trwałym elementem jest układ osadniczy wówczas przed integracją, mamy do czynienia z dwoma niezależnymi hierarchicznie układami osadniczymi, leżącymi po obydwu stronach granicy.

„Koncepcja integracji odnosi się do różnych szczebli organizacji terytorialnej (lokalnego, regionalnego, krajowego, międzynarodowego), przy czym może istnieć sprzeczność między integracjami na poszczególnych szczeblach, gdyż integracja na jednym szczeblu może powodować dezintegrację na innym szczeblu” (Rykiel 1991, s. 56). Integracja może być rozumiana jako *„scalanie, proces tworzenia całości z części, albo włączanie jakiegoś elementu w całość, tak że części te (elementy) są nierozdzielnie związane z całością – tworzą jej integralne części”* (Rykiel 1991, s. 55). Integracja może dotyczyć wielu płaszczyzn, z których istotne z punktu widzenia rozwoju obszarów przygranicznych i turystyki są

⁴ Wyjątkiem są zewnętrzne granice strefy Schengen, które ponownie stały się granicami zamkniętymi o dużej funkcji granicy-bariery. Jednakże w przypadku Polski, w odróżnieniu od lat 1945–1989 strefy przygraniczne nie są zamknięte dla działalności gospodarczej i poruszania się ludzi.

integracja: polityczna, społeczna (kulturowa), ekonomiczna i przestrzenna (terytorialna). Trzy pierwsze rodzaje integracji są szczegółowo przedstawione w literaturze naukowej. Integracja przestrzenna jest mniej zauważalna, co podkreśla m.in. T. Komornicki (2003a), przypominając za A. Cornettem i F. Snickarssem (2002), że integracja przestrzenna jest najpełniejszą formą integracji (ryc. 8).

Ryc. 8. Integracja przestrzenna – schemat ideowy. Źródło: Cornett, Snickars 2002, za Zaucha 2007, s. 156

Space integration – a conceptual scheme. Source: Cornett, Snickars 2002, after Zaucha 2007, p. 156

Głównym celem współpracy transgranicznej – obok kształtowania dobrego sąsiedztwa – jest pokonywanie negatywnych aspektów peryferyjnego położenia obszarów przygranicznych oraz wykorzystanie szans rozwojowych wynikających z bliskości sąsiedniego kraju (efekt synergii). Umożliwia ona rozprzestrzenianie się innowacji gospodarczych oraz przenikanie wpływów społeczno-kulturowych i jest uważana za jeden z przestrzennych czynników rozwoju regionalnego i lokalnego. W nowych uwarunkowaniach, niezależnie od przeszkód tworzonych przez państwa, współpraca przygraniczna stanowi zjawisko trwałe (Pietraś 1996).

Do integracji prowadzi współpraca transgraniczna, która oparta jest na kilku procesach: erozji granic (niwelowaniu barier), wzroście przepływów, wzroście pracowników transgranicznych oraz tworzeniu transgranicznych jednostek terytorialnych (w Unii Europejskiej są to euroregiony). Regiony sąsiadujące z granicami przechodzą kolejno etapy funkcjonowania jako regiony przygraniczne: izolowane, koegzystujące, współpracujące, zintegrowane (Martinez 1994). Etapami procesu integracji są: całkowity brak stosunków, faza wymiany informacji, uzgodnienia, współpraca, harmonizacja, integracja (Ricq 2006).

W Unii Europejskiej granice są „w coraz mniejszym stopniu granicami ekonomicznymi, ale nadal pozostają takimi z punktu widzenia politycznego” (Praudeau 1994, s. 322). Polityka narodowa może w znaczący sposób decydować o możliwościach (zazwyczaj barierach) podejmowania współpracy transgranicznej i procesów integracyjnych na obszarach przygranicznych.

W wyniku procesów integracji następuje zmiana funkcjonowania granicy i przekształcanie jej w granicę łączącą (Vallusi 1976). Staje się ona miejscem lokalizacji i współpracy. Otwarcie granic wpływa na wzrost powiązań transgranicznych. E.B. Haas (1964) uważa, że czynnikiem dominującym w procesach integracji jest najczęściej współdziałanie ekonomiczne. Integracja ekonomiczna wywołuje pojawienie się więzi politycznych, społecznych i kulturowych. Z kolei L.N. Lindberg i S.S. Scheingold (1970) za główny czynnik integracji uważają więzi polityczne. Impuls do zacieśniania więzi i rozwijania współpracy stanowią korzyści wynikające z przekraczania granic (Hrbek, Schneider 1980). Więzi transgraniczne mogą dotyczyć wielu płaszczyzn życia i działalności człowieka po obydwu stronach granicy. E.B. Haas (1964) zwrócił uwagę, iż integracja powoduje tworzenie się więzi politycznych, społecznych i kulturowych. Inni autorzy wyróżniają również więzi ekonomiczne, historyczne, komunikacyjne, a nawet kulturowe, naukowe, religijne, rodzinne, turystyczne, sportowe czy administracyjne. Przestrzenny aspekt kształtowania się więzi i procesów integracji na obszarach przygranicznych zaproponował też M. Więckowski (por. 1999 i 2004). Modyfikacja tego układu może dotyczyć rozwoju turystyki na obszarach przedzielonych granicą państwa. *„Określony zasięg przestrzenny tworzący się na terytorium dwóch lub więcej sąsiadujących państw, specyfika, a także wzajemne współzależności pomiędzy znamionami tego wykorzystania, które przekraczają granice państwa tworzą powiązania, które można określić jako więzi transgraniczne. Więzi transgraniczne należy rozumieć jako regionalne powiązania przekraczające granicę. Można do nich zaliczyć wszelkie kontakty pomiędzy władzami, instytucjami i ludźmi z dwóch lub więcej, graniczących ze sobą państw. Są nimi też elementy sieci komunikacyjnej, połączenia komunikacyjne itp. Tworzą one określony zasięg przestrzenny, który może wyznaczać granice regionu transgranicznego”* (Więckowski 2004, s. 27).

Relacje międzynarodowe mają wpływ na występowanie powiązań transgranicznych na różnych poziomach. Istnienie granicy wpływa na zarządzanie i suwerenność obszarów. Obecnie w Unii Europejskiej następuje przenoszenie kompetencji z poziomu centralnego do poziomu regionalnego oraz lokalnego, dzięki czemu większego znaczenia nabierają relacje i współpraca w obszarach przygranicznych. Procesy integracji przyczyniają się do spajania sieci społecznych gospodarczych i infrastrukturalnych ponad granicami na różnych poziomach: europejskim, krajowym, regionalnym oraz lokalnym.

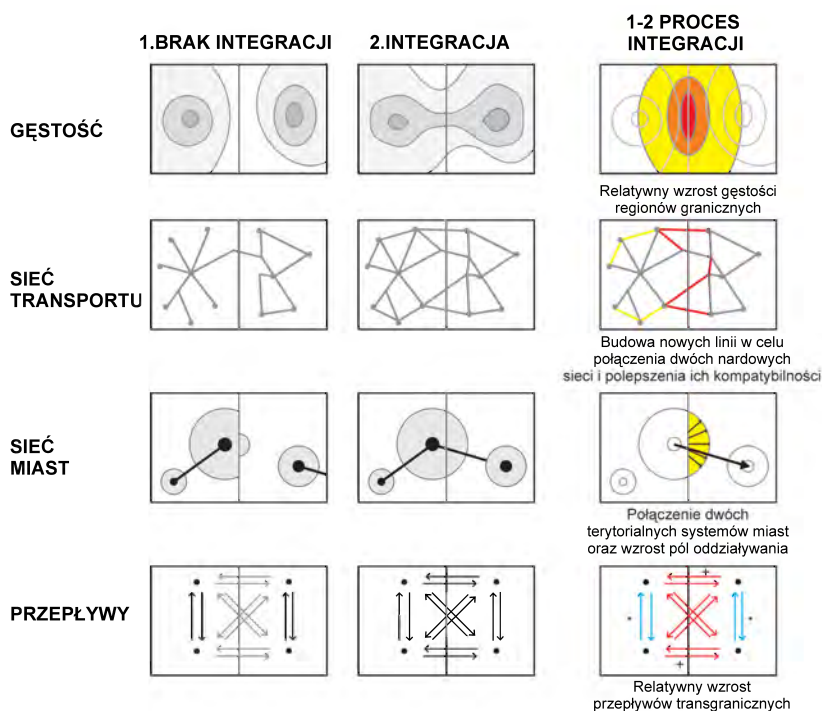
Powiązania na różnych szczeblach mogą mieć odmienne znaczenie dla integracji obszarów przygranicznych:

a) poziom europejski i krajowy ma znaczenie dla obszarów przygranicznych w zakresie: prawa, planowania, zarządzania i tranzytu;

b) poziom regionalny to powiązania władz (itp.), transportu i wymiany handlowej. Może mieć różne przestrzenne implikacje. Mogą to być regiony sąsiadujące ze sobą lub oddalone;

c) powiązania lokalne są możliwe przy granicy otwartej i dotyczą gmin sąsiadujących z granicą.

Rycina 9 przedstawia dla sieci transportu miast i przepływów (przepływy turystyczne i biznesowe, uchodźców oraz migrantów transgranicznych) model od braku integracji przez procesy integracji do wspólnej transgranicznej sieci gospodarki. W tym procesie istotna jest integracja: sieci transportu, sieci miast, powiązanych siecią transportową a w konsekwencji występowanie i wzrost przepływów. Specyfiką wykazują się sieci i powiązania.

Ryc. 9. Model integracji dla sieci transportu i miast oraz przepływów. Źródło: za De Boe i in. 1999

Systemic approach of spatial integration of transport network, urban network and flows.
Source: after De Boe and others 1999

2. TURYSTYKA. ROZWÓJ I FUNKCJONOWANIE

Turystyka jako zjawisko wielowymiarowe może być rozpatrywana w wielu aspektach, m.in.: psychologicznym, społecznym, ekonomicznym, przestrzennym i kulturowym (Przećlański 1996; Kowalczyk 2003). Tym samym jest ona przedmiotem badań naukowych wielu dyscyplin, wśród których ważne miejsce zajmuje geografia. Turystyka jest zjawiskiem złożonym, którego przyczyny i skutki mają m.in. charakter: gospodarczy, polityczny, ale także społeczny i psychologiczny oraz przestrzenny.

Koncepcje rozwoju turystyki zasadniczo mieszczą się w głównych nurtach koncepcji wzrostu gospodarczego, opartego na paradygmatach modernizacji, zależności, neoliberalizmu oraz rozwoju alternatywnego (Kozak 2008). Wyjaśnienia rozwoju turystyki można upatrywać w ogólnej teorii wzrostu gospodarczego, a rozmieszczenie obiektów turystycznych w teorii lokalizacji bazującej na teorii renty gruntowej (von Thünen 1826) i teorii ośrodków centralnych (Christaller 1933; Lösch 1961). Rozwój funkcji turystycznych, zwłaszcza w miejscowościach, można próbować wyjaśnić za pomocą teorii bazy ekonomicznej miasta (Dziewoński 1967). Według tej teorii turystyka jest funkcją zewnętrzną, pełnioną przez jednostki sieci osadniczej dla osób z zewnątrz. Może być ona wspomagana przez mieszkańców.

2.1. TURYSTYKA JAKO SYSTEM

Turystyka obejmuje zarówno przepływy osób w celach turystycznych, jak też organizację i obsługę tego ruchu. Turystyka jest tym samym systemem: aktorów, praktyk i przestrzeni, który uczestniczy w „rekreacji” osób w wyniku ich przemieszczeń i czasowego zamieszkania poza miejscem ich codzienności (Knafo, Stock 2003). System ten składa się z: turystów, miejsc, obszarów i sieci turystycznych, rynku, praktyk, prawa, walorów turystycznych i działań innych instytucji społecznych. Wszystkie te elementy są wzajemnie powiązane i wzajemnie na siebie wpływają.

Próby scharakteryzowania funkcjonowania turystyki za pomocą modelu systemowego przedstawili w 1975 roku V.S. Preobrazenski i in., wywierając duży wpływ na polską naukową literaturę turystyczną. Według nich przestrzeń rekreacyjna jest częścią przestrzeni społecznej, zaś elementy przyrodnicze tworzące tę przestrzeń decydują jedynie o potencjale rekreacyjnym i lokalizacji odpowiedniej infrastruktury. Model terytorialnego systemu rekreacyjnego (TSR) – tworzony jest przez podsystemy, które utrzymują stałe więzi organizacyjne, technologiczne, informacyjne i funkcjonalne niezależnie od rangi istniejących czy

powstających jednostek regionalnych (Preobrazenski i in. 1975). Czynnikiem systemotwórczym jest ruch turystyczny. TSR tworzą związki 5 podsystemów:

- a – wypoczywający i turyści,
- b – terytorium o określonym położeniu oraz walorach rekreacyjnych i turystycznych,
- c – baza materialna i infrastruktura,
- d – transport oraz łączność do i wewnątrz terytorium,
- e – kadra i struktury zarządzania.

Turystykę można rozpatrywać w układzie podażowo-popytowym, który jest istotny szczególnie z ekonomicznego punktu widzenia. Obszarami popytu są głównie miasta i aglomeracje. Stronę popytową turystyki stanowią głównie motywy i oczekiwania turystów (ich chęć wyjazdu, spędzenia gdzieś czasu wolnego, przeżyć, doznań itp.). Obszary popytu są tym samym również terenami emisyjnymi. Obszary podaży stanowią tereny recepcyjne, gdzie występują warunki i możliwości wykorzystania zasobów do rozwoju produktów, oferty i kompleksowego kształtowania przestrzeni turystycznej. W funkcjonowaniu turystyki istotny jest także tranzyt, czyli transport, pozwalający na dotarcie z miejsc popytu do miejsc podaży. Transport w znaczący sposób reguluje i kształtuje wielkość ruchu turystycznego.

Turystykę można rozpatrywać też zgodnie z koncepcją centrum – peryferie. Centrum jest obszarem dominującym a obszar peryferyjny jest podporządkowany i zależny od centrum (co jest zgodne z teorią zależności). Według W. Christallera (1963) odpowiednie obszary do turystyki wypoczynkowej powstają najczęściej w regionach peryferyjnych. W tym znaczeniu są one rdzeniem przestrzeni turystycznej (ale nie zawsze przestrzeni społeczno-gospodarczej). Dotyczy to głównie obszarów nadmorskich i górskich leżących na peryferiach państw. Obszary te są głównym miejscem turystyki wypoczynkowej, długoterminowej⁵. Jednakże obszary pierwotnie peryferyjne, funkcjonujące dzięki turystyce tylko w szczególnych przypadkach, mogą przekształcić się w obszary dominujące, czyli obszary centralne. Układ ten, wyjaśniający relacje hierarchiczne pomiędzy dwoma (faktycznie wieloma) przestrzeniami, zależy od skali rozpatrywanych obszarów. Turystyka zrodziła się na obszarach wysoko rozwiniętych, gdzie ludzie mieli wystarczającą ilość czasu, środków finansowych oraz potrzeby wypoczynku i zwiedzania świata, czyli w obszarach centralnych – rdzeniowych. Centrum generuje popyt – ludzie chcą wypoczywać, poznawać świat i mają ku temu możliwości (czasowe, finansowe itp.). W celu zaspokojenia tego popytu, obszary mające potencjał wytwarzają ofertę i umożliwiają przyjęcie turystów oraz zapewnienie im potrzebnych atrakcji oraz usług. Jest to prosty model redystrybucji dochodów, ale też uzależniający obszary przyjmujące turystów od środków finansowych pochodzących od przyjezdnych.

⁵ W literaturze polskiej na temat teorii peryferii dla turystyki pisał A. Matczak (2004), s. 30–31, choć należy podkreślić, że praca dotyczyła lokalizacji hoteli w centrach miast europejskich.

Funkcjonowanie turystyki oparte jest na istnieniu trzech głównych obszarów: emisji, tranzytu oraz recepcji (Leiper 1979). W każdym z nich występują zarówno turyści (element konieczny) oraz różnorodne zjawiska turystyczne (niezależnie od charakteru ich definiowania i określania). We współczesnym, złożonym świecie obszary te współwystępują i zazębiają się przestrzennie. Obszary emisji to tereny generujące popyt – czyli miejsce, gdzie znajdują się (mieszkają) turyści. Na wybory turystów wpływają tu: moda, wybór konsumencki, styl życia i stan posiadania, reklama i inne informacje (np. przewodniki) oraz biura turystyczne i transport. Drugim obszarem jest strefa przepływu, czyli obszar tranzytowy, w tym szlaki transportu. Trzecim istotnym elementem jest obszar docelowy, czyli recepcji. W nim turyści korzystają z usług i dóbr turystycznych, do których zalicza się zasoby i walory turystyczne oraz obsługę turystyki (tab. 1). Kierunek przepływu turystów następuje od obszaru emisji do obszaru recepcji poprzez tranzyt (powrót następuje w układzie odwrotnym).

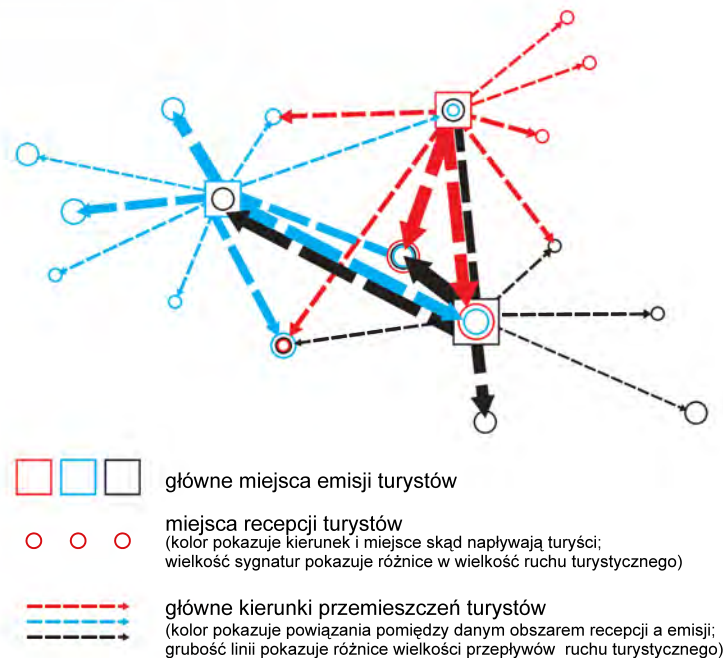
Obszar Emisji → Tranzyt → Obszar Recepcji

Tabela 1. Zależność pomiędzy obszarami turystycznymi a głównymi elementami wpływającymi na turystykę

Obszar turystyczny	Czas	Cel	Odległość
obszar emisji	wzrost czasu wolnego pomaga w decyzjach wyjazdowych	moda, styl życia itp. warunkuje cel wyjazdu	decyzja o spełnieniu potrzeb
obszar tranzytowy	czas i rodzaj wyjazdu decydują o wyborze środka transportu	w zależności od możliwości finansowych oraz czasowych wykorzystywany jest różny rodzaj transportu	transport decyduje o możliwościach odległości przemieszczeń
obszar recepcji	stan, cena i jakość zagospodarowania i rodzajów usług wpływają na długość pobytu (jak też wyboru destynacji)	możliwości (w tym oferta) obszaru wpływają na sposób ich wykorzystania	wyjątkowość miejsca i oferty oraz cena dają możliwości przyjazdów z dalej położonych obszarów

Źródło: opracowanie własne

Nakładanie się tych przestrzeni jest spotęgowane przez różnorodność powiązań i indywidualny charakter decyzji i wyjazdów turystycznych. Zróżnicowanie stanowi bowiem efekt współwystępowania trzech wymienionych typów przestrzeni turystycznej, z których każdy funkcjonuje niezależnie i jest zmienny w czasie (a także w przestrzeni). Powiązania są nietrwałe, zindywidualizowane a także nieciągłe przestrzennie (ryc. 10).

Ryc. 10. Nakładanie się powiązań pomiędzy elementami przestrzeni turystycznej.
 Źródło: opracowanie własne

Overlapping of connections between the elements of tourist space. Source: own elaboration

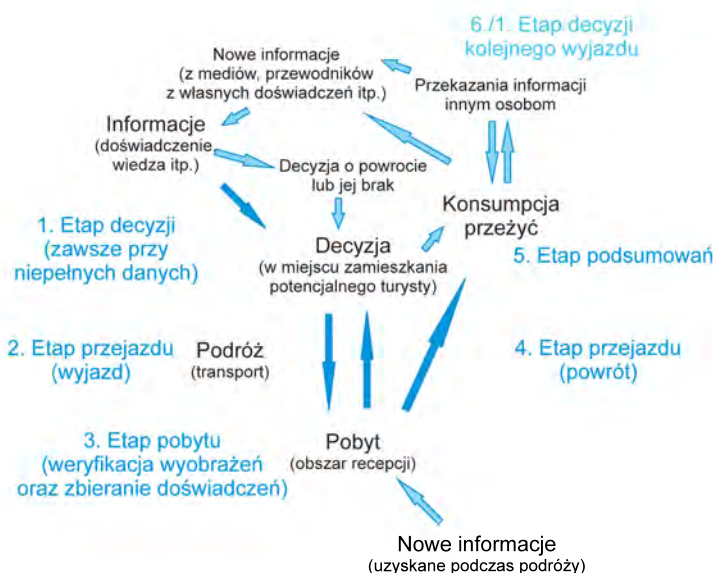
Dzięki upowszechnieniu się szybszych i tańszych środków transportu oraz zwiększeniu czasu wolnego i zasobności finansowej ludzi turystyka stała się zjawiskiem masowym. Szersza jest tym samym grupa potencjalnych klientów, którzy mogą dotrzeć do danego obszaru turystycznego, ale jednocześnie łatwiej jest też o utratę klientów na rzecz innych obszarów (wpływ globalizacji). Mimo, że wypoczynek jest naturalną potrzebą człowieka, wyjazdy turystyczne wymagają czasu i środków finansowych na ich realizację. W konsekwencji mimo masowego charakteru turystyki, uprawiają ją głównie bogatsze społeczeństwa, a w społeczeństwach biedniejszych bardziej zamożna jej część. Tym samym turystyka wpisuje się w gospodarkę, nie jako najważniejszy element działalności człowieka, ale jako dobro wyższe. Potwierdza to koncepcja stworzona przez A.H. Maslova (1943) i przedstawiona jako piramida potrzeb człowieka. Turystykę można w niej umieścić na najwyższym polu, czyli jako dobro wyższe.

2.2. ROZWÓJ TURYSTYKI JAKO EFEKT PRZESTRZENNYCH INTERAKCJI

Interakcje przestrzenne wynikają z wielu aspektów i ukazują specyfikę zależności oraz funkcjonowania zjawisk. W przypadku turystyki interakcje następują głównie pomiędzy obszarami emisji a obszarami recepcji z wykorzystaniem tranzytu (czyli transportu). Na interakcje wpływ ma sam fakt ludzkiej mobilności (i tym samym wielkość i częstotliwość przepływów turystycznych). O kie-

runkach i wielkości tych przepływów decyduje wiele elementów w tym przede wszystkim atrakcyjność turystyczna, dostępność transportowa oraz ceny jako element regulujący wymianę.

Wzrost regionów zależy od wielu czynników spośród których istotnym jest zdolność (możliwość) do interakcji z otoczeniem, zarówno społeczno-gospodarczym jak i przyrodniczym (Domański 1996). Zdolności adaptacyjne zazwyczaj zapewniają pomyślny rozwój regionu. Tym samym analiza regionalna musi uwzględniać powiązania gospodarcze z innymi regionami (Isard 1965). Interakcją – przepływem jest między innymi turystyka przyjazdowa lub tranzyt. Niezbywalną cechą turystycznych poczynań jest poszukiwanie nie tego co jest „podobne” i „globalne”, ale tego co „inne” i „lokalne” (Taborska 2005). W analizach dotyczących turystyki trzeba wziąć pod uwagę kierunki przepływów oraz regiony i kraje ich pochodzenia. Należy wiedzieć kto, dlaczego, po co i na jak długo ma przyjechać do analizowanych obszarów by rozwijała się tam przestrzeń turystyczna. Turysta odwiedzający dany region musi wcześniej otrzymać określone informacje o miejscu wyjazdu. Mogą to być opinie innych osób (znajomych lub rodziny) bądź następstwo promocji o atrakcjach, bazie noclegowej, żywieniowej, możliwościach atrakcyjnego spędzenia czasu lub korzyściach jakie można osiągnąć dzięki przyjazdowi do danego miejsca. Po powrocie sam turysta staje się źródłem takich informacji dla innych ale również na podstawie tych informacji i swojego doświadczenia, osobowości itp. podejmuje decyzje czy wróci do danego miejsca (kiedy, na jak długo itp.) czy też nie (ryc. 11).

Ryc. 11. Cykl podejmowania decyzji i odbywania podróży turystycznych przez turystów. Źródło: opracowania własne.

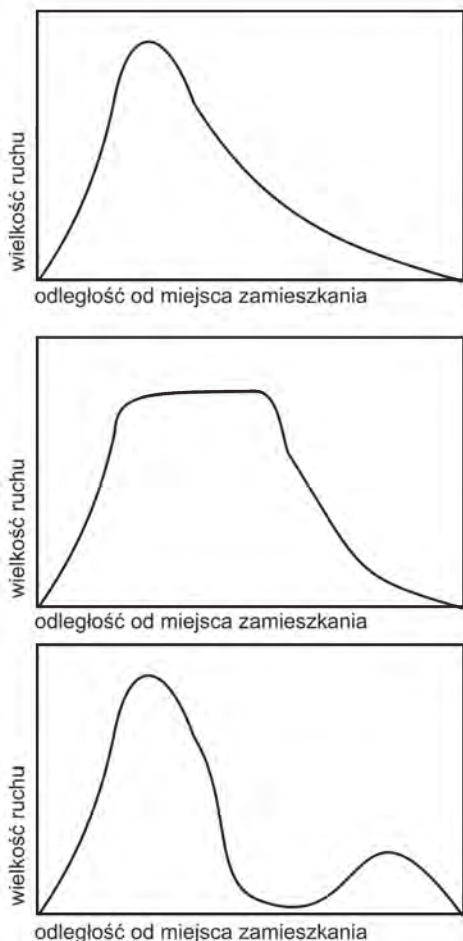
The cycle of decision taking and travelling by tourists. Source: own elaboration

W uwarunkowaniach rozwoju przestrzeni turystycznej istotne miejsce zajmuje sama specyfika funkcjonowania turystyki. Kształtuje się ona odmiennie niż inne typy działalności człowieka, gdyż w tym przypadku to klient (turysta) musi przemieścić się do miejsca korzystania z dóbr oraz usług – dodatkowo wyjeżdżając poza strefę stałego miejsca zamieszkania. Miejsca popytu i podaży zlokalizowane są w innych obszarach. Aby potencjalny turysta odbył podróż i odwiedził dane miejsce oraz wydał tam pieniądze musi mieć on wystarczającą wiedzę (nawet błędną) i zostać przekonany, dokąd, dlaczego i na jak długo ma pojechać. Elementy podejmowania decyzji przez turystów są tym samym istotne dla tworzenia przestrzeni turystycznej. Na decyzje te wpływa ich wiedza, oraz warunki społeczno-gospodarcze (m.in. stan posiadania, wykształcenie). Wybór konkretnej destynacji jest podyktowany relacją pomiędzy odległością, ceną, rodzajem i charakterem przestrzeni turystycznej oraz czasem pobytu. Skłonność turystów do odbycia określonej podróży (po zakup określonych dóbr i usług) można określić mianem zachowań przestrzennych (Matczak 2004, s. 24). Kształtują je odległość i przestrzeń, ale także cena podróży i usług. Interakcje przestrzenne wyjaśniane są za pomocą wielu modeli oddziaływań. Najistotniejsze z punktu widzenia niniejszej pracy są: teoria wzajemnych oddziaływań – tzw. „triada Ullmana” (Ullman 1954) oraz modele kontaktu zaproponowane przez G.E. Törnqvista, które są bardziej dostosowane do turystyki (Törnqvist 1973).

Między miastami i regionami odbywają się przepływy ludzi, dóbr oraz informacji. Te przepływy i oddziaływania dokonują się za pomocą sieci transportu i łączności. Im wyższy jest jednostkowy koszt transportu, tym bardziej ograniczona jest mobilność (Domański 2004 s. 48). Sieci transportu umożliwiają dotarcie turystom do obszaru turystycznego i poruszanie się po jego terytorium. Sieci łączności natomiast działają niejako w drugą stronę, będąc przekaznikiem informacji „od regionu lub centrum turystycznego” do potencjalnego turysty (m.in. za pomocą mediów, reklamy). Według E.L. Ullmana powiązania między regionami (w tym przepływy ludzi, dóbr i usług) odbywają się wtedy, kiedy spełnione są trzy podstawowe warunki: komplementarność, brak sposobności pośredniej i przenośność. W przypadku turystyki sposobność pośrednia występuje niemal zawsze. Jednakże dla sąsiadujących przez granice obszarów takiej sposobności (w sensie bliskości geograficznej) według Z. Chojnickiego (1999) nie ma – redukuje ją sąsiedztwo. Przede wszystkim musi istnieć regionalna komplementarność. W jednym regionie powinna występować nadwyżka wymienianego dobra, w drugim zaś jego niedobór. Taka sytuacja zachodzi gdy dwa regiony dysponują innymi zasobami i w konsekwencji zróżnicowania społeczno-gospodarczego występuje podaż i popyt. Wymiana między regionami komplementarnymi dochodzi do skutku wtedy, kiedy nie ma tzw. możliwości pośrednich, tj. regionów położonych tak, że mogą tworzyć alternatywną podaż lub popyt. Może dojść do sytuacji przejmowania interakcji przez ośrodek (region) znajdujący się pomiędzy potencjalnie związanymi obszarami. W przypadku turystyki taka sytuacja

może zaistnieć, gdy dany obszar znajduje się w innym miejscu, ale na tyle silnie konkuruje swoimi zasobami, ofertą, ceną dojazdu, że odbiera klientów regionom uprzednio silniej powiązanim. Oczywiście w każdym przypadku muszą istnieć transportowe możliwości przemieszczania dóbr i ludzi (produkty, które szczególnie trudno zastąpić, mogą być zastępowane innymi produktami). Liczba osób przenosząca się na daną odległość jest wprost proporcjonalna do liczby sposobności występujących w tej odległości i odwrotnie proporcjonalna do liczby sposobności pośrednich. Silne związki występują z krajami sąsiednimi w pobliżu granicy (ale występuje też ucieczka osób z centrum). Sposobność pośrednia istnieje w przypadku tranzytu (np. obszary pomiędzy aglomeracjami Poznań-Berlin), albo odmiennosc układu dużych miast a obszarów górskich, jak np. relacja Warszawa-Alpy i Kraków-Alpy. W przypadku Warszawy czas dojazdu do Alp jest zbliżony (często mniejszy) niż do Karpat i Sudetów i może wynosić od 2 do 5 godzin. W przypadku Krakowa czas potrzebny na dojazd w Karpaty jest zdecydowanie krótszy od ½ do 2 godzin, a w Alpy nieznacznie dłuższy. Czas potrzebny na przejazd wraz z kosztami podróży wpływają znacząco na wybór destynacji. Występuje redukujący wpływ odległości na intensywność powiązań. W przypadku turystyki jest on specyficzny. Wielkość i natężenie podróży turystycznych (popytu) maleje wraz ze wzrostem odległości od obszaru generującego, na skutek rosnącego wysiłku, czasu i wydatków pieniężnych (Matczak 2004, s. 25). To zmniejszanie się liczby podróży jest szczególnie widoczne w wyjazdach do obszarów peryferyjnych (w tym przygranicznych). Wpływa na to duża odległość, cena i czas dojazdu oraz słabszy system komunikacyjny. Dlatego też wyjazdy do obszarów przygranicznych z centrum kraju są głównie wyjazdami długoterminowymi. W przypadku turystyki rozkład przepływów w zależności od miejsca emisji ilustruje rycina 12. Teoretyczna krzywa spadku natężenia podróży turystycznych jest w istocie nieregularna. Miejsca deformacji są istotne z punktu widzenia poznania mechanizmów przepływów i miejsc, które przyciągają turystów.

W gospodarce rynkowej w wyniku wymiany i transportu dóbr ustalają się ceny równowagi. Wymiana jest opłacalna wtedy, kiedy różnica cen dóbr wytwarzanych w obu regionach przewyższa koszty transportu tych dóbr między tymi regionami. Przy wzrastających kosztach i czasie transportu dany produkt (lub destynacja turystyczna) zastąpiony zostanie innym nie wymagającym takich nakładów. Wpływ transportu na turystykę i odwrotnie jest ewidentny (por. m.in. Lijewski 2003). Z jednej strony poprawa jakości infrastruktury transportowej wpływa na zwiększenie atrakcyjności turystycznej i przyczynia się do odkrywania nowych kierunków turystycznych, z drugiej strony rozwój turystyki (w tym wzrost ruchu turystycznego) wymusza zmiany sieci transportowej, będąc często głównym motywem przemieszczeń międzyregionalnych i międzynarodowych. Oddziaływanie między ludźmi, przedsiębiorstwami, miastami i regionami jest odwrotnie proporcjonalne do odległości. Odległość redukuje wzajemne oddziaływanie silniej, jeśli transport jest niedogodny, i słabiej jeśli jest on dogodny.

Ryc. 12. Natężenie ruchu turystycznego w zależności od odległości do miejsca emisji. Źródło: za McKercher, Lew, 2004

Intensity of tourist traffic as a function of distance decay the from origin. Source: after McKercher, Lew, 2004

Rozmieszczenie ruchu turystycznego w przestrzeni kształtują dostępny czas i środki przeznaczone na turystykę (Yokeno 1968), ale również dostępność transportowa. Ponadto przy wyborze destynacji i jej odległości od miejsca zamieszkania (w tym także cenie) istotna jest długość pobytu oraz satysfakcja (Caccamo, Solonandrasana 2001). Wychodząc z założenia, że to obszary centralne generują główny ruch turystycznych istotne są preferencje ich mieszkańców. Pewne obszary będą skupiały główny ruch turystyczny z danego obszaru emisyjnego.

2.3. PRÓBY DEFINIOWANIA TURYSTYKI – PROBLEMY METODOLOGICZNE

Zdefiniowanie znaczenia pojęć: turysta i turystyka jest kluczowe z punktu widzenia prowadzonych analiz. Jak już wspomniano turystyka dotyczy różnych aspektów ruchliwości przestrzennej współczesnego człowieka oraz jej obsługi. Nieodłącznym atrybutem turystyki jest przemieszczanie się człowieka w przestrzeni (ruch turystyczny) (Liszewski 1995). Jak dodaje K.R. Mazurski ruch w przestrzeni jest jej celem (Mazurski 2006a). Istotą turystyki jest przepływ ludzi z jednego miejsca do innego. Turystyka stanowi także specyficzny rodzaj konsumpcji. Turysta nie tylko konsumuje dobra i usługi, ale jest także konsumentem przeżyć, doświadczeń.

Jednoznaczne zdefiniowanie turystyki jest bardzo trudne. Liczba definicji jest trudna do policzenia. Z jednej strony w literaturze przedmiotu obserwuje się próby określenia definicji pojęcia „turystyka” w oparciu o różnorodne kryteria, z drugiej zaś uwidacznia się ewolucja rozumienia pojęcia turystyka przez poszczególnych autorów. Szeroka interpretacja definicji turystyki utrudnia także badania naukowe. Nie ma również jednego, kluczowego elementu, który definiowałby turystykę w taki sposób, aby można ją było traktować jako zjawisko wydzielone spośród innych zjawisk. Ruch, czy przemieszczenia w przestrzeni są według wielu autorów najważniejsze, ale nie każdy ruch jest turystyką.

Głównym podmiotem turystyki jest turysta – element – który decyduje, wpływa bądź warunkuje istnienie turystyki jako działu gospodarki, elementu zachowań społecznych i przestrzennych przejawów tej działalności. Turysta jest osobą, która praktykuje (odbywa, wykonuje) turystykę, co potwierdza nierozdzielność tych pojęć, nie precyzując jednak zakresu pojęciowego. W klasycznych definicjach turystyki zwracano uwagę na fakt, że turystami są osoby przyjezdne, pod warunkiem, że nie osiedlają się i nie podejmują pracy zarobkowej (Hunziker 1951). W latach 70. XX w. za turystę chciano uznawać osobę, która dobrowolnie i czasowo podróżuje „z zamiarem odniesienia przyjemności z nowych zjawisk i zdarzeń oraz zmiany doświadczanej w trakcie stosunkowo długiej, niepowtarzalnej podróży tam i z powrotem” (Cohen 1974, s. 545). Według D. MacCannella (2002a) termin turysta oznacza prawdziwych turystów: pochłoniętych zwiedzaniem, przeważnie członków klasy średniej, rozproszonych po świecie w poszukiwaniu doznań (MacCannell 2002a). Jednocześnie termin ten ma drugie znaczenie – „turysta” jest jednym z najlepszych modeli, opisujących ogólnie człowieka nowoczesnego. Dodając, że „to właśnie w umyśle turysty rodzi się pierwsze pojmowanie cywilizacji nowoczesnej” (MacCannell 2002a).

Z szeregu definicji, które ujmują różne aspekty, wyodrębniono krótkie definicje: turystą jest osoba, która w danej chwili uważa siebie za turystę (Kowalczyk 2006) lub w węższym sensie – turystyka to podróżowanie w celach rekreacyjnych

(Mazurski 2006a), czyli turysta to osoba podróżująca w celach rekreacyjnych⁶, lub tylko – turystyka to ucieczka od codziennego życia (Lefebvre 1991). Terminy: turystyka i turysta pochodzą od angielskiego słowa „tour”. Pojęcie to oznacza podróż, a ta nie zawsze musi być odbywana wyłącznie w celach rekreacyjnych. Turystyka to aktywność ludzi podróżujących i przebywających w miejscach poza ich zwykłym środowiskiem, nie dłużej niż rok w celach wypoczynkowych, biznesowych i innych (WTO 1991, WTO 1993). Zazwyczaj dodawanie w definicjach określeń typu „w innych celach”, po pierwsze poddaje w wątpliwość wcześniej wymieniane określenia a po drugie rozszerza wyjaśnienie do całego spektrum określanego zagadnienia wykraczając nawet poza nie. Ponadto dodano, że turystyczny wyjazd trwa dłużej niż 24 godziny (WTO 1991, WTO 1993)⁷. Część określeń wywodzi się z definicji przyjmowanych przez Światową Organizację Turystyki (WTO) z siedzibą w Madrycie. Widoczne jest to szczególnie w literaturze polskiej. Podstawową cechą tej definicji jest zauważalny mankament transponowania turystyki międzynarodowej do turystyki w ogóle. Definicje przyjęte przez WTO były wymogiem podjęcia decyzji głównie dla prowadzenia jednolitej statystyki międzynarodowej. Dane statystyczne są tylko pozornie porównywalne. Zróżnicowanie pogłębia odmienne zbieranie danych przez poszczególne państwa oraz stosowanie własnych definicji i metodologii. Problemy z danymi i ich interpretacją powodują błędne i niepełne porównywanie. WTO wprowadza rozróżnienie na: podróżnych i odwiedzających. Podróżny jest osobą, która wyjeżdża poza miejsce stałego zamieszkania, natomiast odwiedzający to osoba, której wyjazd wiąże się z turystyką (jest to wyjazd nie dłuższy niż 12 miesięcy i celem nie jest podjęcie działalności zarobkowej). Ponadto odwiedzający zostali podzieleni na wycieczkowiczów (osoba spędzająca w miejscu do którego wyjechała nie więcej niż 24 godziny i nie spędzająca tam noclegu) oraz turystę (osoba, która spędziła minimum 24 godziny na obszarze tymczasowego pobytu). Podkreślenie aspektu czasowego ogranicza wymiar zjawiska jakim jest turystyka, ale nie wyklucza nakładania się pojęć.

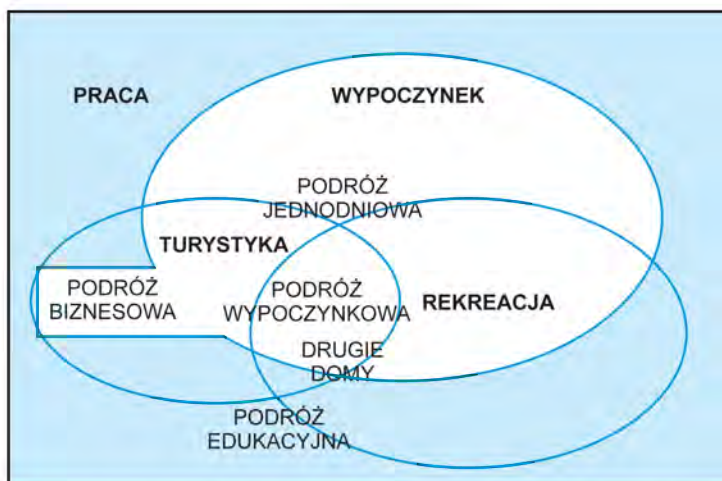
W celu odróżnienia od innych działalności człowieka, turystykę definiuje się także jako odbywanie podróży dla przyjemności. Zawęża to znacząco rozumienie tego terminu, gdyż trudno określać np. wyjazdy biznesowe jako wyjazdy dla przyjemności. Definicje Światowej Organizacji Turystyki, wykluczające cel wyjazdu jakim jest aktywność zarobkowa wynagradzana w odwiedzanej miejscowości, mają na celu wykluczenie wyjazdów do pracy (zarówno migracji zarobkowych jak też wyjazdów handlowych). Dzięki temu mimo wszystko do tury-

⁶ Rekreacja może być celem turystyki, ale nie musi; podróż nie jest konieczna by wypoczywać, regenerować siły umysłowe i fizyczne (zob. Wall, Mathieson 2006, za Kozak, 2009). Tak samo jest wiele celów nie rekreacyjnych, które bezsprzecznie są uznawane za turystykę.

⁷ Według takich definicji i posiadanych danych (często szacunkowych) na turystycznej mapie świata pojawiły się nowe „statystycznie widocznie” kraje turystyczne, jak np. Polska (ok. 15 mln turystów) i Ukraina (ok. 13 mln), wyprzedzają „prawdziwe” - klasyczne turystyczne destynacje, jak Grecja i Szwajcaria. Słabość definicji i danych nie służą porównaniom i wyciąganiu właściwych wniosków.

styki zaliczane są wyjazdy biznesowe (np. konferencje), wyjazdy dziennikarskie (np. relacje sportowe, przygotowanie materiałów prasowych, w tym turystycznych) – ponieważ są opłacane w miejscu stałego zamieszkania (w ramach pensji lub innego rodzaju honorariów). Wykluczone są wyjazdy do pracy sezonowej lub stałej (zatrudnienie u pracodawcy, w miejscu przebywania), a także wyjazdy handlowe (pobyty osób w celach sprzedaży towarów np. na bazarach itp.).

W świetle przedstawionych definicji i argumentów można stwierdzić, że turystyka jest pojęciem, które można określać intuicyjnie. Skłania to do traktowania tego pojęcia w ujęciu postmodernistycznym, które uprawnia do nieprecyzowania zakresu pojęć (por. Kowalczyk 2006). Daje to także możliwość pojmowania tego zjawiska w bardzo szerokim zakresie. Za turystykę przyjmujemy często zjawiska, które nie spełniają wielu zapisanych w definicjach warunków (Kowalczyk 2006). Największe trudności budzą jednak próby określenia tego co jest turystyką a co już nią nie jest. Wzajemne „zachodzenie” pojęć i umiejscowienie w nich terminu turystyka przedstawia rycina 13 autorstwa A. Halla (2003).

Ryc. 13. Relacje pomiędzy pojęciami: wypoczynek, rekreacja, turystyka. Źródło: za Hall 2003

Relationships between notions: leisure, recreation, tourism. Source: after Hall 2003

Próby, które ukazują złożoność problemu nie ułatwiają interpretacji i nie precyzują zjawiska. Ukazują jego złożoność, ale nie wyznaczają ram. Przedstawiony schemat wyklucza z zakresu pojęcia turystyka, podróże w celach edukacyjnych oraz podróże do pracy. Większość tego typu schematów łączy wiele podejść, związanych z czasem, celem a nawet odległością pobytów. Ponadto w syntetycznych, z pozoru, zestawieniach nie da się zakreślić precyzyjnych ram turystyki. Tym samym jednoznacznie nie można scharakteryzować turystyki.

Turystyka, poprzez niezbędność istnienia elementu jakim jest turysta, powinna być zdefiniowana w charakterze przepływu (ruchu) osób (czyli turystów).

Podstawowe pytania mające sprecyzować to zjawisko brzmią następująco: jak długi? jak odległy? w jakim celu? – jest ten ruch. Trudności w określeniu pojęcia turystyka zwiększa konieczność włączenia elementów odróżniających turystykę od innych typów podróży i zjawisk społecznych, które nie są zaliczane do turystyki. Podstawowymi cechami charakteryzującymi ruch turystyczny są tym samym trzy elementy: czas, odległość i cel (motyw). Każdy z tych elementów wyznacza pewne ramy pojęcia „turystyka”.

Czas – turystyka to podróż ludzi trwająca ponad 24 godziny, ale nie dłuższa niż jeden rok. Według definicji WTO wyjazdy trwające poniżej 24 godzin, niezależne od celu pobytu, są wyłączone z zakresu pojęcia turystyka. Ponadto poza minimalną cezurą 24 godzin występuje jeszcze konieczność spędzenia nocy w miejscu destynacji (WTO, 1991, WTO 1993, United Nations 1994). To „statystyczne” założenie, które największe problemy sprawia przy swoim „dolnym” ograniczeniu – 24 godzin – wydaje się mocno utrudniać definiowanie turystyki, wprowadzając niepotrzebny chaos terminologiczny, metodologiczny i opisacyjno-wyjaśniający. Ponadto, jeśli turystyką są wyjazdy trwające ponad 24 godziny, to miejsca odwiedzane tylko przez ludzi spędzających tam kilka godzin nie są miejscami (centrami itp.) turystycznymi. Odwiedzający nie są turystami. Konkluzja jest taka, że w definiowaniu turysty i turystyki nie powinno być dolnego ograniczenia czasowego (wyjazdy trwające mniej niż 24 godziny też mogą być turystyką, a osoby wyjeżdżające na czas poniżej 24 godzin mogą być turystami). Ostatnio publikowane prace zauważają ten problem i wydaje się, że wyeliminowanie aspektu czasowego (jego dolnej wartości) jest tylko kwestią czasu.

Odległość – ma znaczenie w aspekcie funkcjonalnym (a nie odległości w kilometrach czy czasie dojazdu). Powszechnie przyjęte definicje uwzględniają jedynie rozgraniczenie na obszar zamieszkania i obszar poza miejscem zamieszkania. Ten podział ma na celu wykluczenie z pojęcia „turystyka” wszelkich przepływów związanych z codziennym życiem człowieka, a w szczególności dojazdów do szkół i pracy, po zakupy i wypoczynku oraz rekreacji w miejscu zamieszkania. Aspekt odległości w definicjach turystyki określa element „ucieczki od codzienności”. Turystyka jest bowiem podróżą na zewnątrz (*away*) swojego domowego środowiska (Hui 2008). Można pokusić się o stwierdzenie, że turystyka to wyjazdy poza miejsce stałego zamieszkania lub „poza codzienność”.

Cel (motyw) – pod pojęciem celu (albo motywu) nie należy rozumieć destynacji podróży, ale tego, po co dana osoba wybiera się w podróż⁸. Motywy wyjazdu dzielą się na dwie główne grupy: czynniki wypychające (push factors) oraz czynniki przyciągające (pull factors), na co w literaturze polskiej ostatnio słusznie zwraca uwagę L. Mazurkiewicz (2007). Czynnikiem wypychającym może być po prostu chęć ucieczki z domu, ale nie określi ona tego co zamierza robić turysta w miejscu destynacji. Pomiedzy czynnikami wypychającymi i przyciągającymi istnieje zasadnicza różnica. Założeniem jest, że czynniki wypychające dotyczą własnych, wewnętrznych potrzeb ludzi, natomiast czynniki przyciągające

są związane z siłami zewnętrznymi i dotyczą atrybutów związanych z miejscem destynacji podróży turystycznych (Gitelson, Kerstetter 1990; Yuan, McDonald 1990).

Turystyka według wcześniejszych definicji dotyczyła głównie poznawania i rekreacji (włączając także cele zdrowotne). Dlatego też podstawowymi motywami turystycznymi są: wypoczynek i rekreacja oraz uprawianie sportu i względy lecznicze⁹. Drugim klasycznym i podstawowym motywem wyjazdów turystycznych jest poznawanie (krajoznawstwo). Kolejnymi wydzielanymi motywami są: odwiedziny u rodziny i znajomych¹⁰, biznes (praca)¹¹, edukacja oraz zakupy (wraz z innymi usługami). Obecnie pojęcie jest zdecydowanie szersze, gdyż poza wymienionymi obejmuje szereg nowych form turystyki (por. Przeclawski 1979; Gaworecki 2003). Z globalnego punktu widzenia możemy wyróżnić następujące rodzaje turystyki: poznawczo-wychowawcza, religijno-pielgrzymkowa, eskapistyczna (pragnienie zmiany najbliższego środowiska społecznego i miejskiego), rekreacyjno-zdrowotna, sportowa, kongresowa, zawodowa (odmiana kongresowej) (Ostrowski 2005).

Z celem wiąże się także próba zdefiniowania turystyki za pomocą określenia jej jako elementu przyjemności: turystyka to wyjazdy w celach przyjemnościowych. To nieściśle stwierdzenie intuicyjnie jest najbliższe turystyce. Kolejnym określeniem występującym w definicjach turystyki jest także „dobrowolność”.

Być może w celu bardziej precyzyjnego zdefiniowania turystyki należałoby jeszcze dodać warunek korzystania z atrakcji turystycznych i usług turystycznych na obszarze destynacji. Niezależnie od motywów turysty, celem turystyki „*jest korzystanie z dóbr turystycznych ulokowanych w obszarach odległych od miejsca stałego zamieszkania*” (Meyer 2008a). Pozwoli to bowiem na wyodrębnienie podróży lub ich części (nawet polimotywacyjnych), gdy osoba korzysta z tego typu dóbr i wówczas jest turystą.

⁸ W literaturze przedmiotu można spotkać wiele typologii motywacji (por. Przeclawski 1979). Głównymi sferami motywacji są: sfera edukacji i kultury, relaksu i przyjemności, dziedzictwa etnicznego i inne (Smith 2001, s. 57). Zmiany w motywach turystów są znaczące i te elementy, które brano pod uwagę kilkadziesiąt lat temu dziś tracą na znaczeniu a pojawiają się nowe. Teoria zachowań konsumenckich bierze pod uwagę motywacje reprezentujące indywidualne siły prowadzące do działań (Schiffman, Kanuk 1978). W tym sensie na turystyczne motywacje wpływają indywidualne decyzje i wybór destynacji (Moutinho 1987; Sirakaya McLellan, Uysal 1996; Kim, Lee 2002).

⁹ Zostają zaliczone do tej grupy, gdyż ich oddzielenie nie jest zasadne, a motywy czysto wypoczynkowe lub rekreacyjne zawierają również motywy zdrowotne (nawet lecznicze).

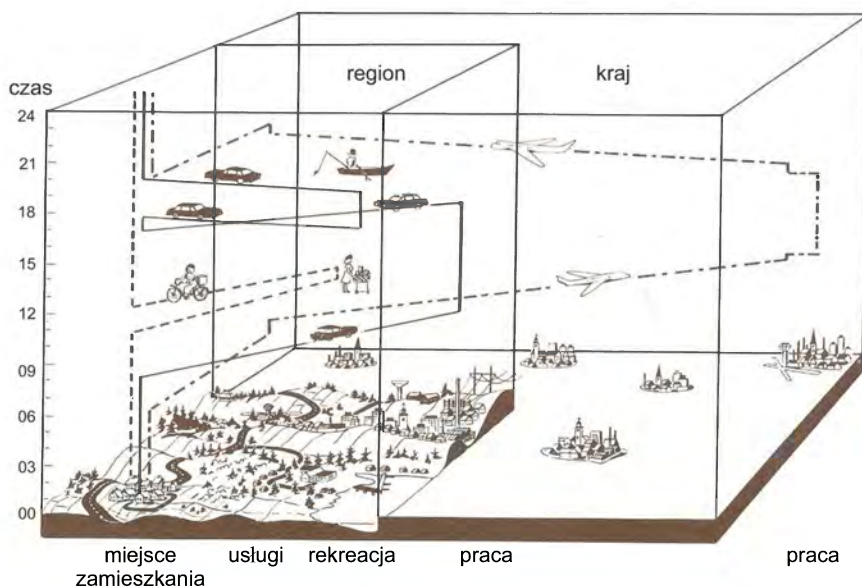
¹⁰ Odwiedziny u rodziny i znajomych (ang. *VFR*) jest wydzieloną kategorią w literaturze turystycznej – głównym motywem jest wizyta, a program takiego wyjazdu może być bardzo różny. Fakt wizyty u znajomych i rodziny wyznacza specyfikę wyjazdu i dlatego proponuje się oddzielne wyznaczenie tej grupy motywów wyjazdowych.

¹¹ Wyjazdy biznesowe są zaliczane do wyjazdów turystycznych przez WTO.

Każdy z wymienionych elementów, mimo postawienia raczej konkretnych granic, przy konfrontacji ze wszystkimi elementami stwarza bardzo poważne trudności w zdefiniowaniu turystyki. Ponadto pojawiają się sprzeczności. Wyklucza to także rosnący szereg aktywności, który według obowiązujących definicji nie powinien być zaliczany do zakresu pojęcia turystyka a włącza te, które intuicyjnie turystyką nie są. Obecne kryteria wykluczania podróży poniżej 24 godzin eliminują z turystyki wiele podróży krótkich i nawet dalekich, których celem jest wypoczynek, rekreacja lub poznawanie. Według współczesnych definicji do turystyki nie mogą być zaliczane nawet 23-godzinne wyjazdy do obszarów cennych przyrodniczo lub zabytkowych miast w innym państwie (są one rekreacją). Turystyką za to mogą być wyjazdy częściowo handlowe, a częściowo pobytowe trwające dłużej niż dobę. Według podstawowych definicji turystyką są też wszelkie wyjazdy do znajomych, przyjaciół i rodziny, zakupy i edukacja (pod warunkiem, że trwają ponad 24 godziny). Określanie celów wyjazdów pomaga wykluczyć wyjazdy do pracy jako te, które nie są zaliczane do turystyki. C.A. Gunn (1988) definiuje turystykę jako wszystkie podróże poza dojazdami do pracy¹².

Określenie, że wyjazd turystyczny wiąże się ze zmianą codziennego środowiska lub opuszczeniem miejsca stałego zamieszkania jest cenne i częste (Lévy, Lussault 2003; Hui 2008). Ponadto należy oddzielić turystykę od życia codziennego i codziennych praktyk. To „codzienne środowisko życia” nazywane też przestrzenią dzienną ma ograniczenie czasowe – czynności te nie trwają dłużej niż 24 godziny – obejmując zarówno zakupy, pracę oraz rekreację. Są to czynności codzienne a miejsce codzienne obejmuje zarówno miejsca w bliskim sąsiedztwie zamieszkania jak też dalekie dojazdy, na które pozwala rozwój transportu. Przemieszczanie się ludzi, niezależnie od motywu w obrębie przestrzeni dziennej nie jest uznawane za wyjazd turystyczny. Układ dziennej przestrzeni człowieka w nowoczesnym społeczeństwie usługowym przedstawia uproszczony model zaproponowany przez O. Warneryd’a (1984) (ryc. 14). Turystykę można zdefiniować jako wyjazdy poza przestrzeń dzienną człowieka, gdy trwają ponad 24 godziny i nie są związane z osiedleniem się i pracą w innym miejscu.

¹² Wyjazd do pracy nie jest motywem turystycznym, ale przy uzupełnieniu zawężania terminu do wyjazdów do pracy, które są opłacane poza miejscem wykonywania pracy, wyjazdy związane z pracą „codzienną”, odbywające się z dala od tego miejsca są zaliczane do wyjazdów turystycznych.

Ryc. 14. Przestrzeń dzienna w społeczeństwie usługowym. Źródło: za: Wärmeryd 1984

Daily space in a service society. Source: after Wärmeryd 1984

Cel wyjazdu określa zazwyczaj sam wyjeżdżający. Ten cel trudno jednak określić, zwłaszcza w badaniach naukowych. Cel rzeczywisty wyjazdu różni się nieraz od podanego: swoim bliskim, czy ankierowemu a jeszcze inny cel będzie przyświecał turyście po osiągnięciu miejsca destynacji. Wiarygodne zbadanie tego zagadnienia nie wydaje się możliwe i jest to jeden z największych problemów badań dotyczących turystyki. Nasuwają się wątpliwości (przy założeniu, że w ramach badań turysta przedstawi prawdę, czyli rzeczywisty cel wyjazdu) – jak zakwalifikować wyjazd, gdy jego cel zostanie zmieniony w trakcie pobytu (czy ważniejszy jest cel pierwotny, czy cel na miejscu podróży)¹³ oraz jak określać wyjazdy, których celem jest kilka motywów? Przykładowo celem wyjściowym może być wyjazd do pracy, a na miejscu z różnych przyczyn cel wyjazdu zostanie zmieniony na typowo turystyczny – poznawanie nowego miejsca i wypoczynek (zmiany motywu mogą nastąpić np. wyniku nie znalezienia pracy, rozmyślenia się, zachwytu nad pięknym miejsca destynacji – czy rodzaj motywu zmiany też jest istotny aby zakwalifikować lub nie dany wyjazd do kategorii turystycznego?). Wyjazdy mające kilka motywów są dość powszechne – najbardziej klasyczne są wyjazdy biznesowe, gdzie drugim, a często głównym celem jest chęć zwiedzania nowego miejsca i korzystania z atrakcji i usług turystycznych.

¹³ Nie łatwe jest także statystyczne ujęcie wielu elementów turystyki. Jak zakwalifikować podróż polegającą na odwiedzeniu znajomych, przyjaciół i rodziny, gdzie jej głównym celem jest chęć spotkania i spędzenia wspólnego czasu, poza miejscem stałego zamieszkania?

Jeszcze innym problemem jest konsekwencja dla statystyki, która traktuje turystykę tylko jako podróże poza miejsce zamieszkania. Ze względu na fakt, że na wielu obszarach (zwłaszcza w miastach) znacząco nakładają się przyjazdy „nieszkańców” (czyli turystów) i poruszających się po nim mieszkańców bez dokładnych danych niemożliwe jest wiarygodne policzenie odwiedzin obiektów tylko przez turystów. Przykładowo statystyki podające frekwencję w muzeach, dotyczą wszystkich odwiedzających a nie tylko liczby turystów. Nie powinno podawać tej liczby jako wielkości frekwencji turystycznej.

Jak wcześniej wykazano zdefiniowanie turystyki tylko za pomocą jednego wymiaru jest niepełne. Nakładanie na siebie innych wymiarów sprzyja eliminowaniu aspektów, których intuicyjnie nie nazywamy turystyką (np. migracje lub handel). Jednocześnie wykluczają te aspekty, które do turystyki bardziej pasują (np. krótkie, do 24 godzin wyjazdy w celach poznawczych lub rekreacyjnych).

Przeptywy osób należy charakteryzować w trzech głównych wymiarach: czasowym, przestrzennym i w zależności od celu (motywu). Zjawisko turystyki jest przeciwieństwem jedną z części mobilności (Więckowski 2008). Różnymi typami ruchliwości populacji są: zwykła ruchliwość, codzienna ruchliwość, sporadyczna ruchliwość i mieszkaniowa ruchliwość (Modenes 1998). Kaufmann (2005), w oparciu o wcześniejsze badania prowadzone przez Schulera i in. (1997) zaproponował typologię ludzkiej mobilności: mieszkaniowa ruchliwość (związana z cyklem mieszkaniowym); migracja (międzynarodowa i międzyregionalna imigracja i emigracja); podróże (turystyka i podróże w interesach); codzienna ruchliwość (codzienne podróże takie jak dojazdy do pracy), (Kaufmann 2005). Cztery główne formy przestrzennej mobilności sklasyfikowane przez Kaufmanna przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Główne formy mobilności przestrzennej

	Krótkookresowe	Długookresowe
Wewnątrz obszaru zamieszkania	dzienna mobilność	mobilność mieszkaniowa
Poza obszarem zamieszkania	podróż	migracje

Źródło: Kaufmann, 2005

W układzie tym interesujące jest zaliczenie mobilności mieszkaniowej jako długookresowej formy przebywania wewnątrz obszaru zamieszkania. Wiąże się to nie z miejscem określonym przestrzennie, ale funkcjonalnie. Funkcja mieszkania jest tu decydująca. Jednak w wyniku tego, pojawiają się problemy metodologiczne z wieloma zjawiskami, które próbujemy określić mianem turystyka, m.in.: drugie domy, lub migracje czasowe emerytów, a nawet wakacyjne pobyty w wynajętych domach mieszkalnych lub u znajomych. Wymieniane domy są miejscem zamieszkania (zazwyczaj czasowego, trwającego w przypadku drugich domów od weekendu do wielu lat, w obydwu przypadkach). Czy i jakie z tego typu wyjazdów, które według wyjaśnień Kaufmanna są zaliczane do terminu „wewnątrz obszaru zamieszkania” mogą być uznawane za turystykę?

Większość autorów ogranicza mobilność do układu przestrzeni i czas. M. Stock (2005) stwierdza, że mobilność jest procesem związanym z przestrzenią i czasem, którą można podzielić na wewnętrzną, dzienną mobilność (np. dojazdy do pracy i rekreacja) oraz zewnętrzną długoterminową mobilność (podróże służbowe, turystyka)¹⁴. Ponadto można umiejscowić turystykę w procesie związanym z miejscem i rodzajem wykonywanych czynności (tab. 3.).

Tabela 3. Miejsce turystyki w ramach procesów związanych z wykonywanymi czynnościami

	„miejsce codzienności”	miejsce „poza codziennością”
praktyki (tu: praca)	praca	podróże służbowe
praktyki „nie rutynowe” (w tym rozumieniu: rekreacja)	wypoczynek	turystyka

Zródło: Levy, Lussault 2003, za Knafou i in. 1997 oraz Stock 2001

Wiele z czynności (motywów) jest codziennym rytmem człowieka i wówczas nie powinny być one zaliczane do turystyki. Równie istotnym wyznacznikiem jest długość trwania danych czynności ich częstotliwość oraz miejsce, w którym się odbywają.

2.4. WPLYW TURYSTÓW I TURYSTYKI NA KSZTAŁTOWANIE SIĘ PRZESTRZENI

Turystyka ma wyraźny wymiar przestrzenny (Urry 1990; Stock 2001; Hall 2005). Jak wiele działów gospodarczych ma tendencje do wybierania najbardziej korzystnych dla siebie lokalizacji, silnej koncentracji a jej funkcjonowanie jest mocno zróżnicowane. Jak każda dziedzina korzysta z elementów zastanych oraz wpływa na powstawanie nowych bądź przekształcanie istniejących. Turystyka rozwija się tam, gdzie jest coś ciekawego dla turystów i dokąd turyści po prostu przyjeżdżają. *„Turyści z różnym natężeniem odwiedzają różne miejsca, co powoduje, że zarówno pozytywne jak i negatywne skutki rozwoju turystyki, w różnym stopniu są udziałem różnych miejsc i społeczności”* (Kozak 2009, s. 9).

Turystyka związana jest z wieloma aspektami, wśród których można wymienić: decyzje turystów związane z miejscem wyjazdu, długość ich pobytu w miejscu destynacji oraz z dobrowolnością. Turyści (uwzględniając narodowość, grupę społeczną, płeć, wiek itp.) mają różnorodne potrzeby i możliwości korzystania z różnych miejsc (Urry 1990). Ponadto zmieniają się: moda, gusta, potrzeby i możliwości ludzi. Po epoce biernej, turystyki masowej obecnie turyści w coraz większym stopniu kierują się własną indywidualną potrzebą, motywacją i preferencją określonego spędzenia wolnego czasu. Następujące zmiany doprowadzają do zróżnicowań popularności poszczególnych miejsc (Urry 1990). Obszary o słabych podstawach i braku innowacji tracą klientów a inne prężnie się roz-

¹⁴ Definicje Kaufmanna, Stocka, jak też wielu innych autorów rozdzielają pojęcie: turystyki i podróży służbowej (wyjazdy biznesowe).

wijające oraz nadążające za trendami ich zyskują. Obecnie w społeczeństwach postindustrialnych w wyniku postępujących przemian społecznych i gospodarczych zaczyna dominować aktywny i zindywidualizowany model turystyki (Urry 2007). Jak twierdzi H. Hughes (2003) o ile dla turystyki epoki industrialnej szczególnie charakterystyczne były: „zmiana” (*change*), „komercjalizacja” (*commercialization*), i „utowarowienie” (*commodification*), o tyle dla turystyki doby postindustrialnej istotne są: „znaczenie” (*meaning*), nowość (*novelty*) oraz tożsamość (*identity*) (za Kowalczyk 2005, s. 159). Współcześnie zaczyna też przeważać model atrakcyjności 4A (*attractions, amenities, accomodation, acces*). Kolejną ważną przemianą jest zmniejszanie roli turystyki funkcjonującej zgodnie z modelem 3S (*sea, sun, sand*) i wypieranie jej przez turystykę modelu 3E (*entertainment, excitement, education*). Zmiany te nie są nagle i nie dotyczą wszystkich państw ani całego społeczeństwa w jednym kraju w jednakowym stopniu. Mają one jednak konsekwencje dla obszarów przyjmujących turystów. W tradycyjnej turystyce największe znaczenie miały czynniki przyrodnicze oraz kulturowe (a także infrastruktura turystyczna). Obecnie rośnie znaczenie elementów, które trudno przypisać do tradycyjnego układu funkcjonowania turystyki. Upraszczając można je definiować przez charakter niematerialny produktu: udział w wydarzeniach, uczestnictwo w życiu społeczności, napawanie się atmosferą miejsca (Kozak 2009, s. 109).

Współczesna turystyka coraz bardziej koncentruje się na przeżyciu i doświadczeniu (czegoś). Coraz częściej bazuje też na odwiedzaniu miejsc będących mało atrakcyjnymi w tradycyjnym ujęciu turystyki. Znaczenia nabiera także zaangażowanie turysty. Współczesne życie, odbija się także na (w) turystyce, którą coraz bardziej cechuje nieautentyczność, powierzchowność (Mac Cannell 2002a; Urry 2007). Turystyka jest odzwierciedleniem społeczeństwa. Zmiany w społeczeństwie wpływają na zmiany w turystyce i motywach podejmowania podróży. Przeważać zaczyna chęć przeżywania, uczestnictwa, doświadczenia lub po prostu bycia (gdzieś poza domem i codziennymi obowiązkami). Istotne staje się zaangażowanie oraz edukacja (uczenie się). Obecny turysta staje się klientem i kupcem – kupuje pamiątki, przeżycia, doświadczenie a także robi różnorodne zakupy. Innym elementem mającym rosnące znaczenie są wyjazdy do znajomych, przyjaciół i rodziny.

Wyobrażenie miejsca destynacji turystycznej ma rosnące znaczenie w jego wyborze. Najczęściej odwiedzane miejsca mają zdolność do wywoływania emocji, przeżyć, ułatwiają procesy kształcenia (edukacji) i mają postmodernistyczny charakter. Wszystkie te elementy można kreować. Cechą współczesności jest wzrost znaczenia wpływu oferty na strukturę motywacji (Kozak 2009). Obecnie turystykę charakteryzuje niespotykana wcześniej różnorodność form i wielofunkcyjność.

Na zmiany w turystyce ma wpływ wiele czynników, z których za najważniejsze można uznać czynniki: demograficzne i społeczne (liczba ludzi, ich wiek,

czas wolny, sezonowość i cykle życia, styl oraz moda), wzrost zarobków, poprawa transportu i łączności oraz przemiany polityczne, np. zmiany funkcji granic, otwarcie, integracja (Williams, Hall 2002). Za główne przyczyny przekształceń w turystyce uznaje się: globalizację, szybką dyfuzję innowacji (technologii), oraz zmianę turystyki tradycyjnej, jej dystrybucja i funkcjonowanie (Caccamo, Solonandrasana 2001). W funkcjonowaniu turystyki istotne znaczenie pełnią także cechy gospodarki oraz jej przemiany. Za najważniejsze można uznać: globalny charakter gospodarki, przyspieszenie (cykl życia produktów uległ skróceniu), wzrost znaczenia gospodarki opartej na wiedzy (wzrost znaczenia innowacji, doświadczenia, emocji), oraz wzrost znaczenia powiązań sieciowych. Ponadto pojawia się i wzmacnia rola mobilnych społeczeństw. Zmiany wywołane są także urbanizacją, która wymusza pewne zachowania. Należą do nich: stworzenie miejskich atrakcji (dla turystów i dla mieszkańców); ucieczka z miast w celu odpoczynku (zarówno krótko- jak i długookresowa, w tym powstawanie drugich domów), migracje w układzie miasto-wieś, które stworzyły gęstą sieć powiązań przyjacielskich i rodzinnych w układach krajowych i międzynarodowych (Williams, Hall 2002).

Tam gdzie występuje turystyka można mówić o istnieniu przestrzeni turystycznej. Każda forma działalności określa własną przestrzeń (Harvey 1973)¹⁵, co skutkuje możliwością wyznaczania nieskończenie wielu przestrzeni i ich definicji. Przestrzeń turystyczna jest przede wszystkim częścią przestrzeni geograficznej i społeczno-ekonomicznej, w której zachodzą zjawiska turystyczne (Warszyńska, Jackowski 1979, s. 31)¹⁶. Autorzy jednak nie precyzują czym są dokładnie „zjawiska turystyczne”. Przestrzeń turystyczna jest podprzestrzenią ogólnej przestrzeni geograficznej¹⁷, obejmującej elementy przyrodnicze i społeczne (Liszewski, Bachvarov 1998)¹⁸. Przestrzeń turystyczna jest pojęciem nadrzędnym, obejmującym wszystkie przejawy turystyki występujące na określonym obszarze (Liszewski, Bachvarov 1998). Według B. Włodarczyka (2007,

¹⁵ Korzystając z koncepcji społecznego wytwarzania przestrzeni (Lefebvre 1974) to właśnie człowiek wytwarza elementy i samą przestrzeń. Tak więc przestrzeń społeczna może być definiowana jako zbiór elementów wziętych z wielu innych przestrzeni: topograficznej, biologicznej, ekonomicznej, demograficznej, kulturowej i rasowej (Chombart de Lauwe 1952), ale zarazem przestrzeń społeczna składa się z zespołu odczuć i wyobrażeń jednostek o otaczającym je symbolizmie przestrzennym oraz z wywoływanych przezeń relacji (Harvey 1973).

¹⁶ W naukach geograficznych przestrzeń stanowi szczególny element, który jest uważany za cechę wyróżniającą tę naukę spośród innych nauk. Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka zostały w Polsce, w ostatnich latach szczegółowo przedstawione w pracy A. Lisowskiego (2003) oraz w opracowaniu zbiorowym W. Maika, K. Rembowskiej, A. Suliborskiego (2005). Z kolei o przestrzeni turystycznej obszernie pisali m.in. S. Liszewski (1995, 2005) i B. Włodarczyk (2007, 2009). Tym samym zasadne jest tylko podkreślanie tych atrybutów przestrzeni turystycznej, które mają wpływ na wyjaśnianie przewodniej myśli niniejszej pracy.

¹⁷ Klasyczna definicja przestrzeni przedstawiona przez J. Paryska (2007) określa „przestrzeń geograficzną jako zbiór obiektów geograficznych, pomiędzy którymi istnieją różnego rodzaju relacje stanowiące tworzywo tej przestrzeni” (Parysek 2007, s. 31).

¹⁸ Definicja nie precyzuje czy przestrzeń ta obejmuje elementy ekonomiczne chyba, że są one zawarte w elementach społecznych (jako wytwór człowieka).

2009) przestrzeń turystyczna jest tą częścią przestrzeni geograficznej, w której występuje zjawisko ruchu turystycznego. Definicja ta w sposób słuszny i zarazem oczywisty stwarza do badania naukowego potrzebę określenia obszaru, w którym występuje zjawisko ruchu turystycznego i zdefiniowanie go¹⁹. Szerszą definicję przestrzeni turystycznej proponuje B. Meyer (2008a) uważając, że jest ona „wydzielana na podstawie kryterium funkcjonalnego, co oznacza, że każdy obszar, w ramach którego rozwija się funkcja turystyczna lub istnieją inne przejawy turystyki, jest przestrzenią turystyczną (Meyer 2008a, s.42). Warunkiem koniecznym jest występowanie ruchu turystycznego a warunkiem dodatkowym występowanie zagospodarowania turystycznego, którego wielkość i charakter pozwalają określić przestrzeń turystyczną (Włodarczyk 2007, 2009).

Dyskusyjne jest to jakie zjawiska turystyczne powinny być wzięte pod uwagę i czy należy któreś z nich uważać za dominujące²⁰. Z jednej strony przestrzeń turystyczna jest miejscem, z którego korzystają turyści. Jest więc ona ściśle powiązana z ruchem turystycznym a główną jej cechą jest sezonowość²⁴ i nieciągłość przestrzenna. Z drugiej strony przejawem ruchu turystycznego, albo zachętą do jego wystąpienia jest zagospodarowanie turystyczne. Wówczas przestrzenią turystyczną może być obszar, na którym zagospodarowanie turystyczne występuje (nie musi więc uwzględniać przepływów – ruchu turystycznego). Przestrzeń turystyczna jest też obszarem interakcji zachodzących pomiędzy poszczególnymi elementami „turystycznymi”, które są tworzone przez elementy zagospodarowania turystycznego oraz przepływy turystów. Ma to więc przede wszystkim znaczenie funkcjonalne.

Przestrzeń turystyczna może być wydzielana na podstawie cech turystycznych i rozumiana jako obszary powstawania, dystrybucji i konsumpcji dóbr i usług turystycznych. W zależności od jej wykorzystania można podzielić na przestrzeń destynacji (receptyjna), przestrzeń tranzytu, sezonową, całoroczną, wyspecjalizowaną oraz wielofunkcyjną (Cazalais i in. 2000).

Przestrzeń turystyczna nie jest całkowicie odosobniona i wyodrębniona z przestrzeni geograficznej. Jest ona powiązana hierarchicznie, funkcjonalnie i czasowo. Przestrzeń turystyczna nie istnieje bez turystów, tym samym nie istnieje bez przestrzeni gospodarczej i społecznej. Elementem składającym się na przestrzeń ekonomiczną są układy przestrzenno-funkcjonalne. Ponadto różne przestrzenie funkcjonalne (np. przestrzeń przemysłowa, rolnicza itp.)

¹⁹ Wątpliwości budzi dlaczego przestrzenią turystyczną nie są miejsca obszarów emisji – tam również występuje zjawisko ruchu turystycznego, jego obsługi a przede wszystkim kreowania itp.

²⁰ W wyniku analizy wielu definicji przestrzeni można wyodrębnić kilka ważnych aspektów, którymi charakteryzuje się owa przestrzeń (społeczno-gospodarcza) i które są istotnymi elementami i związkami służącymi do jej określania, charakteryzowania a także prowadzenia badań naukowych. Są to przede wszystkim: położenie obiektów, odległości między nimi oraz relacje między obiektami (struktura przestrzenna, sieci, hierarchie). Analogicznie cechy te mogą definiować przestrzeń turystyczną.

²¹ Niemal w każdym układzie podlega cyklom wieloletnim, sezonowości rocznej, ale też tygodniowej i dobowej.

niewątpliwie nakładają się na siebie. We współczesnym świecie różnorodność funkcjonowania społeczeństw i gospodarki powoduje, że ta sama przestrzeń może być (i jest) wykorzystywana przez wiele dziedzin działalności społeczno-ekonomicznej.

Turystyka będąc częścią sektora usług, nie jest sektorem odizolowanym od innych i nie tworzy samoistnego bytu. Można pokusić się o stwierdzenie, że jest zdecydowanie powiązana i uzależniona od innych elementów gospodarki oraz społeczeństwa. Ponadto turystyka, a tym samym przestrzeń turystyczna są zjawiskami tworzącymi silne i rozległe sieci powiązań, choć należy pamiętać o ich sezonowości. W konsekwencji przestrzeń turystyczna jest nieciągła. Przy uwzględnianiu ruchu turystycznego jako niezbędnego elementu przestrzeni turystycznej istotny jest jej cykliczny charakter. Cechy przestrzeni turystycznej to: brak stabilności (wynikający z dynamizmu i cyklicznego rozwoju), duża różnorodność, nieciągłość (zbiór rozproszonych elementów powiązanych funkcjonalnie) (Kurek 2008).

Istotne jest także oddzielenie przestrzeni turystycznej od przestrzeni nieturystycznej. Według B. Włodarczyka (2007) przestrzeń nieturystyczną można określić jako taką, która nie leży w sferze zainteresowania turystów, ze względu na jej całkowitą niedostępność (Włodarczyk 2007). Sam ruch turystyczny wydaje się jednak być warunkiem niewystarczającym do określenia przestrzeni turystycznej. Ruch turystyczny, nawet sporadyczny występuje współcześnie z różnym natężeniem niemal wszędzie. Trudno dziś wskazać rodzaj anekumenu turystycznej, rozumianej jako miejsca, czy obszary, do których nikt nie dociera. Kluczowe jest zatem określenie, czy dany ruch ma charakter turystyczny, czy inny, sezonowość itp. Przestrzeń turystyczna jest wydzielana na podstawie kryterium funkcjonalności, co oznacza, że każdy obszar, w ramach którego rozwija się funkcja turystyczna lub istnieją inne przejawy turystyki może być uznawany za przestrzeń turystyczną. Dla ułatwienia badań naukowych można pokusić się o stwierdzenie, że przestrzeń turystyczna jest pewnego rodzaju elementem odniesienia. Przestrzeń społeczno-gospodarcza, która pełni funkcje turystyczne lub jest po prostu użytkowana przez turystów, charakteryzuje się specyfiką przestrzennego zróżnicowania i ma określone relacje funkcjonalne, czasowe itp. W konsekwencji przestrzeń turystyczna może być zagospodarowana lub niezagospodarowana. Jeszcze większym utrudnieniem jest wprowadzenie określenia dominującej funkcji. Funkcja turystyczna w obecnych uwarunkowaniach rozwoju społeczno-gospodarczego występuje w większości miejsc – ma różne natężenie, znaczenie i wpływ na życie społeczne i gospodarcze. W najprostszym podziale turystyka i wypoczynek mogą mieć dla każdej gospodarki znaczenie podstawowe, uzupełniające lub marginalne. O roli, jaką odgrywają w systemie gospodarki lokalnej decydują nie tylko walory turystyczne oraz wielkość zagospodarowania i ruchu turystycznego, ale również wielkość miasta (Derek, Kowalczyk, Swianiewicz 2005) zazwyczaj głównie centrów turystycznych (tab. 4).

Tabela 4. Znaczenie funkcji turystycznej dla miasta

Wielkość miasta	Funkcja turystyczna		
	podstawowa	uzupełniająca	marginalna
duże miasto	nie	tak	tak
średnie miasto	tak	tak	tak
małe miasto	tak	tak	nie

Źródło: Derek M., Kowalczyk A., Swianiewicz P., 2005

Rodzaje przestrzeni turystycznej komplikuje też ich relatywny charakter. Wy różnić można następujące rodzaje przestrzeni turystycznej: realna, funkcjonalna (wyraz aktywności) oraz percepcyjna (wirtualne odzwierciedlenie).

Według B. Włodarczyka najbardziej istotne w charakterystyce przestrzeni turystycznej jest to, że ma ona charakter względny i jest: globalna, ograniczona, dynamiczna, użytkowana sezonowo i podlega ekonomicznym cyklom koniunkturalnym, stale się poszerza, jest zróżnicowana funkcjonalnie, natomiast powstawanie i rozwój ma charakter ewolucyjny i rewolucyjny (Włodarczyk 2007, 2009).

Przeźren turystyczna zależy też od skali rozpatrywania. W skali Polski całe Tatry są przestrzenią turystyczną, w skali lokalnej (mikro) pewne obszary nie mogą być zaliczone do przestrzeni turystycznej, bo nie ma w nich ruchu turystycznego ani zagospodarowania. Szczególnie przestrzeń percepcyjna zależna jest od skali, gdyż jako wyobrażenie funkcjonuje ona w zależności od rozpatrywanego obszaru (inne wyobrażenie o wspomnianych Tatrach ma turysta z Londynu, a inne ma mieszkaniec Krakowa).

Zagospodarowanie turystyczne, które jest zarazem jednym z podstawowych elementów podaży turystycznej, ma decydujący wpływ na układ przestrzenny oraz nasilenie ruchu turystycznego (Warszyńska, Jackowski 1979, s. 254). Wiele z elementów zagospodarowania ważnych jest zarówno przez przyjezdnych (turyistów) jak też przez miejscową ludność. Trudności w zbieraniu danych statystycznych i badaniach sprawiają, że łatwiej jest określić i badać przestrzeń (w rozumieniu zagospodarowania turystycznego), gdyż to ona jest głównym przejawem rozwoju turystyki na obszarach recepcji. Ona też jest bardziej trwałym i lepiej widocznym oraz mierzalnym w rzeczywistości elementem. Należy mieć świadomość, że jest to znaczące uproszczenie.

Wzrastający z każdym rokiem popyt, coraz większe zróżnicowanie form wypoczynku oraz zmiany w przekroju społecznym turystów sprawiają, że zagospodarowanie turystyczne podlega stałym przemianom, zarówno pod względem strukturalnym jak i zasięgu przestrzennego. Lokalizacja urządzeń związanych z obsługą turystów, ich struktura funkcjonalna i przestrzenna zależą od występujących walorów i charakteru przyjazdów turystycznych (Warszyńska, Jackowski 1979, s. 255). Według B. Meyer (2008a, s. 146) „mechanizm działania procesów przestrzennych uruchomionych przez konieczność obsługi ruchu turystycznego pozwala na wyróżnienie kilku procesów. Są nimi: inwazja-sukcesja, koncentracja, segregacja, dyfuzja i decentralizacja.”

Dotychczasowe osiągnięcia teoretyczne geografii rekreacji i turystyki pozwalają na przedstawienie schematu powstawania przestrzeni rekreacyjno-turystycznej. Schemat ten obejmuje cztery etapy:

- 1) powstanie węzła (rdzenia) o funkcji rekreacyjno-turystycznej,
- 2) ukształtowanie pola oddziaływania grawitacyjnego takiego węzła (rdzenia), w którym odbywają się połączenia z innymi ośrodkami,
- 3) kształtowanie się regionów rekreacyjno-turystycznych,
- 4) wzajemne powiązanie wszystkich elementów we wspólną przestrzeń rekreacyjno-turystyczną (Liszewski 1995).

Przestrzeń rekreacyjno-turystyczna składa się z rdzenia, pola jego oddziaływania oraz obiektów rozproszonych i jest sumą tych elementów przestrzennych (Liszewski, Bachvarov 1998). Powstanie, zasięg i kształt przestrzeni rekreacyjno-turystycznej są pod decydującym wpływem transportu, bowiem sieć komunikacyjna określa kierunek i natężenie potoków pasażerskich w ruchu turystycznym. Przestrzeń ta w znacznym stopniu kształtuje się w formie pasm (Liszewski, Bachvarov 1998). Walory i infrastruktura skoncentrowane są głównie w obszarach rdzeni, wykazując punktową i węzłową tendencję rozmieszczenia (Liszewski, Bachvarov 1998). Rdzenie przestrzeni rekreacyjno-turystycznej przejawiają się zwykle jako bieguny wzrostu. Rdzenie są z reguły podsystemami rekreacyjno-turystycznymi, przez które wchodzą fale innowacji do danej jednostki przestrzennej. Przestrzeń turystyczna stanowi bazę krystalizowania się oraz wzajemnych relacji systemów rekreacyjno-turystycznych a także niektórych elementarnych form turystyki i rekreacji będących w dyspersji i nie mających trwałych więzów między sobą i otoczeniem, co jednoznacznie określa jej nadrzędność w teorii rekreacji i turystyki. Tak rozumianą przestrzeń można uważać za megapojęcie w geografii rekreacji i turystyki i traktować jako najszerszy obszar kontinualny lub nieciągły, dla którego nie ma informacji co do uporządkowania hierarchicznego (Liszewski 1995).

Ośrodki turystyczne różnej wielkości (bazy noclegowej i ruchu turystycznego) mają wyspecjalizowany profil gospodarczy, w tym turystyczny. Podsystemy mogą być wydzielane przez zasięg oddziaływania (dostępu do terenów, które można odwiedzić w ciągu jednego dnia) powiązania między ośrodkami. Interesująca jest też próba ukazania obszarów zainteresowania turystów z uwzględnieniem ich wielkości i pełnionych funkcji. Przedstawiono je w tabeli 5.

Tabela 5. Funkcjonowanie obszarów turystycznych

	Możliwości rozwoju	Występowanie ludności lokalnej	Zróżnicowanie funkcji miejskiej
Obiekt turystyczny	-	-	-
Miejsce turystyczne	+	-	-
Stacja turystyczna	+	+	-
Miasto turystyczne	+	+	+

Źródło: Knafou, Stock 2003

Potrzeby wypoczynku i poznania leżą u podstaw podróży turystycznych i powodują zawłaszczanie i zagospodarowanie przestrzeni dla ich zaspokajania, a to staje się początkiem formowania przestrzeni turystycznej (Meyer 2008a). Przestrzeń turystyczna jest efektem zaspokojenia potrzeb i motywacji ludzi (turystów) oraz możliwości jakie daje im dany obszar. W kształtowaniu przestrzeni turystycznej duże znaczenie ma percepcja a dominujące znaczenie ma człowiek i jego preferencje. Przestrzeń a w zasadzie jej wyobrażenie rozwijają się zgodnie z teorią percepcji przestrzeni turystycznej, która oparta jest na założeniu, że ruch turystyczny jest generowany przez mieszkańców miast, a tym samym zachowania turystów zależą głównie od ich percepcji otoczenia pozamiejskiego. Rozwój przestrzeni turystycznej znajduje się obecnie pod coraz większą presją turystów (ich przyjazdu, mody i oczekiwań, a także ich wyborów innych destynacji i w konsekwencji wpływu na utratę klienteli w danym miejscu). Dla kształtowania przestrzeni znaczenie mają zarówno działalność indywidualna ludzi (system osobowości jednostki), społeczeństwo (system społeczny) oraz kultura (system kulturowy) i to zarówno w obszarach emisji jak i recepcji (por. Domański 1996). Dzieje się tak również dlatego, że rośnie znaczenie percepcji celów podróży przez turystów. Postrzeganie miejsc przez turystów jest w znacznej mierze kształtowane przez opinie ekspertów (Urry 2007). Ludzie postrzegają więc miejsca subiektywnie i nadają im wartość według swojego upodobania, potrzeb i wiedzy. Funkcjonowanie przestrzeni turystycznej zależy tym samym nie tylko od niej samej, czyli od walorów i przygotowanej oferty, ale też od ludzi (turystów), którzy z niej korzystają lub nie korzystają. Skoro turystyka jest odzwierciedleniem społeczeństwa, czyli ludzi z niej korzystających, taką samą rolę może pełnić dla przestrzeni turystycznej. Im słabiej wykształcone społeczeństwo tym bardziej podatne jest na prostą, wręcz prymitywną formę turystyki i wyglądu oraz jakości przestrzeni turystycznej. Łatwe staje się zapożyczanie wzorców (które często nie pasują do lokalnej rzeczywistości, zarówno obszarów emisji jak i recepcji), poddawanie się modom i reklamie oraz korzystanie i zachwywanie się miejscami nieautentycznymi – wykreowanymi, lub zastępstwami autentyków. Poza ekspertami, mediami, reklamą narzędziem kształtowania oczekiwań a także obrazu przestrzeni turystycznej są przewodniki, które w sposób selektywny opisują, zachwalają, bądź negują atrakcyjność miejsc. Przewodniki kreują wiedzę i wyobrażenie o przestrzeni turystycznej i mają duże znaczenie i wpływ na układy przygraniczne i transgraniczne.

Turyści coraz częściej szukają nowych wrażeń, doświadczeń, dlatego coraz większego znaczenia nabierają wartości niematerialne, które wynikają z chęci aktywnego spędzania czasu w dowolnym miejscu (a przynajmniej samo miejsce jest drugorzędne). Następuje zanik atrakcji klasycznych, czy tradycyjnych (jak autentyczne zabytki, dzieła sztuki, czy obiekty przyrodnicze) a zastępują je atrakcje stworzone przez człowieka jako zamienniki. Autentyki są bowiem coraz mocniej chronione (por. Cohen 1995; MacCanell, 2002b). Na pograniczach

państw takie zjawisko obserwować można chociażby z bezcennym, z przyrodniczego punktu widzenia (nie zawsze atrakcyjnym turystycznie) środowiskiem przyrodniczym. Powoduje to m.in. konflikt na linii: ochrona przyrody-turystyka. W wyniku zmian zachodzących w życiu społeczeństw i tym samym w turystyce autentyczność obiektów staje się drugorzędna. Zachwywanie się zabytkami, dziełami sztuki, czy elementami przyrody wymaga wiedzy o tych obiektach czy zjawiskach. Przykładowo bogactwo ciekawych obiektów historycznych na polskim pograniczu wschodnim nie jest elementem wystarczającym aby turystyka się tam rozwinęła. Tak samo jest z cenną przyrodą, np. w Beskidzie Niskim, czy nad Bugiem. Potencjalni przyjezdni potrzebują informacji o tym, że obiekt do zwiedzenia jest czymś wyjątkowym, że warto przebyć jakąś drogę, wydać pieniądze i poświęcić mu czas. Podobnie jest z odbieraniem inności jaką daje przekraczanie granicy. Pewne elementy są widoczne „gołym okiem”, np. napisy w obcych językach, inne budownictwo, kuchnia itp. Ta inność może być podkreślana m.in. przez odmienne języki, walutę. Jednak atrakcje turystyczne dla przeciętnego, słabo przygotowanego merytorycznie turysty mogą być nierozróżnialne. Przyroda Tatr, Karkonoszy, czy Pienin, zbliżona po obydwu stronach granicy nie musi stanowić atrakcji w ujęciu transgranicznym, z powodu braku przyrodniczej inności. Podobnie jest z zabytkami: twierdze, pałace, nawet z innych epok i wybudowane w nieco odmiennych stylach nie muszą przykuwać uwagi turystów, choć niemal zawsze znajdują się koneserzy, dla których zwiedzanie tych zabytków będzie istotą podróży turystycznych.

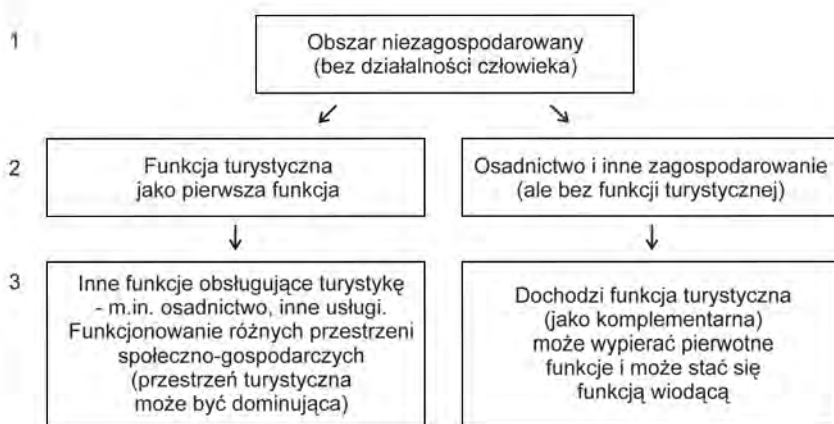
Według wielu autorów przestrzeń turystyczna powstaje obecnie relatywnie częściej w obrębie aktywności człowieka (Liszewski 2005; Włodarczyk 2007; Meyer 2008a). Dzieje się tak na obszarach o dużej stabilności gospodarczej, na przykład w obszarach metropolitalnych, na obszarach przekształceń funkcjonalnych, gdzie turystyka jest uważana za dziedzinę mogącą zastąpić istniejące (lub wcześniejsze) formy działalności gospodarczej będące przyczyną recesji (np. obszary porolnicze, poprzemysłowe, po rybołówstwie). Obszary peryferyjne, a także przygraniczne są w wielu przypadkach przykładami miejsc, na których przestrzeń turystyczna w obecnych czasach może się rozwijać jako przestrzeń pierwotna (o ile za taką nie uznać funkcji ochrony przyrody). Może też rozwinąć się jako przestrzeń „re-pierwotna” po zaniknięciu wszelkich innych funkcji, uprzednio istniejących przed zamknięciem obszaru z przyczyn politycznych, podziału politycznego itp. (ryc. 15).

Przeźren turystyczna ma swoją dynamikę: powstawania i funkcjonowania. W literaturze światowej powszechne jest powoływanie się na koncepcję cyklu ewolucji (cyklu życiowego) obszaru turystycznego Butlera TALC (Butler 1980). Według tego autora istotnymi etapami rozwoju obszarów turystycznych są fazy: eksploracji, wciągnięcia, rozwoju, konsolidacji oraz stagnacji, upadku lub rozpoczęcia nowego cyklu. W literaturze polskiej przyjęła się natomiast typologia przestrzeni turystycznej, nazwana też koncepcją przestrzeni turystycznej (Li-

szewski 1995, s. 95). „Przyjmując za podstawę charakter działalności turystycznej oraz stopień kształtowania przez nią przestrzeni geograficznej i społecznej można wyróżnić:

- a) przestrzeń eksploracji turystycznej,
- b) przestrzeń penetracji turystycznej,
- c) przestrzeń asymilacji turystycznej,
- d) przestrzeń kolonizacji turystycznej,
- e) przestrzeń urbanizacji turystycznej” (Liszewski 1995, s. 95).

Kolejno wymieniane przestrzenie, zdaniem jej autora stanowić mogą także kolejne fazy rozwoju przestrzeni turystycznej.

Ryc. 15. Modelowy układ rozwoju przestrzeni turystycznej w stosunku do innych form wykorzystania obszaru. Źródło: opracowanie własne

Model pattern of tourist space development in relation to other forms of spatial organization

3. TURYSTYKA NA OBSZARACH PRZYGRANICZNYCH

Zainteresowanie badaczy obszarami przygranicznymi i granicami jako elementami atrakcji turystycznych obserwuje się co najmniej od 50 lat. W. Christaller (1955, 1963) wysunął tezę, że w turystyce wypoczynkowej obszary podażu powstają najczęściej w regionach peryferyjnych. Na tych obszarach turystyka staje się wiodącą funkcją społeczno-ekonomiczną i jest często czynnikiem kreującym osadnictwo i warunkującym rozwój gospodarczy oraz społeczny. Po publikacjach W. Christallera (1955, 1963), J. Miosseca (1977b) oraz opracowaniu zbiorowym pod redakcją J. Matznettera (1979) zaczęły ukazywać się kolejne prace podejmujące ten temat. Za najbardziej znaczące należy uznać opracowania zwarte następujących autorów: Timothy 2002a; Krakower, Gradus 2002; Wachowiak 2006; Caccomo 2007.

Liczne badania wskazują, że turystyka zajmuje szczególne miejsce na obszarach przygranicznych (m.in. Matznetter 1979; Essen i Gibb 1989; Zhao 1994; Page 1994; Richard 1995; Wanhill 1997; Arreola, Madsen 1999; Timothy 2002a²²)²³. Poziom atrakcyjności obszarów przygranicznych dla turystyki zależy od wielu czynników, takich jak: przyrodnicze, społeczne, kulturowe a także od możliwości przekraczania granicy (Ericsson 1979). Dla wielu turystów sam fakt przekroczenia granicy jest atrakcją samą w sobie (Timothy 2002a). Kolejną atrakcją jak wykazały bardzo liczne badania jest możliwość dokonania tańszych zakupów lub usług (Leimbruger 1988; Timothy, Butler 1995; Di Matteo L., Di Matteo R. 1996; Timothy 2002a). Inne badania podkreślały atrakcyjność turystyczną obszarów peryferyjnych, spośród których szczególnie miejsca zajmują tereny przygraniczne (m.in. Kałuski 1994; Wanhill 1997; Paasi, Raivo 1998). Atrakcyjność ta polega na występowaniu na obszarach przygranicznych interesującego środowiska przyrodniczego cechującego się wysokim stopniem naturalności i czystości oraz bogactwem kulturowym.

Specyfika obszarów przygranicznych dla rozwoju turystyki jest złożona i może być przedstawiona z punktu widzenia podziału na główne elementy, ich znacznie i dziedziny oddziaływania. Charakter współzależności jest również skomplikowany i można pokusić się o próbę jego wykazania na wielu płaszczyznach, pełniących role: polityczne, gospodarcze, społeczne, przestrzenne, przyrodnicze i symboliczne.

²² Por. ponadto publikacje przytoczone przez Timothy 2002, str. 41 oraz Wachowiak 2006.

²³ Badania dotyczące znaczenia turystyki na obszarach przygranicznych Polski przedstawiono w rozdz. 5

Współzależność polityczna. Turystyka jest istotnym elementem w procesie integracji międzynarodowej. Stanowi czynnik sprzyjający pokojowi na świecie oraz wpływa na łagodzenie konfliktów. Jest też przedmiotem polityki państw, wyraźnych celów społeczno-gospodarczych. Turystyka bywa wykorzystywana instrumentalnie w konfliktach o podłożu politycznym czy ideologicznym (np. ataki terrorystyczne na turystów zagranicznych). Jest także często narzędziem neokolonializmu. Niektóre obszary przygraniczne mogą funkcjonować jako bufor, lub pas izolacji. W Unii Europejskiej obszary przygraniczne oraz działalność turystyczna na tych terenach korzystają z dostępu do środków finansowych (Phare, Interreg, EWT). W integrującej się Europie występuje też przenoszenie kompetencji na niższe szczeble administracji. Nawiązywana jest współpraca transgraniczna, oraz wspólne planowanie i opracowywanie strategii rozwoju.

Współzależność gospodarcza. Rozwój turystyki jest impulsem do wzrostu gospodarczego, a na obszarach przygranicznych istnieją dogodne warunki do jej rozwoju. Granica jest barierą, ale w wyniku zmiany jej funkcji może stawać się granicą-filtrem lub granicą-strefą. Dzięki procesom integracji, wzrostom przepływów granica staje się czynnikiem wzrostu. Pomiedzy granicą a turystyką może występować efekt synergii. Rola gospodarcza turystyki polega na udziale w tworzeniu PKB danej miejscowości, regionu i całego państwa, będąc dochodową dziedziną gospodarki. Globalnie udział turystyki w gospodarce rośnie i w zależności od przyjętych kryteriów i źródeł wytwarza od 7 do 11% światowego PKB. W skali lokalnej zależność od turystyki w poszczególnych przypadkach może być duża. Niektóre znane miejsca funkcjonują wyłącznie dzięki istnieniu turystyki. Szczególnie na słabych gospodarczo obszarach przygranicznych funkcjonowanie turystyki, przynoszącej zyski ma duże znaczenie dla rozwoju danego obszaru. Istotny jest efekt mnożnikowy, polegający m.in. na tendencji do koncentracji działalności w regionie oddziaływania centrum turystycznego. Obsługa turystów przynosi zyski z zakwaterowania, żywienia, transportu (korzyści zewnętrzne – dojazd do miejsca pobytu i wewnętrzne – poruszanie się po terenie), zakupu różnorodnych produktów, w tym pamiątek, dzięki czemu następuje przepływ pieniądza. Zyski przynoszą także podatki z działalności turystycznej. Turystyka jest narzędziem rozwoju, przemian ale także destrukcji struktur społeczno-gospodarczych.

Współzależność społeczna. Podstawowe funkcje turystyki mają charakter: wypoczynkowy, zdrowotny, wychowawczy, poznawczy. Człowiekowi potrzebny jest wypoczynek od codziennych zajęć i pracy. Dzięki wyjazdom turystycznym może on zregenerować swoje siły. Istotne są też społeczne aspekty gospodarcze, np. kreowanie nowych miejsc pracy, zmniejszanie bezrobocia, przepływy ludności i migracje związane z przyciąganiem: ludności do miejsc pracy, turystów do spędzania wolnego czasu i ludzi do drugich domów. Rozwój turystyki może poprawić jakość życia mieszkańców obszaru przyjmującego turystów, a także jakość środowiska oraz innowacyjność i kreatywność. Ponadto turystyka jest ele-

mentem spotkania kultur, wpływa na zbliżenia miejsc, sposobów życia i wzrostu powiązań pomiędzy ludźmi. Wymiana transgraniczna i rozwój turystyki sprzyja także zmianom norm, zachowań, idei oraz otwartości i tolerancji. Koncepcja turystyki jako spotkania kultur odwołuje się do jednej z podstawowych teorii socjologicznych – teorii wymiany. W procesie interakcji turyści i społeczność przyjmująca wymieniają informacje i wartości. Skala i charakter zmian zależą głównie od cech turystów, cech społeczności przyjmującej (recepcyjnej) oraz mechanizmu zetknięcia obu zbiorowości (Przeclawski 1979).

Współzależność przestrzenna. Turystyka stanowi element silnie wpływający na kierunki rozwoju przestrzeni geograficznej. Turystyka nie rozwija się w każdym miejscu z jednakowym natężeniem. Jest silnie zróżnicowana przestrzennie. Pewne miejsca są predestynowane do jej rozwoju bardziej niż inne. Z jednej strony turystyka wykorzystuje atrakcyjne obszary dla swojego rozwoju, z drugiej sama jako zjawisko zmienia przestrzeń poprzez jej zagospodarowanie. W tym procesie granice polityczne stanowią elementy utrudniające rozwój turystyki (jako bariery) lub sprzyjające jej rozwojowi stanowiąc atrakcje turystyczne.

Współzależność przyrodnicza. Izolacja obszarów przygranicznych wpływa na ich relatywnie lepszą kondycję przyrodniczą (środowiskową). To z kolei stanowi poważny atut dla rozwoju turystyki opartej na walorach mało przekształconego i wysoko atrakcyjnego środowiska przyrodniczego. Wysoka jakość i wyjątkowość (unikatowość) obszarów przekłada się na znaczną ilość obszarów prawnie chronionej przyrody, w tym najbardziej atrakcyjnych przyrodniczo i turystycznie parków narodowych. Sąsiedztwo podobnych obszarów po dwóch stronach granicy sprawia, że ich wspólna ochrona powiększa rangę, powierzchnię i atrakcyjność turystyczną tych obszarów. Ochrona przyrody jest także jedną z głównych dziedzin współpracy transgranicznej.

Współzależność symboliczna. Granica jest obecnie zarówno symbolem barier, ale także integracji, czyli elementem łączącym. Granice podobnie jak turystyka stanowią element globalizacji i pozostają pod znacznym jej wpływem, który przejawia się w procesach integracji, modernizacji i wzrostu przepływów. Jednakże regionalna i lokalna tożsamość pozostają ważnym elementem rozwoju obszarów przygranicznych. Uwypuklają różnice, jako niezbędny element dla rozwoju turystyki.

Wspólne elementy pomiędzy turystyką i granicami w ujęciu koncepcyjnym zestawiono w tabeli 6.

Tabela 6. Podobieństwa i różnice w interpretacji zjawisk: turystyki oraz granicy (wraz z obszarami przygranicznymi)

Koncepcje i pojęcia	Granice i obszary przygraniczne	Turystyka
peryferyjność	przestrzeń marginalna z socjalnego i gospodarczego punktu widzenia	specyficzna atrakcyjność turystyczna peryferii, polegająca głównie na walorach środowiska przyrodniczego (Christaller 1955)
zależność	granice i obszary przygraniczne uzależnione są od decyzji politycznych oraz od rozwoju gospodarczego centrum; występuje także zależność od ścieżki rozwoju	turystyka zależna od możliwości i potrzeb turystów, oraz od rozwoju gospodarczego; zależność od ścieżki rozwoju
nieciągłość przestrzenna	bariera oddzielająca dwa krajowe systemy społeczno-gospodarcze	układ niestały (powiązania cykliczne); oddzielenie obszaru emisji od recepcji
różnice społeczno-gospodarcze i polityczne	oddzielnie dwóch organizmów państwowych	różnice decydujące o występowaniu ruchu turystycznego (m.in. zgodnie z Triadą Ullmana)
percepcja	granica jest barierą (zależną od stopnia formalizacji) ale w wyobrażeniach ludzi stanowi zazwyczaj większą barierę niż jest nią w rzeczywistości (bariera mentalna)	w wyobrażeniach, przestrzeń mentalna jest odzwierciedleniem wyobrażeń, obrazem, symbolem (przestrzeń mentalna nie zawsze jest tożsama z przestrzenią rzeczywistą)
symbolizm	symbol granicy – jako bariera (mur) lub w Unii Europejskiej symbol integracji i współpracy; granica i układ transgraniczny ukazuje międzynarodowy charakter (globalizacja) w układzie lokalnym	turystyka ukazuje międzynarodowy charakter (globalizacja) w układzie lokalnym (glokalizm); wybrane elementy mogą mieć wartość symboliczną i przez to funkcjonują jako atrakcje turystyczne, a jednocześnie sprzyjają ochronie dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego
spotkanie kultur	granica styka sąsiadów i może być elementem integracji; współpraca i powiązania	spotkanie odmiennych stylów życia turystów i miejscowych (wg teorii wymiany)
synergia	granica jest elementem modernizacji i impulsem do wzrostu gospodarczego; w UE to specyficzne miejsce dostępu do środków finansowych	efekt synergii wspomagający modernizację; element modernizacji, często jej wskaźnik, rozwój turystyki jest impulsem do wzrostu gospodarczego; ważny czynnik dofinansowania ze środków UE
integracja	obecnie istotnym elementem rozwoju obszarów sąsiadujących z granicami jest integracja: polityczna, ekonomiczna, społeczna i przestrzenna	turystyka może być elementem integracji ludzi i w pewnym względzie obszarów; jest czynnikiem ułatwiającym integrację społeczno-gospodarczą

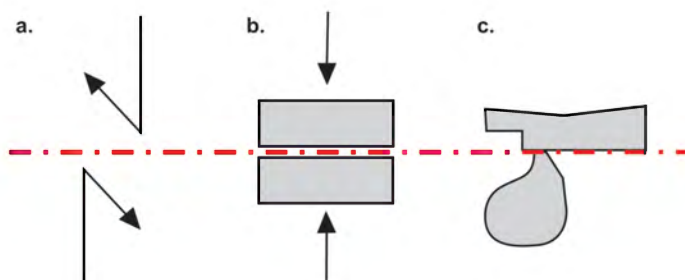
Źródło: opracowanie własne

3.1. ZNACZENIE GRANIC DLA ROZWOJU TURYSTYKI

Granice i obszary z nimi sąsiadujące są dogodnym miejscem lokalizacji dla zakładów przemysłowych i turystyki (Pradeau 1994) oraz obszarów prawnie chronionej przyrody (Young, Rabb 1992; Kałuski 1994; Degórska 1994; Denisiuk in. 1997; Więckowski 1998). Różnice społeczne i ekonomiczne pomiędzy sąsiadującymi przez granicę obszarami wpływają też na istnienie przemytu towarów i ludzi. Granice rozdzielają odmienne systemy polityczne, cechujące się różnym podziałem administracyjnym oraz zagospodarowaniem przestrzennym. Wpływają one na rozwój turystyki m.in. poprzez: motywacje i decyzje do podróży, rozwój infrastruktury turystycznej, marketing i promocję oraz markę regionu. Granice i ich rola jako barier przestrzennych mają znaczenie przede wszystkim na redukcję przepływów oraz na zmiany form i wielkości zagospodarowania przestrzennego.

Peryferia często utożsamiane były z obszarami położonymi w ogólnie rozumianych strefach leżących przy granicach państwowych. W rozumieniu geograficznym strefa przygraniczna (jakkolwiek rozumiana) zawsze jest peryferyjna (Ciok 1996). Regiony peryferyjne są według S. Liszewskiego i M. Bachvarova (1998) jednym z dwóch głównych typów regionów turystycznych (drugim są regiony metropolitalne, powstające w otoczeniu dużych skupisk ludności – miast i aglomeracji). Według tych samych autorów rekreacyjno-turystyczne regiony peryferyjne bazują na podaży miejscowych walorów o dużej atrakcyjności i jakości i są nastawione na wypoczynek oraz turystykę długookresową, związaną najczęściej z urlopami i wakacjami. Regiony peryferyjne konkurują ze sobą zarówno walorami przyrodniczymi, jak i antropogenicznymi, a zwłaszcza ich unikatowością, a także walorami zdrowotnymi (uzdrowiska). Istotę podziału na obszary centralne i peryferyjne podkreśla także A. Matczak (2004).

Reakcje pomiędzy turystyką a granicami politycznymi opisał J.D. Timothy (2002a), wyróżniając granice jako: bariery, destynacje oraz element modyfikujący przestrzeń turystyczną (ryc. 16).

Ryc. 16. Relacje pomiędzy turystyką a granicami. Źródło: Timothy 2002a (s. 11).
a. granice jako bariery; b. granice jako destynacje; c. granice modyfikujące przestrzeń turystyczną

The relationships between borders and tourism. Source: Timothy 2002a (p. 11).

a. borders as barriers; b. borders as destinations; c. borders as modifiers of the tourism landscape

Do tych trzech kategorii relacji można dodać granice wpływające na wytworzenie efektu synergii wraz z integracją przestrzenną (oraz społeczną i ekonomiczną) obszarów z nią sąsiadujących.

3.1.1. GRANICE JAKO BARIERY DLA ROZWOJU TURYSTYKI

Podobnie jak dla innych działów gospodarki człowieka, również dla turystyki, granice stanowią bariery. Bariery te wywierają szczególny wpływ na ruch turystyczny oraz na lokalizację elementów przestrzeni turystycznej. Wpływają na istnienie nieciągłości przestrzeni społecznej i gospodarczej a także przestrzeni turystycznej (w tym na rodzaj i funkcjonowanie zagospodarowania turystycznego, ochrony przyrody, sieci i powiązań transportowych). Granica wpływa na kształt i funkcjonowanie sieci transportu. Granice państwowe mogą być barierami dla podróży w dwóch perspektywach: realnej i psychologicznej. Ponadto można je rozpatrywać jako bariery celne, ekonomiczne, polityczne, mentalne, typu ekologicznego itp. (por. Więckowski 2004). Granice jako realne bariery dla ruchu turystycznego w przypadku granic zamkniętych uniemożliwiają przepływy ludności. W przypadku granic przepuszczalnych (otwartych) stanowią ograniczenia lub filtrują ruch ludności. Granica jako bariera mentalna ma szczególne znaczenie, gdyż jest ona trudna do przełamania. Funkcja międzynarodowej granicy może znacząco wpływać na wrażenia turystów. Stopień przenikalności zależy od funkcji granicy, jak również od stopnia podobieństwa społeczno-kulturowego obydwu stron (Donnan, Wilson 1999). Podczas rozważań społecznych interakcji niezwykle ważne jest też uwzględnienie kulturalnych i lingwistycznych podobieństw i różnic. Dużo więcej ludzi jest skłonnych przekroczyć granicę, jeżeli język po drugiej stronie jest tym samym lub zbliżonym do ich własnego (Erikson 1979; Leimgruber 1981; Timothy 1995). Podobnie przedstawia się problem bezpieczeństwa osobistego. Jeżeli ludzie obawiają się zagrożenia, granica może stać się barierą a ludzie stają się niechętni do jej przekraczania (Arreola, Curtis 1993). Mimo znaczenia granic w podróżach międzynarodowych, niewielu autorów badało je w kontekście turystyki, szczególnie jako efektu bariery, jakie tworzą. Istnieje też rola granic jako barier preferencji turystycznych, ograniczających wybór destynacji do swojego kraju²⁴. Wpływa to na występowanie silnej dominacji ruchu krajowego na obszarze przygranicznym w tym samym kraju. Jest to efektem odzwierciedlenia różnic i podobieństw, uprzedzeń i atrakcyjności.

²⁴ W zbliżonym aspekcie roli granic jako barier preferencji mieszkaniowych badali już, m.in.: Lunden 1971; Gould, Lafond, 1979.

3.1.2. GRANICE JAKO DESTYNACJE TURYSTYCZNE

Granice mogą być postrzegane jako atrakcje turystyczne i kierunki przemieszczeń turystycznych (Timothy 1995, 2002a). W literaturze rzadziej spotyka się publikacje dotyczące samej granicy niż obszarów do niej przylegających. Te, jako obszary turystyczne, bardzo często istniałyby nawet przy granicach zamkniętych lub ich braku. Atrakcyjność tego typu obszarów bardziej związana jest z peryferyjnym położeniem niż z sąsiedztwem granic.

Granice są elementem rozdzielającym odmienne „światy” i samo ich przekroczenie jest zmianą otoczenia tak potrzebną turystom i zarazem stanowią wielką atrakcją (Timothy, Butler 1995; Butler 1996). Tuż za granicą często jest „inność”, która jest bardzo poszukiwana przez turystów. Przekraczanie granic oferuje turystom nagłą zmianę, dzięki czemu odczucie różnic dwóch światów jest szczególnie duże. Odmienność obserwowana w odległości kilku metrów potrafi być mistyczna i fascynująca (Ryden 1993, za Timothy 2002a, s.41, s.43). Inność krajobrazów jest wspomagana przez odmienną kulturę, język, często religię sąsiadujących narodów. Wyjazdy turystyczne, nawet osób ze stref przygranicznych do kraju sąsiedniego są wtedy elementem spotkania kultur i dialogu, który zazwyczaj jest niezbędny do współpracy transgranicznej.

Dodatkowym elementem atrakcyjności granic jest często zróżnicowanie cen towarów i usług na obszarach przygranicznych, zwiększające tam frekwencję turystyczną (Dewailly 1990). Różnice cen i zróżnicowana oferta produktów i usług przyczyniają się do rozwoju handlu transgranicznego, turystyki zakupowej itp. (zwłaszcza w miastach granicznych). Granice i strefy do niej przylegające są ponadto miejscem tranzytu. Są miejscem, gdzie osoby przemieszczające się na znaczne dystanse spędzają noc w obiektach bazy noclegowej. Rozwój obszarów przygranicznych może prowadzić do stopniowego przejmowania i zatrzymywania ruchu turystycznego (zarówno krajowego jak i zagranicznego) zwłaszcza tranzytowego jak też przyciągania wypoczynkowego ruchu turystycznego. Dodatkowo granice oddzielają kraje, w których różne terminy świąt i godzin pracy mają duże znaczenie dla funkcjonowania obszaru przygranicznego (gdy na obszarze po jednej stronie granicy jest święto, mieszkańcy wypoczywają i mogą korzystać z usług na obszarze po drugiej stronie granicy, gdzie ludzie pracują).

Granice ukazują wiele dodatkowych elementów interesujących turystów. Są nimi m.in.: mury, płoty, przejścia graniczne, tablice itp. Ściśle zamknięte i pilnowane granice z racji swojej „inności” również mogą być atrakcjami turystycznymi, choć nie zawsze dotarcie do nich jest możliwe. Podróż w sąsiedztwo granic lub ich przekroczenie, zwłaszcza pomiędzy państwami należącymi do różnych systemów społecznych i politycznych jest również dużą atrakcją turystyczną (Paasi, Raivo 1994; Medvedev 1999). Tego typu granicami były lub są, granice pomiędzy NRD a RFN, granice ZSRR i granica pomiędzy Koreą Pd. a KRL-D.

Granice polityczne przecinają także elementy przyrodnicze (np. łańcuchy górskie, przełomy rzeczne, lasy, jeziora). Przyciągają one turystów głównie

atrakcyjnością przyrodniczą, której wartość jest znacząca i pogłębiana przez peryferyjność położenia. Przekroczenie granicy i możliwość przebywania w więcej niż jednym kraju jest dodatkowym elementem podnoszącym atrakcyjność turystyczną. Dzięki ofercie transgranicznej tego typu obszary mogą być lepiej wykorzystane w wyniku efektu synergii. Niektóre aktywności turystyczne mogą wykształcić nową dynamikę związaną z atrakcją turystyczną. Otwarcie granicy pozwala bowiem na renesans miejscowości turystycznych, które były wcześniej zapomniane lub pozostawały w stanie recesji.

3.1.3. GRANICA MODYFIKUJĄCA PRZESTRZEŃ

Na funkcjonowanie przestrzeni turystycznej w sąsiedztwie granic wpływ mają godziny otwarcia, sezonowość i rodzaj dopuszczonego ruchu granicznego. Te cechy wpływają na sezonowość (okresowość) funkcjonowania legalnej przestrzeni turystycznej w układzie transgranicznym. Wpływ granicy na ruch turystyczny przejawia się zarówno w utrudnieniach wizowych jak i w postaci efektu tunelu tworzonego przez duże i małe przejścia graniczne.

Przy znacznych różnicach ekonomicznych pomiędzy stronami granicy występuje wyraźna różnica gęstości zagospodarowania turystycznego (gł. bazy noclegowej oraz sieci szlaków turystycznych), jego jakości, cen i wykorzystania. Różne jest też dopasowanie i spójność przestrzeni turystycznej. W Europie jest wiele przykładów obszarów turystycznych, które znajdują się tylko po jednej stronie granicy, gdy po jej drugiej stronie zagospodarowanie jest niewielkie lub nie występuje. W Europie do takich obszarów można zaliczyć m.in. pogranicze: polsko-rosyjskie, grecko-bułgarskie, węgiersko-austriackie. Szczególnymi przypadkami są obszary sąsiadujące z granicą dawnego Związku Radzieckiego (obecne pogranicza: fińsko-rosyjskie, polsko-rosyjskie, polsko-białoruskie i polsko-ukraińskie). Przestrzeń turystyczna jest jednak nieciągła, nawet na pograniczach dobrze rozwiniętych państw, jak Szwajcaria i Francja, gdzie występują różnice w parametrach dróg, niespójność szlaków turystycznych zbiegających się na granicy a nawet brak ich przedłużenia po stronie sąsiada (Reiter, Moine 2005). Często nawet brak jest informacji turystycznych o atrakcjach znajdujących się po drugiej stronie granicy. Przestrzeń turystyczna przez wiele lat po złagodzeniu reżimu granicy, lub jej zaniku, tworzy wiele nieciągłości. Sytuacja taka ma miejsce zarówno pomiędzy krajami pierwotnego EWG (np. Francja-Włochy), krajami EWG a nowo przyłączanymi (np. Francja-Hiszpania, Hiszpania-Portugalia) jak i pomiędzy innymi krajami wysokorozwiniętymi (np. Szwajcaria-Francja). Taką sytuację obserwujemy i zapewne będziemy jeszcze obserwować przez wiele lat pomiędzy znacznie wyżej rozwiniętymi krajami Unii-15 a nowoprzyjętymi krajami w 2004 roku (np. Polska-Niemcy). Jeszcze bardziej skomplikowana jest sytuacja np. na wschodnich granicach Polski, które stały się zewnętrznymi granicami Unii Europejskiej.

Granica państwa wyznacza również miejsce styku własności i zarządzania obszarami, a tym samym i infrastrukturą turystyczną. Jej wspólne połączenie zależy często od woli obydwu stron i środków finansowych. Nawet przy istnieniu połączeń szlaków turystycznych często można zaobserwować inne systemy zarządzania ich jakością, modernizacją czy odśnieżaniem (Więckowski 2008).

Obszary przygraniczne mogą funkcjonować jako policentryczna struktura osadnicza i turystyczna. Dzieje się tak zazwyczaj gdy istnieją bariery rozwoju (np. instytucjonalne, infrastrukturalne, a nawet przyrodnicze). Przy pełnej przenikalności i braku barier obszar taki może przekształcić się w monocentryczny region transgraniczny (o regionie transgranicznym – Więckowski 2004, s. 25; Gorzym-Wilkowski 2005; Palmowski 2007 s. 19–27). Zgodnie z istniejącym przekonaniem struktura osadnicza regionów sąsiadujących z granicami państw skupia się wokół dominujących ośrodków, z których każdy porządkuje system osadniczy w położony w danym kraju. Zasadne jest stwierdzenie, że w przypadku centrów turystycznych sytuacja jest podobna.

3.1.4. INTEGRACJA PRZESTRZENI TURYSTYCZNEJ

Aby umożliwić zmiany i pomóc w wymianie transgranicznej, wszystkie granice powinny być wystarczająco płynne i przepuszczalne (Duchacek 1986). Dla turystów granica powinna być w pełni otwarta, aby mogli ją łatwo przekraczać. To wymaga korzystnego statusu politycznego i prawnego oraz wystarczającej liczby przejść granicznych (bądź granice w pełni otwarte, jak to ma miejsce pomiędzy państwami leżącymi w strefie Schengen). Jednak pomimo zmian politycznych, niepomyślnie stosunki międzynarodowe (sąsiedzkie) utrzymują jeszcze sąsiadów w stanie ograniczonej interakcji, utrudniając procesy integracji (Eskelinen i in. 1999; House 1981; Martinez 1994).

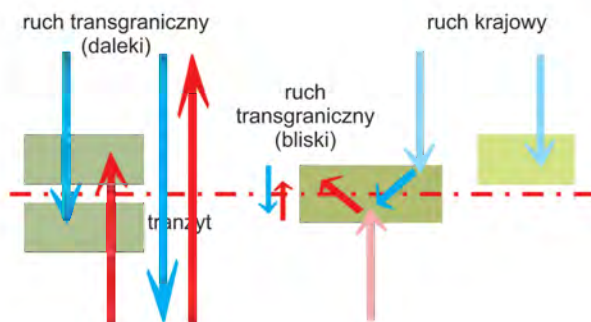
Każda zmiana: zanik, przesunięcie lub pojawienie się granic a nawet zmiana jej funkcji powoduje konieczność dostosowania się przestrzeni turystycznej, w tym zagospodarowania turystycznego na danym obszarze (Pradeau 1994). Procesy integracji europejskiej prowadzą do integracji obszarów przygranicznych. Integracja terytoriów zakłada likwidowanie granicy i jej funkcji dzielącej (barier) oraz wzmocnienie więzi poprzecznych, przekraczających granicę. Integracja przestrzeni turystycznej nie jest jednak procesem ani łatwym ani szybkim. Wymaga woli politycznej graniczących państw i znaczących nakładów finansowych. Granice wewnętrzne zanikają i powoli przestają być widoczne w terenie. Nawet po likwidacji granic często długo widoczne są odmienne formy zagospodarowania przestrzennego, sąsiadujące ze sobą schroniska leżące w sąsiedztwie granicy, podwójne szlaki turystyczne, punkty graniczne itp. Sieć szlaków, jak też elementy sieci transportu wymagają dokładniejszego dopasowania i kompatybilności.

Potrzeba integrowania przestrzeni europejskiej prowadzi do spajania poszczególnych, często bardzo odmiennie zagospodarowywanych przestrzeni turystycznych. Najmniejsze problemy występują na obszarach, gdzie turystyka była wcześniej dobrze rozwinięta i tam zanikające granice pozwalają na wykorzysta-

nie potencjału, głównie dzięki efektowi synergii. Utrudnieniem rozwoju turystyki jest często rosnąca konkurencja, ale przy sprawnym zarządzaniu, podniesieniu atrakcyjności i wroście nakładów marketingowych obszary przygraniczne mogą się lepiej rozwijać dzięki turystyce (Więckowski 2008c).

3.2. MOBILNOŚĆ LUDZI A RODZAJE TURYSTYKI W UKŁADZIE PRZEKRACZANIA GRANICY

Turystykę dzieli się na krajową i międzynarodową. Turystyka krajowa to wyjazdy turystyczne w obrębie jednego kraju, wykonywane przez mieszkańców tego kraju. Turystyka międzynarodowa jest związana z podróżami poza kraj zamieszkania i wymaga przekroczenia granicy państwa.

Ryc. 17. Typy ruchu turystycznego na obszarach przygranicznych. Źródło: opracowanie własne

Types of the tourist traffic in boundary areas. Source: own elaboration

Turyści przybywający do wybranych przez siebie miejsc decydują o istnieniu i funkcjonowaniu turystyki na obszarach przygranicznych. Przyjazdy te mogą mieć różny charakter. Ruch do obszarów sąsiadujących z granicami oraz ruch przez te granice może mieć różne motywacje²⁵. Nie każde przekroczenie granicy przez człowieka możemy nazwać podróżą turystyczną. Typy ruchu turystycznego zaproponował J. Zygałdewicz (1995) wyróżniając ruch: tranzytowy, spoza regionu i lokalny. Rycina 17 pokazuje główne teoretyczne możliwości (poza układem wielokrotnym) przepływu ludzi do obszarów sąsiadujących z granicą państwa oraz z jej przekraczaniem. Możemy wydzielić ruch krajowy, czyli przemieszczenia ludzi do obszaru przygranicznego w swoim kraju. Ruch transgraniczny, czyli ten, w którym osoba przekracza granicę, może mieć kilka wariantów. Jednym z nich jest przekraczanie granicy przez osoby mieszkające blisko granicy (ruch transgraniczny bliski). Kolejną grupą są przemieszczenia ludzi z obszarów leżących dalej od granic, a podróżujących do obszaru sąsiadującego z granicą po

²⁵ Jak pisze R. Callingwood (1946) – działanie można rozumieć jako działanie społeczne, a nie tylko ruch w przyrodzie, pod warunkiem, że jego opis obejmuje intencje (Callingwood 1946, za Grobler 2006). Zgodnie z ideą antynaturalizmu intencje te (czyli pragnienia i mniemania), nie mogą być jednak przyczyną działania, ale są składnikiem działania (Grobler 2006, s. 225). Jest to o tyle istotne, że dopiero po zidentyfikowaniu przyczyny pewnego rodzaju działań można ustalić, jakie zdarzenie występuje.

drugiej stronie granicy, w kraju sąsiednim. Ostatnią grupą są przemieszczenia ludzi przez granicę, którzy podróżują do innych miejsc, leżących z dala od granicy swojego kraju zamieszkania, czyli traktują obszar przygraniczny i granicę jako miejsce przejazdu tranzytowego. Dwie ostatnie grupy można określić mianem ruchu transgranicznego dalekiego (ryc. 17).

3.2.1. MOBILNOŚĆ LUDZI

Przestrzenna mobilność jest bardzo szerokim pojęciem i ma różne znaczenia (Kauffman 2005). W różnych kontekstach oznacza fizyczne ale też wirtualne przepływy ludzi, towarów, informacji, idei itp. (Castells 1996; Urry 2000). Mobilność przestrzenna może być rozumiana jako ruch osób z jednego miejsca do innego oraz jako relatywne przybliżanie się miast i regionów w przestrzeni (Domański 2004). Odbywa się to głównie dzięki poprawie transportu: dynamiki, powiązań i prędkości. Mobilność wzrasta wraz z rozwojem gospodarczym, a proces przemian nazwano po angielsku terminem *mobility transition* (Zelinsky 1971). Koncepcja przestrzennej mobilności została także zaadaptowana do wyjaśnienia zmian efektów przepływów ludzi w krajach post-komunistycznych (Fuchs, Demko 1978).

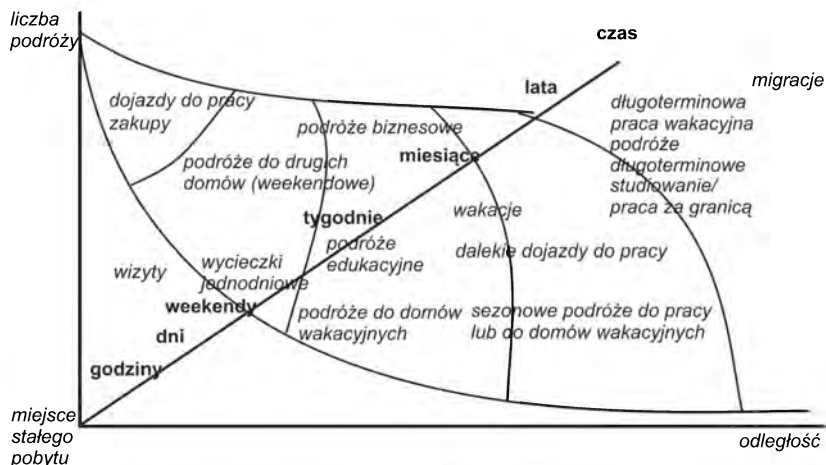
Mobilność jest socjalnym fenomenem o silnych przestrzennych implikacjach. Przejawia się ona w wielu skalach od lokalnej i narodowej do globalnej. Oczywiście motywy wzrostu mobilności osób są bardzo złożone i są następstwem zarówno wyborów jak i ograniczeń. Równocześnie jest to oddziaływanie efektywnych czynników makroekonomicznych wraz z lokalnymi czynnikami, które przejawiają się w kulturze i indywidualnym stylu życia. Mobilność ludzi zależy od wieku, wykształcenia, sytuacji rodzinnej, zawodu, statusu społecznego, stanu posiadania itp. (Domański 2004, s. 47). Według Z. Krawczyka (2005) głównymi czynnikami wpływającymi na zróżnicowanie uczestnictwa turystycznego są: wiek, miejsce zamieszkania i poziom wykształcenia ludności. Nie bez znaczenia są też wzorce czerpane z Europy Zachodniej, rozpowszechnione na zasadzie prostej imitacji gustów i zachowań nowych grup odniesienia (Krawczyk 2005). Wzmocniony ruch ludzi między krajami współwystępuje z okresem światowego rozwoju gospodarczego, w którym międzynarodowa wymiana wszystkich rodzajów dóbr i ludzi rośnie szybciej niż sama produkcja (Grimwade 1989). Proces wzrostu mobilności jest wzmacniany przez globalizację (Held, McGrew 1994). Wzrost mobilności ma znaczenie dla rozwoju turystyki, gdyż wzrasta liczba osób wyjeżdżających. Dla ludzi podstawowymi czynnikami sprzyjającymi zmianom mobilności jest wzrost zamożności i czasu wolnego, potrzeba wypoczynku oraz poprawa transportu i łączności. Na samą wielkość ruchu mają wpływ potrzeby i możliwości ludzi (chęć podróżowania, poznawania świata, ciekawszego spędzania czasu wolnego). Dla wzrostu przepływów na obszarach przygranicznych elementami przyciągania są ciekawość oparta na: różnicach cen, inności oraz nowości (w tym innowacji). Mobilność i aktywność turystyczna świadczą o jakości życia mieszkańców i są wskaźnikiem rozwoju cywilizacyjnego kraju. Ich rola w krajach o względnie wysokim poziomie życia wzrasta.

Ryc. 18. Mobilność ludności w przestrzeni i czasie. Źródło: Bell, Ward 2000
Population mobility in space and time. Source: Bell, Ward 2000

Próbę powiązania aspektów czasowych i przestrzennych mobilności ludzi przedstawili M. Bell i G. Ward (1999, 2000). Podzielili oni układ czasowy na godziny, dni, tygodnie i miesiące, a układ przestrzenny na lokalny, regionalny i międzynarodowy. Schemat z ryciny 18 pokazuje rodzaje wyjazdów, które przedstawiają cele podróży. Jednakże taka koncepcja wydaje się za bardzo uogólniona i uproszczona. Przypisanie celów podróży odnosi się według jej autorów tylko do jednej, wybranej przez nich możliwości relacji czas-przestrzeń. Można mieć zastrzeżenia do każdego z elementów przedstawionej propozycji. Zakupy są nie tylko domeną życia codziennego. Są one coraz częściej elementem wyjazdów turystycznych z dala od miejsca zamieszkania (np. weekendowy wyjazd po zakupy do Mediolanu), a w strefach przygranicznych przekraczają układ lokalny (podróż po zakupy do sąsiedniego kraju, mimo, że sklep może być w bliskim sąsiedztwie miejsca zamieszkania, wymaga zmiany zarówno regionu jak i kraju)²⁶. Przekraczanie granicy (niezależnie od odległości zamieszkania od niej danej osoby) jest zmianą państwa, czyli w klasycznym ujęciu elementem turystyki międzynarodowej. Współcześnie przekraczanie granic w krajach Unii Europejskiej jest relatywnie łatwe i dotyczy zarówno osób mieszkających daleko od granic jak i tych, którzy zamieszkują obszary w ich bliskim sąsiedztwie. Mamy tu do czynienia z setkami milionów osób (kilkoma miliardami przekroczeń rocznie) przekraczającymi granice. Cele i pokonywane odległości są różne. W tym przypadku to cel, a nie odległość i długość pobytu, powinien decydować o zakwalifikowaniu danego wyjazdu do turystyki (ryc. 19).

²⁶ Jest to szczególna specyfika obszarów przygranicznych, które pod względem turystycznym, zwłaszcza przy granicach otwartych są silniej powiązane z obszarem po drugiej stronie granicy niż z wnętrzem własnego kraju.

Ryc. 19. Relacja mobilności w przestrzeni i czasie. Źródło: za Hall 2004
Relationship between time and space. Source: after Hall 2004

Można wprowadzić pojęcie transgranicznej ruchliwości (mobilności), która odnosić się będzie do ruchliwości ludzi przekraczających granice państw, w układzie lokalnym i regionalnym (czyli wykluczając wyjazdy dalekie, zaliczane po prostu do mobilności międzynarodowej). W międzynarodowym układzie mobilność taka powinna być rozumiana jako każde przekroczenie granicy przez ludzi, niezależnie od celu i pokonywanej odległości. Mobilność to przemieszczenia ludzi bez uwzględnienia intencji tych przemieszczeń. Typy transgranicznej mobilności zaproponował D. Hall (2000): turystyka międzynarodowa, handel transgraniczny, migracje siły roboczej oraz migracje uchodźców. Transgraniczna mobilność (ruchliwość) powinna być rozumiana jako każde przekroczenie granicy przez ludzi, w różnych celach (tab. 7).

Tabela 7. Typy transgranicznej mobilności
w układzie krótko-, średnio- i długo-okresowym

Mobilność		
Krótkookresowa (do 24 godz.)	Średniookresowa (kilka dni)	długookresowa (powyżej kilku dni)
cele wyjazdów:		
dojazdy do pracy codzienne zakupy handel wycieczka leczenie dojazdy do szkoły (edukacja)	praca zakupy handel wycieczka wypoczynek leczenie	turystyka wypoczynkowa turystyka poznawcza praca migracje czasowe i stałe edukacja

Źródło: opracowanie własne

Istnieje opinia, że każde przekroczenie granicy (por. Timothy, 1995; Gay, 1995) jest ucieczką od codzienności i można je zaliczać do kategorii turystyki, zwłaszcza turystyki międzynarodowej. Jednak nie każde przekroczenie granicy powinno być uznawane za rodzaj turystyki, a ponadto nie każde musi być „ucieczką od codzienności”. Przekroczenie granicy jest elementem atrakcji i inności. W tym ujęciu może być rozumiane jako turystyka. Jeśli wyjazdy, zwłaszcza dla osób mieszkających w sąsiedztwie granicy są codziennym rytuałem, lub gdy wyjazdy po zakupy są częste, nie mogą być już uznane za turystykę. Codzienne rutynowe czynności, w tym zakupy, nie są turystyką. Podobnie jest z wyjazdami w celach spędzenia czasu w restauracji. Gdy jest to zajęcie częste dla mieszkańców strefy przygranicznej nie ma znaczenia fakt przekraczania granicy podczas podróży. Ten typ działalności określany jest mianem transgranicznej konsumpcji (ang. *cross border consumption*) (Lord i in. 2004). Nie mogą być uznawane za rodzaj turystyki wyjazdy handlowe, w celach sprzedaży produktów przez przyjezdnych (i w konsekwencji zarabianiu na tym procederze, w miejscu destynacji).

3.2.2. TURYSTYKA PRZYGRANICZNA I TURYSTYKA TRANSGRANICZNA

Istotne jest postawienie pytania: jak można rozumieć turystykę przygraniczną i turystykę transgraniczną? Wątpliwości może budzić głównie pierwszy termin, a kolejne pytanie jakie się nasuwa jest następujące: czy w ogóle można mówić o istnieniu „turystyki przygranicznej” i czy wszelka turystyka istniejąca na obszarach przygranicznych jest turystyką przygraniczną? Interesującym pytaniem jest również to czy turystyka na obszarach przygranicznych różni się zasadniczo od innych typów turystyki na innych obszarach?

Turystyka przygraniczna powinna być rozpatrywana jako zjawisko składające się z różnych przejawów aktywności turystycznej a także z punktu widzenia roli, jaką dziedziną ta pełni lub może pełnić w funkcjonowaniu obszarów sąsiadujących z granicą państwa. Tym samym turystyka na obszarach przygranicznych może być rozumiana jako:

- wszystkie formy turystyki, które występują na obszarach przygranicznych,
- formy turystyki związane ze specyficznymi walorami i zagospodarowaniem turystycznym występującym na obszarach przygranicznych,
- turystyka, której celem jest odwiedzenie i poznanie obszaru sąsiadującego z granicą państwa (lub i samej granicy).

Dwa pierwsze znaczenia obejmują wiele typów form turystyki, w tym turystykę: wypoczynkową, krajoznawczą, biznesową, kulturalno-rozrywkową, kwalifikowaną itp. Pierwsze znaczenie odnosi się do obszaru (może funkcjonować przy granicy zamkniętej), drugie jest bardziej precyzyjne i ściślej związane z istnieniem granicy państwa. Trzecie znaczenie jest dyskusyjne, ponieważ ściślej wiąże się z traktowaniem przez turystę obszaru przygranicznego jako głównej atrakcji związanej z istnieniem granicy i sąsiedniego państwa. Obszary przygra-

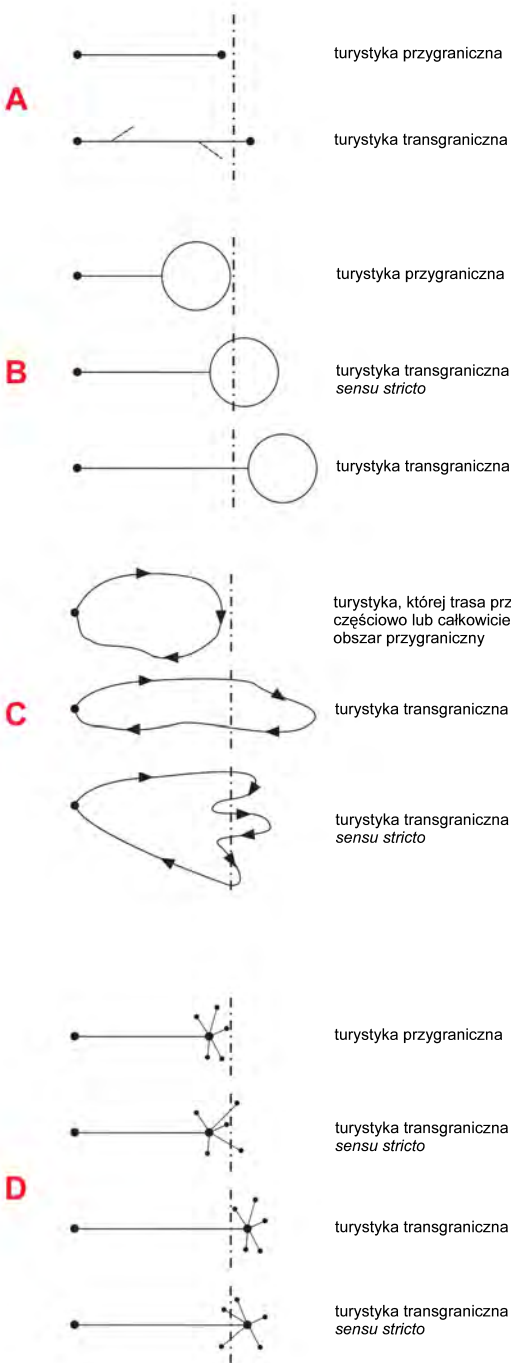
niczne można rozumieć jako tereny, które w wyniku sąsiedztwa z granicą polityczną są na tyle specyficzne, że odczuwanie istnienia granicy jest decydujące o odbyciu podróży.

Termin turystyka transgraniczna wskazuje potrzebę rozumienia go w ujęciu przekroczenia granicy. W tym przypadku: turysta, zagospodarowanie turystyczne, atrakcje turystyczne, itp. muszą mieć charakter transgraniczny, czyli przekraczający granicę. Turystyka transgraniczna jest już elementem turystyki międzynarodowej, a transgraniczna przestrzeń turystyczna – występuje po obydwu stronach granicy i jest dostępna wzajemnie dla osób przybywających z sąsiedniego kraju. Turystyka transgraniczna może być rozumiana jako:

- wszystkie formy turystyki, które pozwalają, na korzystanie z nich, na sąsiadujących obszarach przygranicznych co najmniej dwóch państw,
- formy turystyki związane ze specyficznymi walorami i zagospodarowaniem turystycznym występującym na obszarach przygranicznych (zazwyczaj: inność, komplementarność, aspekt ekonomiczny, różnice cen), w ujęciu przekraczania granicy,
- turystyka, której celem jest odwiedzenie i poznanie obszaru „po drugiej stronie” granicy,
- turystyka, której celem jest odbywanie podróży w układzie dwóch sąsiadujących państw, wraz z przekraczaniem granicy, jako niezbędnym elementem wyróżniającym.

Trudno jednoznacznie zdefiniować termin turystyki transgranicznej, choć jest on obecny w literaturze naukowej (Meyer 2001; Klimkiewicz 2001; Studzieniecki 2003, 2004; Potocki 2009b). Turystykę transgraniczną można rozumieć jako turystykę wewnątrz regionu, który wchodzi w skład dwóch lub więcej państw położonych po obu stronach granicy państwa, której motywację stanowi produkt turystyczny tego regionu (Studzieniecki 2004). Z kolei J. Potocki (2009b) zaproponował definicję ujmując istotę turystyki transgranicznej, którą jest *„pobyty turysty na obszarze pogranicznym połączony z przekraczaniem granicy oraz korzystaniem z usług w co najmniej dwóch sąsiadujących ze sobą krajach”* (Potocki 2009b, s. 142).

Bazując na czterech podstawowych typach tras turystycznych, można przedstawić ten układ w odniesieniu do granic państwowych (ryc. 20). W przypadku przekraczania granic i przebywania turystów w obszarze przygranicznym sąsiedniego państwa taką sytuację przyjmuje się za zwykłą turystykę transgraniczną (w szerszym rozumieniu). Jej najwyższe stadium, które można nazwać typową turystyką transgraniczną (w wąskim sensie) stanowi podróż turystyczna do obszaru sąsiadującego z granicą po obydwu jej stronach (na obszarze pogranicznym), z wielokrotnym przekraczaniem granicy państwa.

Ryc. 20. Podstawowe typy tras turystycznych na obszarach przygranicznych
 Źródło: opracowanie własne – ujęcie problematyki granicy oraz propozycja nazw typów turystyki. Cztery główne typy za: Hall 2004.

- a) pojedyncza, liniowa trasa
- b) przejazd tranzytowy i podróż cyrkularna na obszarze destynacji,
- c) pętla (wyjazd z domu i powrót inną trasą)
- d) podróż do miejsca destynacji i odbywanie stamtąd wycieczek (hub-and-spoke style)

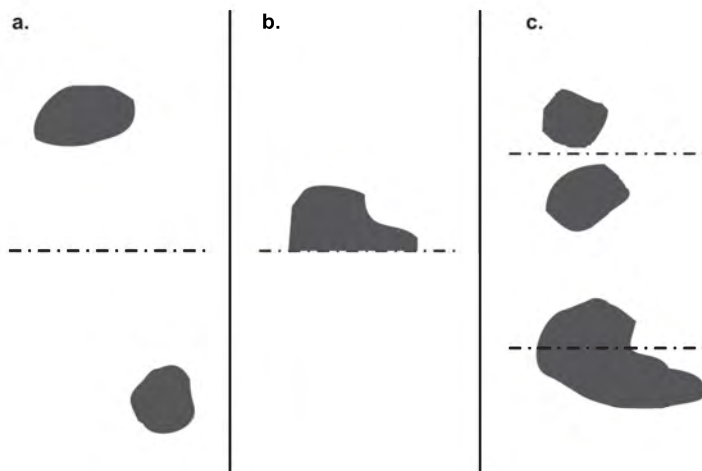
Main types of tourist trips in border-adjacent area.
 Source: own elaboration – the perspective problem and the proposal for the names of tourism types.
 Four main types: after Hall 2004.

- a) individual, linear trip
- b) transit leg and circle tour in destination area
- c) circle tour (departure from home area and return in other itinerary)
- d) hub-and-spoke style

3.3. PRZESTRZEŃ TURYSTYCZNA A GRANICE

Podstawowe możliwości lokalizacji recepcyjnej przestrzeni turystycznej względem granic państwowych przedstawił J. Matznetter (1979) (ryc. 21).

- granica nie sąsiaduje z obszarami turystycznymi (a),
- granica sąsiaduje z obszarem turystycznym tylko z jednej strony (b),
- obszary turystyczne znajdują się po obydwu stronach granicy (c).

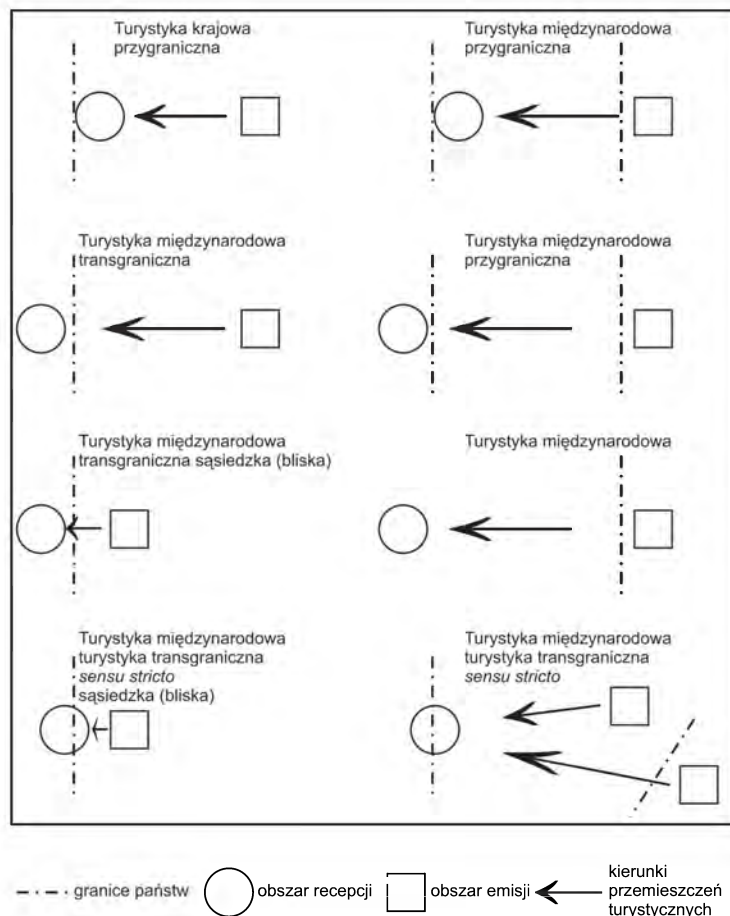
Ryc. 21. Granica a obszary zainteresowania turystycznego (objaśnienia w tekście).

Źródło: Matznetter 1979

Boundary and tourist areas (explication in main text). Source: Matznetter, 1979

Przedstawiona propozycja ukazuje położenie obszarów zainteresowania turystycznego, nie uwzględniając jednak powiązań i przepływów. Bazuje na występowaniu ruchu turystycznego oraz zagospodarowania turystycznego i eksploracji (nawet tylko percepcji) obszarów interesujących z turystycznego punktu widzenia.

Istotne jest zdefiniowanie pojęcia przestrzeni turystycznej na obszarach sąsiadujących z granicami. Należą do nich przede wszystkim: przygraniczna przestrzeń turystyczna oraz transgraniczna przestrzeń turystyczna. **Przygraniczną przestrzenią turystyczną** jest obszar pełniący funkcje turystyczne (wykorzystywane przez turystów) i sąsiadujący z granicą państwa po jednej stronie. **Transgraniczną przestrzenią turystyczną** to obszar pełniący funkcje turystyczne leżący po dwóch stronach granicy otwartej, czyli takiej, która jest łatwa do przekroczenia przez turystów i istnienia powiązań funkcjonalnych. Przestrzeń transgraniczna – zintegrowana powinna być rozumiana zarówno jako proces lub układ finalny (docelowy). Definicje te uwzględniają głównie obszar recepcji turystycznej.

Ryc. 22. Usytuowanie obszarów recepcji i emisji na obszarach przygranicznych.
Źródło: opracowanie własne

Location of the reception and emission areas in borderlands. Source: own elaboration

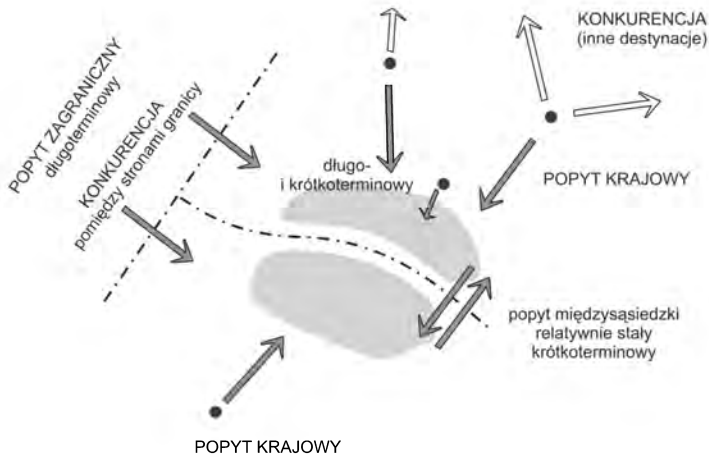
Rycina 22 przedstawia usytuowanie przestrzeni turystycznych względem granicy państwa, w zależności od położenia obszarów recepcji i emisji. Położenie obszarów pełniących funkcje turystyczne względem granicy państwa ukazuje pewne zróżnicowanie. Układ poszczególnych obszarów turystycznych może przekraczać granice państw i wówczas można wydzielić kilka typów układów krajowych, transgranicznych oraz międzynarodowych.

Z przedstawionych wcześniej koncepcji wynika, że obszary przygraniczne są zazwyczaj peryferyjne. Przestrzeń turystyczna rozwija się często na obszarach peryferyjnych, które w wyniku rozwoju turystyki, stają się obszarami centralnymi – rdzeniami przestrzeni ekonomicznej. Na pograniczach występuje wyraźna asymetria ich części, przejawiająca się w różnicach intensywności zjawisk (głównie: zagospodarowania turystycznego, ruchu turystycznego). Ciężenia gravitacyjne do własnego kraju są zazwyczaj silniejsze. Przy granicach otwartych

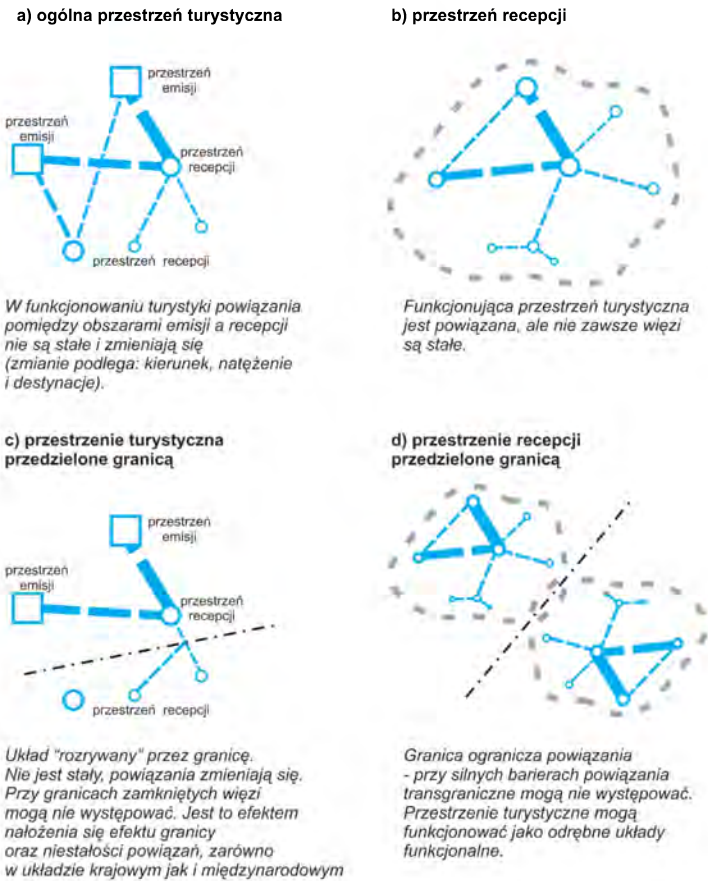
(ale nie tylko) występują silniejsze związki z obszarami po drugiej stronie granicy niż z obszarami sąsiadującymi przy granicy we własnym kraju.

Przestrzenny aspekt rozwoju turystyki na obszarach sąsiadujących z granicami może być rozumiany jako rola przestrzeni w rozwoju funkcji turystycznych, co w konsekwencji sprzyja postawieniu pytań – gdzie i dlaczego się rozwija przestrzeń turystyczna? Obszar recepcji musi spełniać pewne warunki by przyciągnąć (zainteresować) i przyjąć turystów. W układzie tym, gdzie dodatkowym elementem jest granica państwa występuje szeroka złożoność powstawania i funkcjonowania przestrzeni turystycznej, która może zmieniać się zarówno w wyniku popytu na określone dobra turystyczne, jak i w wyniku zmian charakteru granicy i obszarów z nią sąsiadujących. Przestrzeń turystyczna na obszarach przygranicznych jest uzależniona od relacji popyt-podaż (w różnych układach: krajowym, międzynarodowym i transgranicznym).

Turystyka może się rozwijać dzięki napływowi turystów. Zamożność ludzi wpływa na wielkość popytu wewnętrznego i zewnętrznego. Popyt wewnętrzny generowany jest przez zamożność (i czas wolny) obywateli danego kraju. Relatywnie duży popyt krajowy wpływa z kolei na zmniejszenie znaczenia (uzależnienia) od popytu zagranicznego a także może zmniejszać sezonowość i ryzyko funkcjonowania destynacji turystycznej (zmiennność wielkości ruchu w poszczególnych latach). Frekwencja w strefie granicznej zależy od potencjału demograficznego obszarów sąsiadujących. Obszar sąsiadujący z terenami gęsto zaludnionymi będzie dobrze zagospodarowany i odwiedzany (Pradeau 1994, s. 308). Tym samym obszary przygraniczne leżące w bliskości większych miast mają szansę na rozwój dzięki ruchowi turystycznemu z tych ośrodków. Mogą one bazować na ofercie krótkiego wypoczynku lub dostarczania rozrywki. Jak pokazały liczne studia (Christaller 1963; Miossec 1976; Miossec 1977a; Aldskogius 1977; Mariot 1983; Keller 1984; Liszewski 1995), duży wpływ na procesy koncentracji, dyfuzji, regionalizacji i hierarchizacji zachodzące w przestrzeni turystycznej mają ciężenia grawitacyjne lub odśrodkowe zwłaszcza w stosunku do wielkich miast. Badania te rozpatrywały jednak ciężenia do miast w tym samym państwie, co oczywiście podkreśla znaczenie lokalnych rynków dla rozwoju turystyki. Interesujące byłoby zbadanie czy występują też tego typu ciężenia do miast leżących w państwach sąsiednich. Koncepcje krajowych systemów przestrzeni turystycznej zawierają w sobie i integrują elementy teorii miejsc centralnych i peryferyjnych (Christaller 1933; Lössch 1940). Dotychczas w badaniach naukowych kładziono główny akcent na ukazanie struktury i typologii przestrzeni turystycznej systemów krajowych. Jest to system, który składa się z podsystemów z kilkoma poziomami hierarchicznymi. Realny układ międzynarodowy przy otwartych granicach przedstawia rycina 23.

Ryc. 23. Relacje pomiędzy podażą (obszar recepcji) a popytem (obszar emisji) na obszarze przygranicznym. Źródło: opracowanie własne
 Relationships between supply (reception area) and demand (emission area) on the border-adjacent area. Source: own elaboration

Ryc. 24. Koncepcja nieciągłości przestrzennej w funkcjonowaniu turystyki. Źródło: opracowanie własne
 The concept of spatial discontinuity in the functioning of tourism. Source: own elaboration

Przestrzeń turystyczna charakteryzuje się nieciągłością. Nieciągłość lub ograniczanie przestrzeni turystycznej i zagospodarowania turystycznego są spowodowane wieloma czynnikami, spośród których za jeden z ważniejszych można uznać istnienie granic państwowych (ryc. 24).

Miarą wpływu granicy na nieciągłość powiązań jest bezwzględna (Hartshorne 1933) lub względna (Rykiel 1985) liczba dróg, linii kolejowych i innych elementów przecinających granicę państwa. Jednak nieciągłość bardziej ukazuje porównanie różnicy liczby dróg, linii kolejowych itp. oraz powiązań (m.in. wielkości przepływów ludzi) pomiędzy danym obszarem sąsiadującym z granicą a wnętrzem własnego kraju i zewnętrznym, czyli krajem sąsiadującym.

3.4. RODZAJE TURYSTYKI FUNKCJONUJĄCE NA OBSZARACH SĄSIADUJĄCYCH Z GRANICAMI

D. Timothy (2002a) jako specyficzne rodzaje turystyki na obszarach przygranicznych wymienia turystykę: zakupową (*cross-border shopping*), rozpusty (*tourism of Vice*), oraz ekoturystykę. Podkreśla też specyfikę enklaw i eksklaw oraz parków międzynarodowych, które pełnią specyficzną rolę w rozwoju turystyki i sprzyjają rozwojowi różnych typów turystyki. Wymienia też inne atrakcje (już nie jako rodzaje turystyki), do których zalicza leżące w pobliżu granic, lub przecięte granicami państw: plaże, zabytki, atrakcje przyrodnicze (Timothy 2002a). Na przygranicznych akwenach morskich rozwija się specyficzny rodzaj turystyki morskiej, polegającej na wycieczkach statkami, w celu dokonania tańszych zakupów w strefie wolnocłowej, albo jako efekt mody na tego typu podróże, głównie jako rozrywka klas wyższych (Salaün, Bernard 2007). Turystyka związana z granicami i zakupami bywa też turystyką paliwową, często wydzielaną jako odrębny typ turystyki na obszarach sąsiadujących z granicami państw (Rietveld i in. 2001; Banfii i in. 2005). Spośród współczesnej turystyki na obszarach przygranicznych występuje turystyka: zakupowa, gastronomiczna, rozrywkowa, medyczna, kongresowa, kwalifikowana, przyrodnicza, kulturowa, edukacyjna, sportowa i wydarzeń.

Turystyka zakupowa. Dla wielu obszarów przygranicznych jest to podstawowa funkcja turystyczna, zwłaszcza, gdy rozpatrujemy wpływ istnienia samej granicy państwowej. Turystyka zakupowa rozwija się obecnie głównie w obszarach metropolitalnych (w Europie np. Paryż, Londyn, Mediolan) oraz w strefach przygranicznych. Istnieje tendencja do traktowania zakupów jako elementu spędzania wolnego czasu (por. Friedrich 2007). Wielu autorów uważa zakupy nawet jako jeden z najważniejszych elementów aktywności turystycznej (MacCannell 2002b; Snepenger i in. 2003; Moscardo 2004).

Transgraniczna turystyka zakupowa (*cross border shopping*) ma prawdopodobnie najbogatszą literaturę naukową związaną z turystyką transgraniczną (Leimgruber 1988; Lewis 1990; Clark 1994; Timothy, Butler 1995; Di Matteo L., Di Matteo R. 1996; Timothy 1999; Van der Velde 1999). Definiowana jest jako wizyty mieszkańców sąsiedniego kraju, którzy zazwyczaj mieszkają w stre-

fię blisko sąsiadującej z granicą. Ten typ turystyki spowodowany jest różnicami w cenach, innością i ciekawością. Według W Leimgrubera (1988) muszą wystąpić cztery elementy, aby zaistniała transgraniczna turystyka zakupowa:

- wystarczająca różnica pomiędzy cenami, jakością i rodzajem produktów obydwóch sąsiadujących obszarów,
- mieszkańcy jednej strony granicy muszą posiadać informacje o tym co jest po drugiej stronie i jaka oferta handlowa tam występuje,
- potencjalni klienci muszą mieć możliwość odbycia podróży i dokonania zakupów (odpowiedni kurs walut i stan posiadania),
- granica musi być wystarczająco przepuszczalna, aby chęci podróży znacząco nie były zredukowane przez restrykcje (Leimgruber 1988).

Wiele innych elementów też ma istotne znaczenie. Częstotliwość i natężenie podróży zakupowych przez granice związana jest z aktualnym kursem walut (Di Matteo 1999) oraz wysokościami dodatkowych opłat (jak np. ceny wiz) oraz przygotowana ofertą przez kraj przyjmujący (np. obniżki cen, zwolnienia podatkowe, promocje itp.). Istotne okazują się także godziny otwarcia sklepów (Timothy, Butler 1995). Ma to znaczenie, gdy sklepy po drugiej stronie granicy otwarte są w innych godzinach niż w kraju skąd przybywają turyści (np. handel w niedzielę). Dodatkowym faktem motywującym do odbycia podróży jest przyjemność i miłe spędzenie wolnego czasu.

Turystyka zakupowa, która często jest rozumiana szerzej (razem ze sprzedażą produktów i wizytami u znajomych lub też nawet pracą) jest trudna do zdefiniowania i zaklasyfikowania do turystyki (a nie do handlu) – por. Minghi J.V. 1999. Ten problem szczególnie dobrze jest widoczny w literaturze polskiej. Wiąże się on z nakładaniem się sprzedaży i zakupów (wraz z zakupami na sprzedaż) w wyjazdach do stref przygranicznych (częściej nawet dominacją sprzedaży nad zakupami), brakiem wiarygodnych danych oraz niską świadomością i kulturą tego typu działalności jako elementu turystyki.

Dla wielu osób wizyta w centrum handlowym to rozrywka, a więc także rekreacja. Dodatkowym elementem jest fakt przekraczania granicy państwa na krótkim dystansie, w celu dokonania zakupów. Jeśli tego rodzaju wyjazd jest codzienną czynnością lub nawet weekendową, przy jedynej różnicy, że zamiast w swoim kraju zakupy są dokonywane za granicą, nie należy tego typu wyjazdów uznawać za turystykę. Jeśli jednak takie zachowanie jest sporadyczne, a nawet dodatkowo połączone z innymi czynnościami o charakterze rekreacyjno-wypoczynkowym, można taki wyjazd uznać za turystyczny.

Specyficznym rodzajem turystyki zakupowej jest turystyka paliwowa (*fuel tourism*), która polega na przyjazdach z sąsiednich państw do miejsc, w których ceny paliw są niższe. Na przykładzie różnicy cen paliw w Szwajcarii i krajach sąsiednich ocenia się, że 10-procentowa obniżka cen benzyny skutkuje 17,5-procentowym wzrostem ruchu turystycznego (Banfi in. 2005). Zaliczanie tego typu wyjazdów do turystyki jest również dyskusyjne. Gdy w wyjazdach tych uczest-

niczą mieszkańcy przygranicznych miejscowości i jest to ich „rytualne” zachowanie (np. w każdy weekend) wówczas mimo przekraczania granicy państwa nie jest to turystyka, tylko zakupy związane z życiem codziennym.

Turystyka gastronomiczna. Na współczesnych obszarach przygranicznych turystyka gastronomiczna odgrywa rosnącą rolę. Ma ona tendencje rozwojowe w powiązaniu z innymi usługami, np. zakupami, usługami fryzjerskimi itp. Często wizyta w restauracji lub barze towarzyszy wyjazdom na zakupy.

Turystyka kulinarna, to poza odbyciem podróży w celu pobytu w restauracji i spożycia posiłku również chęć przeżycia radości związanej z samą konsumpcją. Jest ona związana ze skłonnością do ponoszenia większych kosztów niż w miejscowości zamieszkania i oczywiście samego wysiłku związanego z odbyciem podróży.

Atrakcyjność kulinarna jest pochodną wielu czynników. Za najważniejsze uznaje się: tradycje kulinarne, ceny, modę, nawyki kulinarne turystów, atrakcyjność turystyczną i uzyskany wcześniej rozgłos (Kowalczyk 2005). Przyjazdy osób z sąsiedniego kraju, gdy są tylko kilkugodzinnymi wizytami przez niektórych autorów nie są uznawane za wyjazdy turystyczne (Lord i in. 2004). Na obszarach przygranicznych o występowaniu turystyki gastronomicznej decydują: różnice cen, ciekawość, inność. Inność to również zagadnienie związane z inną kulturą (innymi tradycjami, kuchnią itp.), godzinami otwarcia sklepów i innych lokali usługowych oraz świąt państwowych.

Turystyka zdrowotna. Na obszarach przygranicznych podobnie jak w innych typach turystyki elementem decydującym jest różnica cen, ale przy zachowaniu odpowiedniej jakości produktów i usług. W przypadku turystyki zdrowotnej zależy ona jeszcze bardziej niż w innych typach turystyki od specjalizacji usług.

Dawniej turystyka zdrowotna związana była tylko z walorami przyrodniczymi, których podstawą było występowanie wód mineralnych oraz klimatu o specyficznych cechach itp. Współcześnie ta turystyka nadal ma znaczenie, ale nabiera też nowych cech, u których podstawy leży chęć polepszania zdrowia, profilaktyka i zabiegi kosmetyczne oraz lecznicze. Uzdrowiska powiększają swoją ofertę o Spa i wellness. Innym przejawem jest chirurgia plastyczna i inne specjalistyczne zabiegi lecznicze (np. stomatologiczne, ginekologiczne).

Turystyka uzdrowiskowa rozwinięta jest w wielu regionach przygranicznych i funkcjonuje głównie dzięki występowaniu różnic cen i jakości, ale także korzystając z trendów w modzie i tradycji. W większości przypadków kierunek ruchu turystów jest stały i jednostronny. W Polsce ten typ turystyki występuje zwłaszcza w uzdrowiskach sudeckich oraz nadmorskich, do których przyjeżdżają Niemcy oraz Szwedzi. Na pograniczu polsko-niemieckim istnieje szereg gabinetów obsługujących Niemców, którzy przyjeżdżają do Polski korzystając z wysokiego standardu usług i zazwyczaj niższych cen (Węclawowicz i in. 2006; Ciok 2008). Od XIX wieku taki typ turystyki istnieje na pograniczu urugwajsko-argentyńskim, gdzie wymagająca klientela argentyńska korzysta z uzdrowisk zlokalizowanych w Urugwaju (Salaün, Bernard 2007).

Turystyka tranzytowa. Strefy przygraniczne są miejscem, przez które przemierza się ruch tranzytowy. Każda międzynarodowa podróż wymaga przekroczenia granicy państwowej. Im dłuższa jest taka podróż tym większej wymaga liczby noclegów tranzytowych po drodze. Specyficznym miejscem na noclegi tranzytowe są obszary położone w sąsiedztwie granic. Kwestią wyboru jest decyzja o skorzystaniu z noclegów po jednej albo po drugiej stronie granicy. Występuje silna konkurencja dwóch stron, a klient wybiera na podstawie decyzji związanych z cenami, jakością oraz „swojskością” bądź na odwrót – innością obszaru.

Nie każda jednak podróż tranzytowa może (powinna) być uznana za element turystyki (Gaworecki 2003). W przypadku przejazdu tranzytowego z obszaru a do obszaru b, z których obydwie są oddalone znacząco od granicy i gdy nie następuje zatrzymanie się w obszarze przygranicznym podróż taka jest tylko elementem tranzytu. Jest to zachowanie pogłębiające tzw. efekt tunelu. Następuje przejazd osób przez terytorium, ale obszar z tego przejazdu nie korzysta (w ujęciu ekonomicznym). Tranzyt ten może jednak zainicjować pewne zachowania, które mogą prowadzić do tworzenia się przestrzeni turystycznej (czyli wymuszanie powstawania obiektów żywieniowych a także noclegowych). Podróż tranzytową można uznać jako turystykę tranzytową, wówczas gdy wiąże się z noclegiem. W takim przypadku, region przyjmujący ma realny zysk z tego typu działalności.

Turystyka rozrywkowa. Obszary przygraniczne są specyficznym miejscem dla rozwoju turystyki rozrywkowej (*vice tourism*) (Bowman 1994; Timothy 2002a) lub rozrywki (*gambling*). Do tej grupy należy zaliczyć różnorodne formy gier hazardowych, prostytucji itp. O tym rodzaju turystyki decyduje specyfika obszarów przygranicznych – zmiana cen, podatków, prawa, a czasami strefy wolnocłowe itp. (Leiper 1989; Goodovitch 2002; Felsenstein, Freeman 2002). Specyfiką są kasyna powstające w sąsiedztwie granic i korzystające z różnic w prawie oraz cenach i podatkach (Smith, Hinch 1996; Krakover 2002).

Turystyka przyrodnicza i jej różne odmiany. Jest to turystyka, której podstawą są walory przyrodnicze. Obszary sąsiadujące z granicami bardzo często są terenami o wybitnych walorach przyrodniczych z dużym udziałem obszarów prawnie chronionej przyrody. Są to zarówno lasy, bagna, jak i góry. Na obszarach górskich dodatkowo występuje też turystyka narciarska. Obszary do jej uprawiania mogą być rozwinięte po dwóch stronach granicy, a często też połączone są wyciągami, w wyniku czego istnieje większy obszar do wykorzystania turystycznego (w układzie transgranicznym).

Turystyka kulturowa (w tym także turystyka miejska) polega na odwiedzaniu miejsc związanych z obiektami architektonicznymi, urbanistycznymi, muzeami itp. Na obszarach przygranicznych znajduje się specyficzna architektura miast, często zabytkowe pozostałości po funkcjonowaniu granic (obronnych, np. twierdze). Są to ciekawe miejsca dla ludzi przyjeżdżających z obszarów leżących w sąsiednim państwie. W krajach Europy Zachodniej popularną formą turystyki

dla mieszkańców obszarów przygranicznych jest rodzaj turystyki określany po angielsku mianem (*cultural and political day trips*) (Timothy 2002a). Dzięki występowaniu cmentarzy, np. związanych z wojnami (Przeł. Dukielska) może się rozwijać tanatoturystyka (Tanaś 2008), która również ma swoje miejsce na obszarach przygranicznych.

Turystyka pielgrzymkowa. Obszary przygraniczne, na których mieszają się wpływy różnych kultur i religii cechują się dużym bogactwem obiektów sakralnych. Obiekty te są chętnie odwiedzane przez turystów. Specyfiką obszarów przygranicznych jest również to, że granice oddzielają od siebie mieszkańców dwóch lub więcej państw, którzy często są wyznawcami tej samej religii. Pojawiające się granice subsekwentne często oddzielają pewne grupy ludzi od obiektów sakralnych, do których uczęszczali w celach religijnych. Po otwarciu granic ludzie ci, nawet po wielu latach przerwy chętnie wracają do znanych im obiektów i uczestniczą w ruchu pielgrzymkowym.

Turystyka wydarzeń (*event tourism*). Wydarzenia są ważnym elementem motywującym do podróży turystycznych i są istotne w rozwoju i marketingu wielu destynacji turystycznych (Getz 2008). Spośród zaproponowanych przez D. Getza (2008) typów turystyki wydarzeń wiele występuje na obszarach przygranicznych, a część z nich stanowi istotną i charakterystyczną cechę tych obszarów. Na obszarach przygranicznych znajdują się zarówno miejsca kultu, jak i pamiątki po wojnach w postaci pomników, cmentarzy itp. Z nimi związane są: wydarzenia kulturowe (festiwale, karnawały), religijne itp. Dla mieszkańców z obszaru leżącego po drugiej stronie granicy istotne są odwiedziny grobów przodków, wydarzenia rocznicowe itp.

Do tej kategorii zaliczyć można także:

- wyjazdy edukacyjne i naukowe (konferencje, seminaria) wynikające z potrzeby takich spotkań, wymiany myśli, zarówno dla osób spoza regionów granicznych jak też dla osób zamieszkałych na tych obszarach. Dotyczy to m.in. instytucji naukowych i edukacyjnych, przedstawicieli parków narodowych, władz lokalnych i regionalnych, oraz euroregionalnych).

- wydarzenia polityczne i państwowe – spotkania władz państwowych i lokalnych. Granice to dobre miejsca na spotkania symboliczne (między prezydentami, premierami sąsiadujących państw oraz dla ugrupowań politycznych, wizyty VIP-ów).

- biznes i targi. Spotkania biznesowe na granicy zarówno dla partnerów z daleka jak i dla lokalnych. Targi i jarmarki – obszar przygraniczny daje zwiększone możliwości kontaktów choćby w wyniku synergii. To dobre miejsca na wymiany myśli, idei, towarów.

- wydarzenia sportowe – w ramach współpracy transgranicznej jeden z istotnych elementów spotkań to lokalne wydarzenia sportowe na różnych szczeblach i poziomach. Możliwości finansowania ze środków UE sprawiają, że popularne są różnego rodzaju turnieje, pojedyncze zawody itp. Wydarzenia takie pociągają

za sobą przepływy ludzi, nawiązywanie więzi i zachętę do kolejnych odwiedzin kraju sąsiedniego.

Turystyka sentymentalna. Z obszarami przygranicznymi związane są również przyjazdy do miejsca urodzenia, dzieciństwa i młodości, głównie po przesunięciach granic a później po ich otwarciu. Przykładowo dla Polaków były to powroty do przedwojennych obszarów należących do Polski, m.in. do Druskiennik i na Ukrainę. Dla Niemców takim obszarem była zachodnia Polska i Mazury z Warmią. Tego typu turystyka zazwyczaj jest krótkotrwała (następuje szybkie nasycenie podróżami).

3.5. ZRÓŻNICOWANIE ROZWOJU PRZESTRZENI TURYSTYCZNEJ NA OBSZARACH PRZYGRANICZNYCH

3.5.1. TYPOLOGIA OBSZARÓW TURYSTYCZNYCH SĄSIADUJĄCYCH Z GRANICAMI PAŃSTW

Na podstawie badań własnych przeprowadzonych zarówno w Polsce, jak też w innych krajach (głównie we Francji i krajach z nią sąsiadujących) oraz studiów literatury można zaproponować nową typologię przestrzennego funkcjonowania turystyki na obszarach sąsiadujących z granicami państw (ryc. 25):

A. Obszary bez przestrzeni turystycznej, lub z przestrzenią słabo rozwiniętą, istniejące przy granicach zamkniętych, na obszarach z silną izolacją polityczną. Mogą to być obszary pozbawione przestrzeni turystycznej z powodu braku walorów turystycznych lub w wyniku istniejącej sformalizowanej granicy państwa.

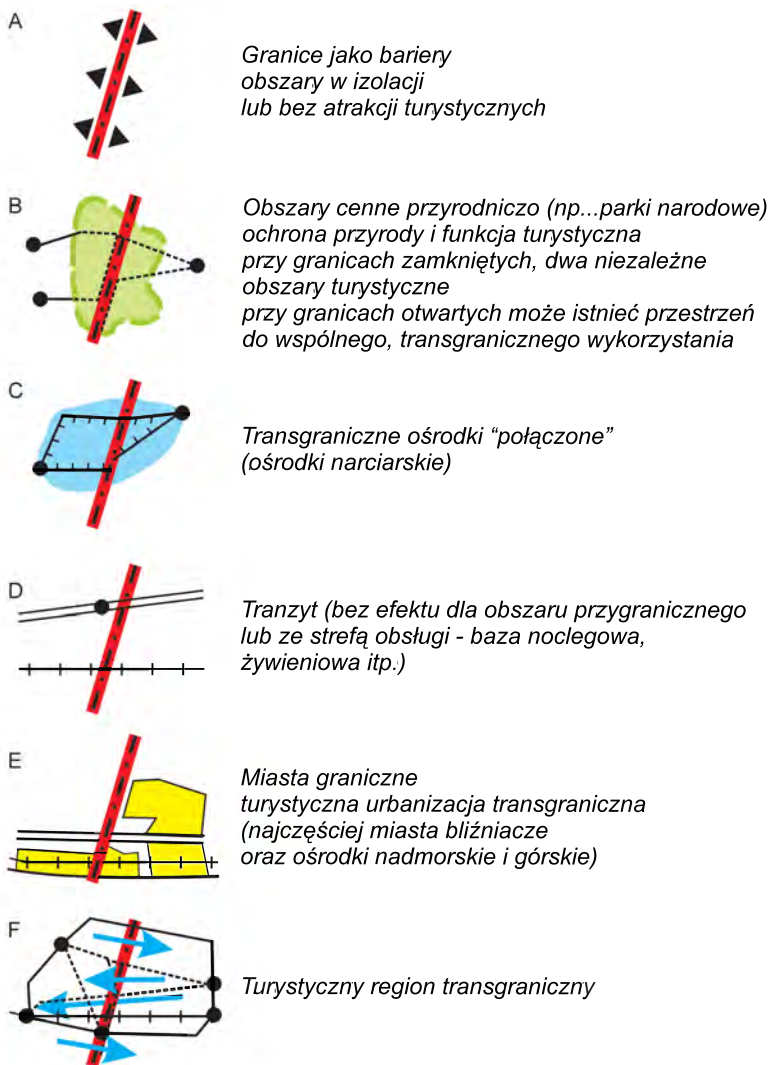
B. Obszary cenne przyrodniczo, głównie parki narodowe, które w większości przypadków stanowią obszary atrakcyjne pod względem turystycznym. Zazwyczaj przedzielone są granicą państwa i przy granicach otwartych funkcjonują w układzie transgranicznym.

C. Turystyczne ośrodki połączone. Istniejące ośrodki turystyczne usytuowane po obu stronach granicy, mogą funkcjonować jako oddzielne centra turystyczne lub być połączone drogami, liniami kolejowymi lub kolejkami górskimi (wyciągami narciarskimi) i funkcjonować w układzie transgranicznym.

D. Obszary tranzytu, które mogą istnieć bez wytworzonej przestrzeni turystycznej lub z istniejącą przestrzenią turystyczną.

E. Turystyczne miasta transgraniczne, które mogą wytworzyć się przede wszystkim nad morzem albo w górach. Głównym czynnikiem miastotwórczym jest turystyka i w wybitnie atrakcyjnych miejscach tworzy się szereg miast, które funkcjonują niezależnie od istniejącej granicy państwa. Gdy granica ta jest otwarta obszar ma charakter transgraniczny. Podtypem są miasta podzielone – przedzielone granicą państwa, nazywane miastami bliźniaczymi. Są specyficznymi obszarami turystycznymi, zarówno dla mieszkańców samych miast, jak też dla przyjezdnych. Zazwyczaj występuje asymetria rozwoju turystyki, jedna z części jest bardziej atrakcyjna od drugiej. Uzupełnieniem oferty jest tranzyt a także turystyka zakupowa i inna usługowa.

F. Turystyczny region transgraniczny jest najwyższym stadium rozwoju przestrzeni turystycznej na pograniczu. To jednorodny obszar funkcjonujący w układzie transgranicznym, z silnymi powiązaniem, bazą turystyczną dostępną po obydwu stronach granicy.

Ryc. 25. Typologia obszarów turystycznych sąsiadujących z granicami państw.
 Źródło: opracowanie własne
 The typology of tourist areas neighbouring upon international boundary. Source: own elaboration

Przedstawiona typologia została zweryfikowana na przykładzie obszarów przygranicznych w Polsce (patrz. rozdz. 6)

3.5.2. ROZWÓJ TURYSTYKI NA OBSZARACH PRZYGRANICZNYCH

Dotychczasowe badania pozwalają na przedstawienie kilku hipotez dotyczących możliwości rozwoju turystyki na obszarach pogranicza

A. Występowanie obszarów pełniących funkcje turystyczne na obszarach przygranicznych.

Istnieje kilka możliwości rozwoju przestrzeni turystycznej względem granicy państwa. Są to:

- całkowity brak rozwoju przestrzeni turystycznej (w wyniku nie atrakcyjnego obszaru lub całkowicie zamkniętych granic i izolacji obszarów z nimi sąsiadujących),
- rozwój przestrzeni turystycznej po jednej stronie granicy,
- odrębny rozwój sąsiadujących regionów po dwóch stronach granicy – wzajemna konkurencja przy granicach otwartych lub brak kontaktu przy granicach zamkniętych,
- ścisła współpraca transgraniczna, korzystanie z efektu synergii i w konsekwencji powstawanie transgranicznych regionów turystycznych,
- rozwój pewnych regionów kosztem innych i postępująca hierarchizacja, zgodnie z hipotezą mozaiki.

B. Dynamiczny układ rozwoju przestrzeni turystycznej związany ze zmianami funkcji turystycznych oraz funkcji granic

Turystyka podobnie jak inne dziedziny działalności człowieka, zajmuje najlepsze dla siebie miejsca w przestrzeni geograficznej. Turystów interesują miejsca, które mogą być pierwotne (naturalne) lub wykorzystywane przez człowieka (dawniej pełniące inne funkcje) oraz obecnie jako przekształcenie dawnego obiektu lub wybudowane całkowicie od podstaw (np. parki rozrywki). Działalność turystyczna może powstawać w różnych miejscach. Turystyka wykorzystując przestrzeń może:

- zajmować miejsca pierwotne jako funkcja pierwotna w stosunku do innych działalności człowieka,
- współwykorzystywać przestrzeń o innych funkcjach (np. kościoły, centra miast),
- wypierać (zazwyczaj dążąc do dominacji) miejsca uprzednio zajęte przez inne funkcje (np. funkcja przemysłowa, mieszkaniowa, rolnicza itp.) w wyniku procesów segregacji,
- zajmować miejsca po upadku innych funkcji (np. zakłady przemysłowe, obiekty służące do ochrony granic państwowych); w specyficznych warunkach wykorzystywać miejsca, które dawniej pełniły funkcję turystyczną, a w wyniku pewnych czynników ją utraciły i następuje powrót do dawnej funkcji turystycznej.

W każdym z wymienionych przypadków turystyka może stać się szansą na rozwój. Na obszarach sąsiadujących z granicami państw można wyróżnić kilka specyficznych elementów potwierdzających wymienione możliwości powstawania miejsc pełniących funkcje turystyczne. Można pokusić się o hipotezę, że wszystkie tego typu przestrzenie mogą się obecnie tworzyć na obszarach przygranicznych (w przeciwieństwie do wielu innych obszarów funkcjonalnych, jak np. obszary centralne, a zwłaszcza miasta, gdzie trudno o tworzenie funkcji turystycznej jako funkcji pierwotnej).

4. UWARUNKOWANIA ROZWOJU TURYSTYKI NA OBSZARACH PRZYGRANICZNYCH POLSKI

Turystyka jako zjawisko, a wraz z nią przestrzeń turystyczna, mogą powstawać, kształtować się a nawet zanikać w wyniku różnorodnych procesów i czynników. Głównym czynnikiem jest działalność społeczna i gospodarcza ludzi. Przejawia się ona w tworzeniu układów materialno-technicznych (produkcji, usług, komunikacji) i osadniczych a także struktur ekonomicznych, kulturowych i politycznych, faktycznych oraz instytucjonalnych (Chojnicki 1999). Dokonuje się to w określonych, ale zmiennych w czasie i przestrzeni warunkach przyrodniczych oraz cywilizacyjnych. Tym samym określenie wzajemnej zależności pomiędzy turystyką i granicami musi być umiejscowione w szerszym kontekście. Istotne jest określenie podstawowych czynników, uwarunkowań i zmian zachodzących w przestrzeni, mających pośredni lub bezpośredni wpływ na rozwój turystyki na obszarach przygranicznych w Polsce.

4.1. SPECYFIKA FUNKCJONOWANIA TURYSTYKI NA OBSZARACH PRZYGRANICZNYCH W POLSCE

Obszary przygraniczne w Polsce charakteryzują się sprzyjającymi warunkami i znaczną wielkością zagospodarowania turystycznego, w porównaniu z pozostałą częścią kraju (Kornak i in. 1983; Czerwiński i in. 1991; Kałuski 1993; Zygadlewicz, Koczurek 1994; Mikułowski, Wyrzykowski 1995; Małachowski 1996; Czerwiński i in. 2002; Więckowski 2002, 2007). Obszary przygraniczne pełnią również funkcje regionów turystycznych (Lijewski i in. 2008; Liszewski 2009). Turystyczne regiony peryferyjne przyjmują różne kształty przestrzenne, wśród których najczęściej spotykane to regiony pasmowe i węzłowe (Liszewski, Bachvarov, 1998). Różna jest też wielkość tych regionów (Liszewski 2003a). Według S. Liszewskiego i M. Bachvarova (1998) *„rekreacyjno-turystyczne regiony węzłowe powstają w różnych warunkach środowiskowych, najczęściej jednak związane są one ze środowiskiem górskim czy pojeziernym, które często determinuje kształt przestrzenny regionu (kotlina śródgórska, gęsta sieć jezior itp.)”*. Turystyka w regionach przygranicznych jest często czynnikiem kreującym osadnictwo a także rozwój infrastruktury (w tym sieci transportu). Osadnictwo to przyjmuje czasami formy aglomeracji miejsko-wypoczynkowych lub uzdrowiskowych, co przyczynia się do wzrostu poważnych problemów ekologicznych i urbanistycznych (Liszewski, Bachvarov 1998) a nawet planistycznych. W opracowaniu A. Kornaka, J. Prudzieńca i A. Rapacza (1983) przedstawiono przestrzenną koncepcję zagospodarowania turystycznego granicy i obszarów

przygranicznych dla makroregionu południowo-zachodniego w Polsce. Według tej koncepcji w obszarach tych wydzielono: linię graniczną i jej zagospodarowanie dla celów ruchu turystycznego, turystyczną strefę nadgraniczną (strefa ta obejmuje pas nadgraniczny oraz miejscowości i miasta położone w odległości 10–20 km od granicy) oraz obszary graniczne z turystyczną strefą nadgraniczną w pasie 60 km w głąb kraju (jest to obszar inaczej nazwany turystycznym zapleczem granicznym). Wydaje się, że ta koncepcja jest logiczna, jednakże należy podkreślić, że na różnych granicach i w zależności od odmiennych uwarunkowań przyrodniczych, historycznych i społeczno-gospodarczych poszczególne strefy mają różny zasięg przestrzenny. W literaturze polskiej zauważa się ponadto fakt, że turystyka może być czynnikiem aktywizującym peryferyjne, przygraniczne obszary Polski, których władze samorządowe w rozwoju działalności turystycznej upatrują szansę swojego rozwoju, (m.in. Owsiak, Sewerniak 1994; Przybyszewska-Gudelis 1994; Drzewiecki 1994; Pawlikowska-Piechotka 1994; Rąkowski 1997; Lijewski 1994b, 1998; Rut, Nizioł 2009). Podobne nadzieje wiąże się z turystyką na poszczególnych obszarach pogranicznych, w tym na pograniczu: polsko-niemieckim (Meyer 1996; Liszewski 2003b; Węclawowicz i in. 2006), polsko-rosyjskim (Korneevets, Dragulieva 2004; Palmowski 2007), polsko-litewskim (Kałuski 1992), polsko-białoruskim (Proniewski, Proniewski 2007), polsko-ukraińskim (Miszczuk 2007), polsko-czeskim (Lamparska 2003; Potocki 2004, 2009a, 2009b), polsko-słowackim (Więckowski 2002, 2004, Ptaszycka-Jackowska, Baranowska-Janota, 2003).

Turystyka jest ukazywana jako ważny element współpracy transgranicznej i przedstawiana w opracowaniach dotyczących współpracy Polski z sąsiadami oraz integracji społecznej i gospodarczej, czy wreszcie międzynarodowych powiązań społeczno-gospodarczych (m.in.: Koziarski 1996; Sadowska-Snaraska 1996; Kozanecka 1998; Mync, Szul 1999; Palmowski 2000; Heffner 2002; Kałuski 2002; Bergier 2003; Komornicki 2003a; Ciok 2004; Więckowski 2004; Palmowski 2007; Kawalko, Miszczuk 2008).

Ruch graniczny w Polsce, będący jednym z elementów ruchu turystycznego, był przedmiotem wielu opracowań (m.in. Lijewski 1994a; Komornicki 1999, 2003a). Zmieniające się uwarunkowania ruchu granicznego na granicy zachodniej były przedmiotem badań m.in.: G. Węclawowicza i in. 2006 oraz M. Sobczyńskiego 2009. Z kolei sytuacja na wschodnich granicach przed i po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej była przedmiotem badań m.in. J. Kitowskiego (2003), T. Komornickiego (2003b, 2008), T. Palmowskiego (2007). Analiza ruchu granicznego Polski prowadziła zazwyczaj do kilku powtarzających się wniosków, że istniejąca infrastruktura przejść granicznych jest dalece niewystarczająca w stosunku do potrzeb. Ruch graniczny jest związany z turystyką i wypoczynkiem, a także ma wymiar handlowy (Chmaj 1996; Komornicki 1999; Powęska 2002). Na obszarach sąsiadujących z otwierającymi się granicami, oddzielającymi państwa o znacznych różnicach społeczno-gospodarczych, duże

znaczenie ma handel przygraniczny, który jest często traktowany jako element turystyki handlowej. Wymiar handlowy²⁷ przyjazdów do obszarów przygranicznych był przedmiotem licznych badań (m.in. Werwicki, Powęska 1993; Powęska 1995; Malinowska, Wyżnikiewicz 1998; Mync, Szul 1999; Powęska 2002; Powęska 2004). Coraz liczniejsze są również badania dotyczące funkcji integracyjnej turystyki (np. Biliński i Sawaryn 2003; Meyer 2008b; Potocki 2009b). W badaniach nad integracją przestrzeni turystycznej (Więckowski 2002, 2004, 2005, 2008) stwierdzono, że w transgranicznym wykorzystaniu obszaru niezbędne są: przejścia graniczne, szlaki turystyczne dochodzące do przejść granicznych, szlaki turystyczne biegnące wzdłuż granicy oraz udostępnione dla turystów z sąsiedniego kraju, odpowiednio dopasowana i rozlokowana baza noclegowa, spójny system transportowy, w tym linie komunikacji autobusowej, busowej i kolejowej, wspólna, uzgodniona informacja turystyczna, a dla rozwoju turystyki międzynarodowej wspólna oferta turystyczna i marketing.

Granice i obszary przygraniczne funkcjonują w określonym środowisku geograficznym, historycznym, politycznym i społeczno-ekonomicznym. Występowanie granicy państwa jest czynnikiem warunkującym specyfikę obszarów z nią sąsiadujących. W Polsce obszary przygraniczne charakteryzują się utrudnionym rozwojem, gdyż na ich terenach znajduje się wiele niekorzystnych aspektów i barier rozwoju. Obszary te stanowią peryferia, zazwyczaj zaniedbane o słabym rozwoju, poziomie życia i rozwoju infrastruktury. Charakteryzują się także mniejszymi wartościami gęstości zaludnienia niż obszary centralne (nieraz są to obszary wyludniające się lub objęte procesem starzenia się społeczeństwa).

Ponadto należy stwierdzić, że granice polityczne stanowią bariery dla przepływu ludzi, kapitału, dóbr i często ograniczają rozwój gospodarczy, a punkty przekraczania granic są miejscami bardzo skoncentrowanej i wyspecjalizowanej (w zależności od rodzaju przejścia) kontroli i regulacji (obecnie na granicy z krajami spoza strefy Schengen). Są to tereny tranzytu, najczęściej wzdłuż wąskich stref, nawet o charakterze czysto liniowym (z tworzącym się efektem tunelu).

Mimo niekorzystnych elementów i cech obszary przygraniczne mają możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego w wyniku:

- peryferyjnego położenia z dala od miast, zakładów przemysłowych, innych źródeł zanieczyszczeń, hałasu itp., i z tego powodu zgodnie z koncepcją Christallera są predestynowane do pełnienia funkcji turystycznych (głównie turystyki wypoczynkowej),

- efektu synergii – mogą być stymulatorami wzrostu gospodarczego – są obszarami atrakcyjnymi z wielu względów, dzięki istnieniu granic i różnic pomiędzy sąsiadującymi państwami,

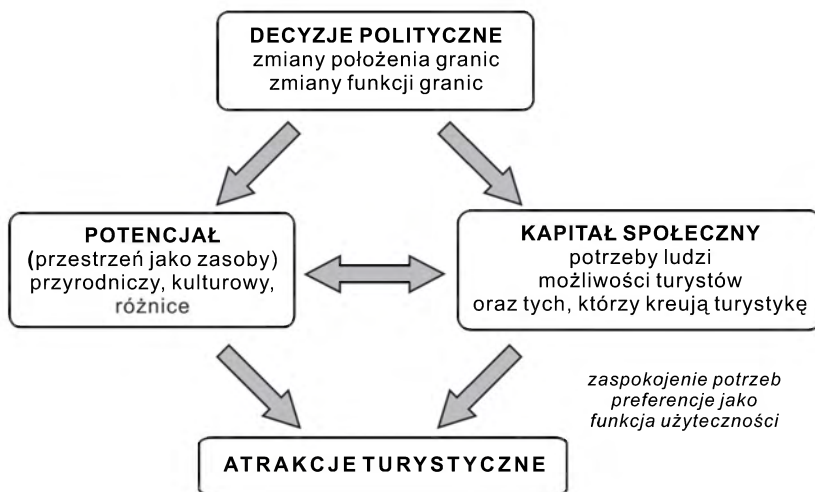
- wzmocnionych kontaktów, przepływów itp.,

²⁷ Jednak to czy handel jest elementem turystyki jest mocno dyskusyjne (wyjazdy w celach sprzedaży towarów nie mogą być zaliczane do turystyki, natomiast wyjazdy w celach dokonania zakupów w pewnych warunkach można zaliczyć do wyjazdów turystycznych – patrz rozdz. 2).

- uprzywilejowania do napływu kapitału, inwestycji i środków pomocowych (zarówno z budżetu państwa jak i Unii Europejskiej),
- lokalizacji specyficznej infrastruktury, pozwalającej na specjalizację rozwoju (gł. turystyka i ochrona przyrody),
- bycia terenami recepcyjnymi dla turystyki krajowej i zagranicznej,
- bycia rynkami zbytu produktów krajowych i regionalnych dla turystów i odwiedzających jednodniowych (Więckowski 2007).

Od roku 1989 obszary przygraniczne w Polsce zmieniają się znacząco. Wyjaśnienie zmian i przekształceń warunkuje spłot zależności między różnymi elementami systemów: społecznego, gospodarczego, przyrodniczego oraz politycznego, który jest niezwykle trudny do rozdzielania. Rzadko tylko jeden czynnik bezwzględnie warunkuje określone zachowania. Uwarunkowania dotyczące rozwoju turystyki na obszarach przygranicznych Polski można scharakteryzować następująco:

- **historyczne** – składają się z wielu uwarunkowań ujętych w ramach czasowych i dotyczą przeszłości. Wynikają one z podziałów historycznych, które mają znaczenie zarówno jako następstwo zmian położenia granic, jak też ich charakteru oraz specyfiki rozwoju gospodarczego. W przypadku polskich granic są to zarówno zmiany położenia granic jak też zmiany ich funkcji, co w każdym przypadku wpływa (lub wpływało) na funkcjonowanie turystyki;
- **polityczne** – dotyczą decyzji, które wpływają na procesy dezintegracji lub integracji w zależności od stosunków sąsiedzkich i funkcji granicy. Uwarunkowaniami politycznymi są przede wszystkim decyzje i ich konsekwencje dotyczące fluktuacji granic (w tym m.in. przesunięcia granic i zmiany funkcji granic);
- **przyrodnicze** – dotyczą stanu i jakości środowiska przyrodniczego, a także jego charakteru (cech) ułatwiających bądź utrudniających rozwój poszczególnych dziedzin działalności człowieka, w tym turystyki;
- **gospodarcze** – istotne znaczenie ma charakter gospodarki, w tym rola i znaczenie turystyki zarówno na obszarach przygranicznych jak i w danym państwie (oczywiście pamiętając, że obszary sąsiadujące z granicami są często obszarami peryferyjnymi, co wiąże się ze słabością struktur gospodarczych). Warunki gospodarcze w dobie integracji sprzyjają eliminacji asymetrii, czyli zmniejszania różnic pomiędzy sąsiadującymi regionami;
- **społeczne** – związane są zarówno z możliwościami społeczeństw zamieszkujących obszary przygraniczne jak też z charakterem granic dla izolacji lub przełamania barier, uprzedzeń, nawiązywania stosunków międzynarodowych, pomiędzy społecznościami sąsiadującymi przez granicę państwa. Uwarunkowania społeczne można podzielić na właściwe uwarunkowania społeczne (warunki psychospołeczne, kultura, język, normy społeczne) oraz demograficzne (stan i dynamika ludności), będące często konsekwencją historii danego obszaru, oraz rozwoju społecznego i gospodarczego. Potencjał ludnościowy, w tym rozmieszczenie i wielkość osad, oraz liczba ludności i jej cechy demograficzne mają istotny wpływ na rozwój turystyki, jej charakter oraz funkcjonowanie (ryc. 26).

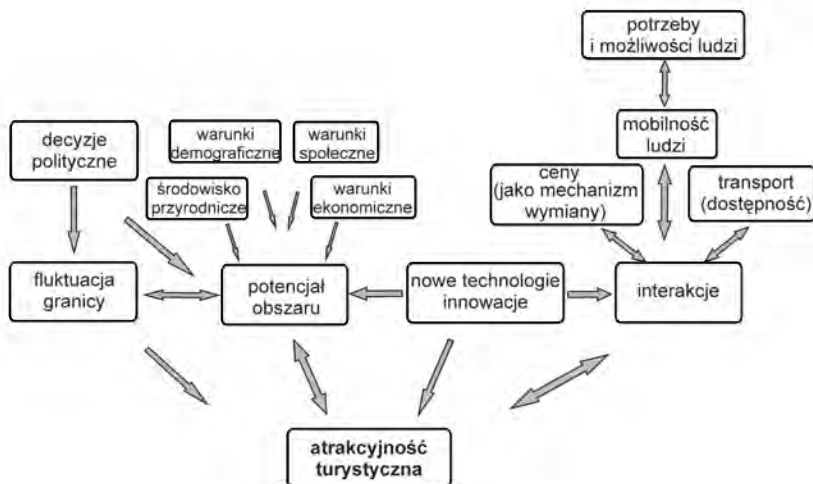

Ryc. 26. Najważniejsze elementy wpływające na atrakcyjność turystyczną obszaru przygranicznego. Źródło: opracowanie własne
Influence of the most important elements on tourist attractiveness of the border-adjacent area.
Source: own elaboration

Uwarunkowania społeczne i gospodarcze są w znaczącym stopniu powiązane i dotyczą m.in.: wpływu charakteru granicy na rozwój społeczno-gospodarczy, różnic rozmieszczenia i wielkości liczby mieszkańców, stopnia rozwoju ekonomicznego a w konsekwencji zamożności ludzi oraz mobilności i posiadania czasu wolnego. Istotny jest zarówno poziom jak i charakter rozwoju społeczno-gospodarczego obszaru przygranicznego, jak też całego pogranicza (po obydwu stronach wraz ze specyfiką różnic pomiędzy nimi) oraz obszarów centralnych państw (co ma znaczenie w generowaniu bodźców do rozwoju, inwestycji oraz innych interakcji, w tym przepływów turystycznych).

Coraz większego znaczenia nabierają uwarunkowania, które można nazwać technologicznymi (zaawansowanie techniczne i technologiczne społeczeństw). Wpływają na możliwości wykorzystania zjawisk i procesów w wyniku ułatwień komunikacyjnych, przepływu informacji i możliwości wyboru (destynacji, środka transportu itp.). W konsekwencji można zauważyć ich wpływ na zjawiska społeczno-gospodarcze oraz przekształcenia przestrzeni, w tym zjawiska turystyczne. W przypadku obszarów przygranicznych i rozwoju turystyki szczególne znaczenie ma sieć transportu i połączenia z pozostałą częścią danego kraju, układ komunikacyjny obszaru pogranicza oraz połączenia i sieć transgraniczna (pomiędzy sąsiadującymi przez granicę regionami).

Na atrakcyjność obszarów przygranicznych oraz na postrzeganie tej atrakcyjności wpływają wzajemnie różnorodne uwarunkowania. Obszary przygraniczne mogą pełnić funkcję turystyczną tylko wówczas gdy będą atrakcyjne dla turystów (choć należy pamiętać, że sama atrakcyjność nie jest warunkiem wystarczającym). Zaproponowano koncepcję uwarunkowań atrakcyjności turystycznej obszarów przygranicznych (ryc. 27).

Ryc. 27. Uwarunkowania atrakcyjności turystycznej obszaru przygranicznego.
Źródło: opracowanie własne

Conditions for tourist attractiveness of the border-adjacent area. Source: own elaboration

Realne procesy społeczno-gospodarcze w przestrzeni geograficznej kształtują się pod wpływem relacji: współwystępowania, sprzężenia, relacji przyczynowo-skutkowych, sprzężeń zwrotnych, relacji hierarchicznych, synergii, przyspieszeń i samowzmacniania (Domański 2004). B.J.L. Berry i in. (1993) zaliczają do podstawowych mechanizmów: ceny jako mechanizm regulujący wymianę, korzyści skali (wewnętrzne i zewnętrzne) oraz strukturę preferencji i niepewność środowiska. R. Domański (2004) rozszerzył je o: przestrzenną mobilność i nowe technologie (Domański 2004). Analizując uwarunkowania można dojść do próby sprecyzowania specyfiki warunków i czynników rozwoju turystyki w regionach przygranicznych. Za najważniejsze warunki rozwoju należy uznać:

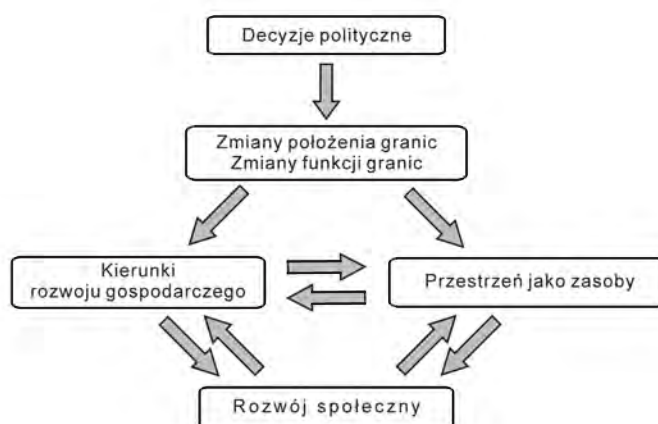
- położenie geograficzne,
- charakter granicy (genetyczny, fizjograficzny oraz pełniona przez nią funkcja),
- środowisko naturalne i jego stan, wraz z zasobami naturalnymi i różnicowaniem pomiędzy stronami granicy,
- charakter gospodarki i jej struktura, organizacja terytorialna oraz różnice pomiędzy regionami sąsiadującymi przez granicę,
- struktura sieci osadniczej i różnice pomiędzy sąsiadującymi obszarami,
- uwarunkowania psychospołeczne i kulturowe (kultura, religia, języki) wraz z różnicami pomiędzy stronami granicy,
- jakość kapitału ludzkiego i społecznego,
- sytuacja demograficzna i różnice pomiędzy sąsiadującymi regionami,
- wcześniejsze istnienie i sposób funkcjonowania turystyki oraz różnice w zagospodarowaniu turystycznym,
- stan i jakość infrastruktury oraz różnice pomiędzy sąsiadującymi stronami.

Za najważniejsze czynniki rozwoju turystyki w układzie transgranicznym można uznać:

- transgraniczną współpracę regionalną (tworzenie impulsów, eliminacja zagrożeń, wspólne rozwiązywanie problemów, wspólne planowanie),
- transgraniczne powiązania (wymiana handlowa, komplementarność, przepływy: ludzi, kapitału, usług),
- inwestycje, aktywność kapitału zagranicznego (w tym napływ środków pomocowych z UE),
- rozwój innowacji (dyfuzja innowacji, tworzenie i adaptacja innowacji) i środowiska działalności gospodarczej („klimat”, potrzeby rozwoju turystyki i przyjmowania gości, reklamowanie i tworzenie marek i produktów turystycznych).

4.2. FLUKTUACJA CHARAKTERU GRANIC POLSKI

Na charakter obszarów przygranicznych wpływa przede wszystkim fakt istnienia granic politycznych oraz pełniona przez nie funkcja. Zmiany położenia granic oraz ich funkcji wywierają wpływ na rozwój obszarów przygranicznych oraz na rozwój samej przestrzeni turystycznej. Przemiany zachodzące w Polsce przyczyniły się do zmian: położenia granic (jako konsekwencji II wojny światowej), zmian ich funkcji w kolejnych dziesięcioleciach, wzrostu mobilności i przepływów przez granice szczególnie po roku 1989. Na przemiany tych procesów wpływał szereg elementów, z których nadrzędne były decyzje polityczne (ideologia) zarówno dla obszarów przygranicznych, a w szczególności dla relacji transgranicznych. Ma to znaczenie dla kierunków rozwoju gospodarczego oraz wpływa na przestrzeń, zmieniając potencjał do rozwoju, w wyniku zmian możliwości wykorzystania zasobów. Możliwości te, a także kierunki rozwoju gospodarczego wzajemnie wpływają na rozwój społeczny (ryc. 28).

Ryc. 28. Uwarunkowania rozwoju obszarów przygranicznych. Źródło: opracowanie własne

Conditions for development of border-adjacent areas. Source: own elaboration

Z punktu widzenia turystyki szczególne znaczenie mają przemiany, które zachodziły na obszarach gdzie: a) uprzednio istniała funkcja turystyczna, b) w wyniku zmian pojawiała się lub zanikała funkcja turystyczna. Ponadto ostateczny układ granic zadecydował o położeniu obecnych obszarów przygranicznych.

Dzisiejsze granice Polski zostały ukształtowane po II wojnie światowej oraz w wyniku drobnych korekt w latach późniejszych. Nastąpiła zmiana liczby państw sąsiednich z siedmiu do trzech (Eberhardt 2004). Zmiany terytorialne Polski były znaczące. Zmniejszyła się także długość granic z 5529 km w 1938 roku do 3560 km w roku 1945, czyli o 1969 km (zmniejszenie o 35,4%) (Leszczycki 1946) (tab. 8). Większość granic, które powstały po II wojnie światowej było granicami nowymi (granica polsko-niemiecka na Odrze i Nysie Łużyckiej oraz niemal cała granica pomiędzy Polską a ówczesnym Związkiem Radzieckim). Konsekwencjami decyzji politycznych i zmian granic były duże fale migracyjne, spadek zaludnienia w miastach przygranicznych, zmiana systemu osadniczego i powiązań (społecznych i gospodarczych) oraz cięcia w sieci transportowej, co wpłynęło na wzrost izolacji sąsiadujących przez granicę obszarów. Ośrodki regionalne w Polsce, których ranga hierarchiczna i zasięgi obszarów rynkowych zmieniły się wskutek powojennych zmian granic to: Przemysł (ośrodek zrujnowany przez nową granicę – znalazł się kilkanaście kilometrów od granicy), Rzeszów i Zielona Góra (ośrodki powstałe dzięki granicy), Szczecin (ośrodek, który zmniejszył swój obszar rynkowy), Olsztyn (ośrodek, który powiększył swój obszar rynkowy) (za: Rykiel 1991).

Zmiany te wpłynęły także na turystykę. Obszary turystyczne, których strefy emisyjne zmieniły się wskutek zmian powojennych to przede wszystkim: Sudety, wyspa Wolin i Uznam, Roztocze, Bieszczady, oraz niektóre części Beskidów. Nowe granice rozdzieliły pewne obszary (np. Warmia i Mazury, wyspa Uznam, Puszcza Białowieska), odcięte od naturalnych rynków klientów (np. Sudety przestały być obszarem podróży mieszkańców Drezna i Berlina) lub zostały celowo pozbawione ludności by pogłębić izolację, w wyniku czego zanikła istniejąca wcześniej funkcja turystyczna (np. obszary w górnym biegu Sanu).

Po II wojnie światowej granice Polski stały się granicami zamkniętymi (por. Ciok 2004). Charakter zagospodarowania przestrzeni sąsiadującej z granicami dodatkowo pogłębiał charakter nieciągłości. Obszary przygraniczne były obszarami peryferyjnymi, oddalonymi od aglomeracji miejskich. Na rozwój tych obszarów wpływało sąsiedztwo zamkniętej i dobrze strzeżonej granicy państwa. Pogranicza – peryferie wytworzone pomiędzy Polską a jej sąsiadami były odizolowanymi, pustymi miejscami (niemal cała granica wschodnia) lub niemal martwymi strefami (np. Bieszczady). W miejscach atrakcyjnych powstało podwójne zagospodarowanie (zagospodarowanie turystyczne na obszarach górskich; granice ze Słowacją i Czechami) (Więckowski 2005).

Atrakcyjne turystycznie miejsca rozwijały się i „wymuszały” ustępstwa w rozwoju obszarów przygranicznych i zamkniętej funkcji granicy. Do takich

ustępstw należała możliwość funkcjonowania szlaków turystycznych przebiegających wzdłuż granicy (do kilkunastu metrów) oraz powoływane co pewien czas obszary konwencji turystycznych, dzięki którym ruch turystyczny był dozwolony łącznie z przekraczaniem granicy, np. umowa z 1959 r. z Czechosłowacją o konwencji granicznej umożliwiającej turystom przekraczanie granicy i czasowy pobyt w strefie przygranicznej w sąsiednim kraju (Więckowski 2004; Sobczyński 2008).

Istotną zmianą były przemiany ustrojowo-polityczne przełomu lat 80. i 90. XX wieku, w wyniku których zmieniły się państwa sąsiadujące z Polską. Od 1989 do 1993 roku liczba państw sąsiadujących z Polską wzrosła z 3 do 7 (Rościszewski 1993, s. 61). Były to zmiany geopolityczne, ale granice pozostały te same (Sobczyński 2008). W latach kolejnych zmieniły się ponadto funkcje granic i relacje pomiędzy Polską a sąsiadami (tab. 8).

Tabela 8. Długość granic Polski w latach 1938, 1945 oraz w roku 2009

Granica z:	lata					
	1938		1945		2009	
	Długość w km	Procentowy udział	Długość w km	Procentowy udział	Długość w km	Procentowy udział
Niemcami	1912	34,5	426	12,0	489,4	14,0
ZSRR	1412	25,5	1292	36,2	-	-
Rosją	-	-	-	-	232	6,6
Ukraina	-	-	-	-	535,2	15,3
Białorusią	-	-	-	-	418,2	11,9
Czechosłowacją	984	17,8	1346	37,6	-	-
Czechami	-	-	-	-	789,8	22,5
Słowacją	-	-	-	-	541,1	15,4
Litwą	507	9,2	-	-	104,2	3,0
Rumunią	347	6,3	-	-	-	-
Gdańskiem	121	2,2	-	-	-	-
Łotwą	106	2,0	-	-	-	-
morska	140	2,5	496	14,0	395,3	11,3
razem	5529		3560		3505,2	

Źródło: Eberhardt 2004 (dla lat 1938, 1945), GUS 2009 (dla roku 2009)

Polityka ma decydujący wpływ na sytuację w poszczególnych państwach, a w konsekwencji na sytuację granic politycznych ograniczających zasięg terytorium i obszarów z nimi sąsiadujących. „Geopolityka stanowi ważny składnik każdej cywilizacji, kształtując nie tylko jej oblicze przestrzenne, lecz także stosunki między narodami i społeczeństwami. Z natury swojej wpisuje się też w kontekst zmian zachodzących w nich, a ściślej w sferze ekonomii, kultury i etyki” (Jędrzejczyk 2008). Dla rozwoju turystyki najważniejsze znaczenie ma charakter funkcji granicy państwowej wraz ze specyfiką sytuacji politycznej w sąsiadujących państwach. Przez wiele dziesięcioleci, przedzielone granicą polityczną, obszary przygraniczne były oddzielnie zagospodarowywane i wykorzystywane gospodarczo. Kontakty między Polakami a sąsiadami były ograniczone. Dzięki zmianom politycznym a także społeczno-gospodarczym, zapoczątkowanym na przełomie lat 80. i 90. XX w., granice polityczne zmieniły swoją rolę i stały

się bardziej otwarte a większość barier ulegała osłabieniu. Status granicy nie zmieniał się nagle. Ewoluuje on w czasie. Bariera mentalna czy lingwistyczna zostaje często dłużej, zwłaszcza w głowach ludzi (granica mentalna), nawet po pełnym otwarciu granic. Zmiany funkcji granic po 1989 roku otworzyły nowe możliwości i perspektywy dla rozwoju obszarów przygranicznych. Wzrosła liczba przejść granicznych (tab. 9), a formalności graniczne zostały zredukowane. Liczba i gęstość rozmieszczenia przejść granicznych miała i ma znaczący wpływ na rozwój obszarów przygranicznych oraz możliwości rozwoju turystyki na tych obszarach. Analiza gęstości przejść granicznych na wszystkich polskich granicach była przedmiotem badań, spośród których należy wymienić m.in. prace: T. Komornickiego (1999), S. Cioka (2004) oraz M. Sobczyńskiego (2008).

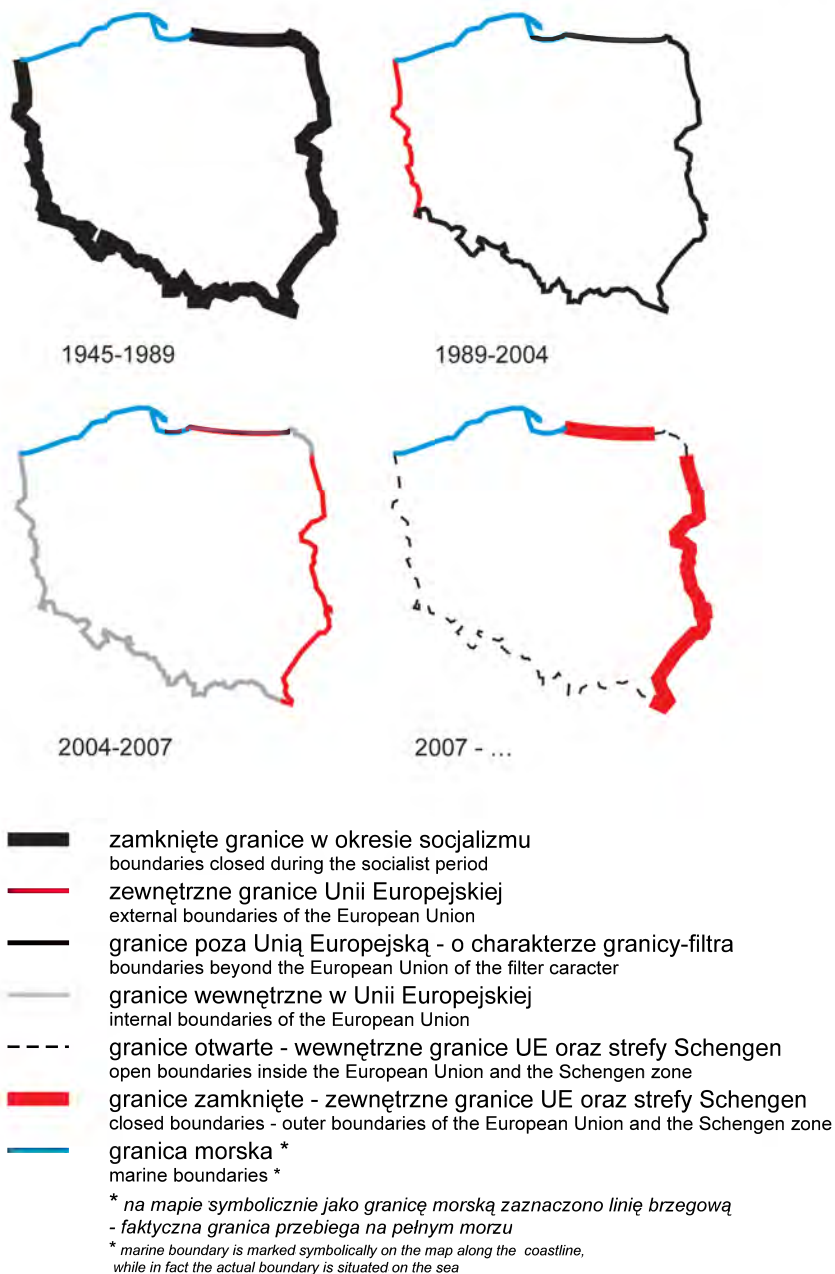
Tabela 9. Liczba i średnia gęstość przejść granicznych na granicach Polski w latach 1938, koniec lat. XX w. oraz 2007

Granica z:	1938			Koniec lat. 80. XX w.			2007		
	Dług.	l. przejść	Sr. odl. w km	Dług.	l. przejść	Sr. odl. w km	Dług.	l. przejść	Sr. odl. w km
Niemcami	1912	606	3	461	17	27,1	489	40	12,2
ZSRR	1412	22	64,2	(1244	10	124,4	-	-	-
Rosja	-	-	-	-	-	-	232	6	38,7
Ukraina	-	-	-	-	-	-	535	12	44,6
Białorusią	-	-	-	-	-	-	418	13	32,2
Czechosłowacją	984	195	5	1310	92	14,2	-	-	-
Czechami	-	-	-	-	-	-	790	113	7,0
Słowacją	-	-	-	-	-	-	541	57	9,5
Litwą	507	3	169	-	-	-	104	4	26,0
Rumunią	347	9	38,8	-	-	-	-	-	-
Gdańskiem	121	19	4 (4,5)	-	-	-	-	-	-
Łotwą	106	2	54,5	-	-	-	-	-	-
morska	140	17	8,2	384	13	29,5	395	20	19,8
razem	5529	873	6,3	3399	132	25,8	3504	265	13,2

Źródło: na podstawie Sobczyński 2008; zestawienie łączne (razem) obliczenia własne

W wyniku zmian, jakie nastąpiły po 1989 roku na wszystkich polskich granicach gwałtownie wzrósł ruch graniczny i zwiększyła się liczba turystów przekraczających polskie granice. Otwarcie granic przyczyniło się do wytworzenia nowych więzi transgranicznych. Wpłynęło ono także na udostępnienie i odkrycie nowych przestrzeni turystycznych w sąsiedztwie granic, w Polsce i krajach sąsiednich.

W 2004 roku, gdy Polska została członkiem Unii Europejskiej jej granice przyjęły status dwóch głównych typów. Granica z Niemcami, Czechami, Słowacją i Litwą oraz prawie cała granica morska zostały granicami wewnątrz Unii Europejskiej. Dla obszarów sąsiadujących z tymi granicami rozwój turystyki jest i będzie łatwiejszy oraz obciążony mniejszą ilością barier. Granice z Białorusią, Ukrainą i z Obwodem Kaliningradzkim (Rosja) zostały zewnętrznymi granicami Unii Europejskiej ze wzmocnioną ochroną i wzrostem utrudnień w ich przekraczaniu. Te same granice, trzy lata później zostały zewnętrznymi granicami strefy Schengen. Polska wstąpiła do strefy Schengen 21 grudnia 2007 r. wraz

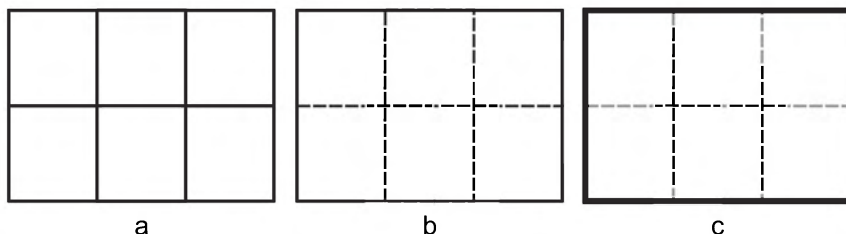

Ryc. 29. Zmiany funkcji granic Polski w latach 1945–2009. Źródło: opracowanie własne

Changes in the functions of the Polish borders in the years 1945–2009. Source: own elaboration

z ośmioma innymi państwami z grupy rozszerzenia Unii Europejskiej z 2004 roku. Polskie granice z Niemcami, Czechami, Słowacją oraz Litwą stały się tym samym otwartymi granicami wewnętrznymi w Unii Europejskiej oraz granicami wewnątrz Strefy Schengen. Wszystkie granice Polski z krajami Unii Europejskiej są od kilku lat strefami kontaktu, zewnętrzne granice ponownie zostały zamknięte (choć już nie tak silnie jak miało to miejsce przed rokiem 1989) (ryc. 29).

Zmiany funkcji granic w Polsce są zgodne z ogólną koncepcją granic w Unii Europejskiej. Funkcja bariery dla granic wewnętrznych zmniejsza się i granice te zacierają się. Natomiast granice zewnętrzne są granicami-barierami z istotną funkcją kontroli przepływów zarówno ludzi, jak i towarów (ryc. 30).

Ryc. 30. Etapy procesu integracji społeczno-gospodarczej i przestrzennej Unii Europejskiej (a – sytuacja przed powstaniem UE; b – zanikanie granic państwowych; c – wzmocnienie kontroli na granicy zewnętrznej UE). Źródło: Jerczyński 2002

Stages in the process of socio-economic and territorial integration of the European Union (a – situation before UE; b – control declining at the internal boundary; c – strengthening of the control at the external boundary of the EU). Source: Jerczyński 2002

Kolejny etap „erozji granic” daje możliwość przekraczania granicy w dowolnym punkcie – turystyczne przejścia graniczne straciły swój sens, a głównym problemem pozostałych przejść pozostaje ich przepustowość. Drogi transgraniczne mogą być obecnie zamykane (w wyniku zastosowania innych przepisów i zamknięcia ich dla ruchu kołowego). Nie dotyczy to jednak ruchu pieszego. Pełne otwarcie granicy i brak jakichkolwiek kontroli ułatwia też zacieśnianie się więzi pomiędzy sąsiadującymi krajami. Jednak rysuje się nowa bariera, która już jest silniejsza niż sama granica państwowa, a w przyszłości pozostanie jedyną barierą przestrzenną na pograniczach UE. Są to granice parków narodowych, zwłaszcza Tatrzańskiego Parku Narodowego ale również Karkonoskiego i Gór Stołowych. Granice parków są i będą miejscem kontroli przepływu ludzi i w przeciwieństwie do obszarów poza parkami narodowymi, w ich obrębie przekraczanie granicy jest obostrzone przepisami dotyczącymi ochrony przyrody. Najważniejszymi obostrzeniami tego typu są: zakaz poruszania po obszarze parków od zmierzchu do brzasku, sezonowe zamykanie obszarów chronionych (np. w słowackiej części Tatrzańskiego P.N. obszary powyżej górnej granicy lasu są niedostępne dla ruchu turystycznego w okresie zimowym, czyli od 01 XI do 15 VI nie wolno przekraczać granicy) oraz to, że po parkach narodowych można poruszać się jedynie wyznaczonymi szlakami, czyli granicę można przekroczyć tylko wchodząc na szlak turystyczny odchodzący od granicy (patrz rozdz. 6.2.3).

4.3. SPECYFIKA UWARUNKOWAŃ ROZWOJU TURYSTYKI NA OBSZARACH PRZYGRANICZNYCH POLSKI

Po II wojnie światowej decyzje polityczne pogłębiające recesję gospodarczą w strefach przygranicznych spowodowały zmniejszenie się presji gospodarczej i społecznej na środowisko przyrodnicze. W kolejnych dziesięcioleciach nastąpiła poprawa jego jakości, co z kolei wpłynęło na wzrost atrakcyjności turystycznej tych obszarów. W wyniku decyzji politycznych rozbudowano bazę noclegową najbardziej atrakcyjnych obszarów przygranicznych, do których należy zaliczyć głównie obszary górskie. W Polsce, w okresie socjalizmu turystyka na obszarach sąsiadujących z granicami państw rozwijała się, poza nielicznymi wyjątkami, niemal wyłącznie w układzie wewnątrz krajowym. Wyjaśniając tę sytuację można ją przedstawić w trzech aspektach²⁸:

– **ideologiczno-politycznym** – obszary przygraniczne były buforem, strefami zamkniętymi. „Otwieranie” granic następowało tylko wówczas, gdy były ku temu przesłanki polityczne (gdy nie przeszkadzało to, a wręcz gdy mogło pomóc wizerunkowi władzy). Od II wojny światowej do roku 1989, zwłaszcza cała granica wschodnia znajdowała się w położeniu peryferyjnym i charakteryzowała ją szczególna izolacja (puste peryferie). Kontakty międzynarodowe występowały głównie między stolicami państw i dużymi miastami (potrzebna była kontrola ruchu, zachowań itp.);

– **ekonomicznym** – turystyka rozwijała się tam, gdzie przynosiła zyski państwu i tam gdzie nie przeszkadzała w innej działalności (oferowano ludziom to czego potrzebowali, czyli wypoczynek, zwłaszcza na obszarach peryferyjnych; dzięki temu nastąpił rozwój funkcji turystycznej na obszarach górskich (Karpaty oraz Sudety), co przynosiło zyski, zarówno miejscowej ludności jak i państwu;

– **społecznym** – warunki życia (przeciążenie miast) powodowały potrzebę odpoczynku, głównie wakacyjnego (ludzie mieli prawo do urlopów wypoczynkowych, zapewnionych przez państwo). Wykorzystanie tych urlopów następowało głównie w układzie zbiorowym i korzystano z ośrodków państwowych (zakładowych, ogólnodostępnych). Skutki decyzji wynikały z założeń ekonomicznych i ideologicznych (politycznych). Znaczna część ruchu turystycznego kierowana była do obszarów peryferyjnych.

Zmiany w życiu społeczno-gospodarczym Europy i świata wpływają na rozwój turystyki na obszarach przygranicznych. Obecnie szczególny wpływ mają przede wszystkim: wzrost mobilności, otwarcie granic, dostępność komunikacyjna, oraz atrakcyjność wraz z zagospodarowaniem turystycznym. O funkcjonowaniu turystyki na obszarach przygranicznych Polski decydują współzależne procesy: uwarunkowania ogólne, potencjał endogeniczny oraz zależność od ścieżki rozwoju (ryc. 31).

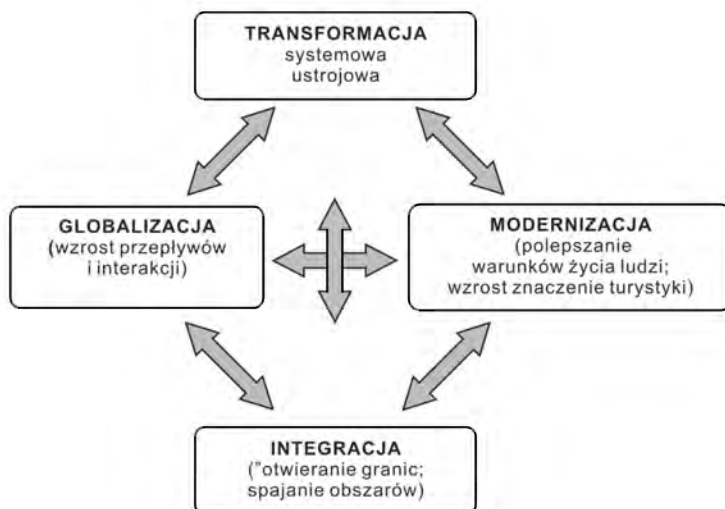
²⁸ Wg G. Węclawowicza (2002, s. 10) „w warunkach gospodarki socjalistycznej przyjęto następującą hierarchię procesów wyjaśniających przestrzenne zróżnicowanie społeczne i gospodarcze w Polsce oraz odpowiadające im poziomy ogólności analiz wyjaśniających: ideologiczno-polityczny, ekonomiczny i warunków życia”.

Ryc. 31. Główne zależności pomiędzy elementami decydującymi o funkcjonowaniu turystyki (z punktu widzenia obszaru recepcyjnego). Źródło: opracowanie własne
Main interdependences between the elements decisive for tourist development (from the reception area point of view). Source: own elaboration

4.3.1. UWARUNKOWANIA OGÓLNE

Uwarunkowania ogólne dotyczą przede wszystkim ogólnych trendów (głównie wzrostu mobilności, zamożności ludzi, integracji europejskiej, globalizacji). Uwarunkowania zewnętrzne są zazwyczaj szansą dla rozwoju lub funkcjonowania danego obszaru i pełnienia przez niego określonych funkcji. Należą do nich decyzje i mechanizmy powodujące zmianę funkcji granic (a tym samym obszarów przygranicznych) oraz trendy sprzyjające rozwojowi turystyki. Dotyczy to również decyzji politycznych, które po pierwsze wpłynęły na przeniesienie kompetencji decyzyjnych do poziomu regionalnego i lokalnego, a po drugie sprawiają, że następuje możliwość finansowania działań społecznych i gospodarczych na obszarach przygranicznych (fundusze Unii Europejskiej).

Ryc. 32. Współzależność czterech głównych procesów kształtujących rozwój turystyki na obszarach przygranicznych w Polsce. Źródło: opracowanie własne
Correlation of four main processes shaping tourism development in the borderlands of Poland. Source: own elaboration

W przypadku turystyki uwarunkowania zewnętrzne są również pewnego rodzaju zagrożeniem, gdyż w dobie konkurencji prowadzą także do ucieczki klientów do innych miejsc. W konsekwencji mogą doprowadzić do groźby recesji, co ma istotny wpływ na rozwój turystyki (zależy ona od przybywających turystów, którzy w dobie globalizacji mają coraz większy wybór możliwości wyjazdowych).

Po roku 1989 rozwój turystyki na obszarach przygranicznych w Polsce można wyjaśnić za pomocą czterech współzależnych procesów: transformacji, integracji, globalizacji oraz modernizacji (ryc. 32). Różnice między tymi procesami pozwalają traktować je rozłącznie, ale ich współwystępowanie tworzy wyjątkowe jakościowo warunki rozwoju turystyki na obszarach przygranicznych.

Transformacja – proces przekształceń, jakie zachodzą w danym systemie. W Polsce, po roku 1989 zachodzą procesy przekształceń polityczno-administracyjnych oraz gospodarczych (a w konsekwencji społecznych). Gospodarka przechodzi od systemu nakazowo-rozdzielczego, czy też centralnie sterowanego, do gospodarki wolnorynkowej (kapitalistycznej). System polityczno-administracyjny zmienia się z systemu scentralizowanego, przenosząc swoje kompetencje do władz regionalnych i lokalnych. Są to zmiany ogólnosystemowe, mające wpływ na całość życia politycznego, gospodarczego i społecznego. Zmiany systemu gospodarczego przyniosły otwarcie gospodarki polskiej na procesy globalizacji i integracji europejskiej. Ich konsekwencją są m.in. procesy modernizacji.

Integracja – proces scalania odrębnych układów strukturalno-funkcjonalnych. Objawia się osłabieniem roli granic państwowych, wzrostem przepływów a w przypadku Unii Europejskiej napływem dodatkowych środków finansowych, m.in. na rozwój obszarów przygranicznych. Integracja może dotyczyć wielu płaszczyzn, z których istotna z punktu widzenia rozwoju obszarów przygranicznych i turystyki jest integracja: polityczna, społeczna (kulturowa), ekonomiczna i przestrzenna (terytorialna). Integracja współwystępuje z procesami zmiany funkcji granic i statusu obszarów przygranicznych, zmieniając ich znaczenie oraz możliwości rozwoju (również dzięki wzrostowi znaczenia turystyki). W Unii Europejskiej na integrację gospodarczą i społeczną wpływa rozwój turystyki oraz skoordynowanie i rozwój infrastruktury transportowej i połączeń komunikacyjnych pomiędzy poszczególnymi krajami. Turystyka jest istotnym zjawiskiem łączącym obszary przygraniczne, a koszty integracji przestrzeni turystycznej są stosunkowo niskie.

Globalizacja – złożony proces społeczny i gospodarczy, prowadzący do integracji świata. Jego treścią jest model światowej kultury masowej i konsumpcjonizm, społeczeństwo informatyczne, którego funkcjonowanie opiera się na informacji, komunikacji i wiedzy (Barber 2004). Globalizację charakteryzują cztery zjawiska: przepływ kapitału, informacji, umiędzynarodowienie rynku pracy oraz rozwój ponadnarodowych korporacji. W ujęciu społecznym globalizacja jest procesem będącym kontynuacją zjawisk modernizacji, które objęły społeczeństwa, narody, grupy etniczne i państwa niezależnie od ich geopolitycznej pozycji

(Misztal 2000). Przyszłość świata to globalizacja przyspieszana przez rewolucję technologiczną, co znajduje odzwierciedlenie we współczesnych stosunkach politycznych, gospodarczych i społecznych. Następuje udział w globalnym procesie „utowarowienia” i konsumpcji cechującej nowoczesny kapitalizm w procesie przepływów ludzi, kapitału, wizerunków i kultur. Globalizacja w znaczący sposób wzmacnia też rozwój turystyki. Powstają sieci usługodawców, którzy w efekcie obniżania kosztów i cen przejmują znaczną część rynku turystycznego, zwiększając ofertę i przejmując klientów. Korzyści płynące z procesów globalizacji w pierwszej kolejności wpłynęły korzystnie na obszary emisji dając im zwiększony wybór destynacji i produktów oraz, co podkreśla Bianchi (2002), na obszary recepcyjne już dysponujące rozwiniętymi zasobami i infrastrukturą które były zdolne dostosować się do zmian (Bianchi 2002). Globalizacja ułatwia więc mobilność, osłabia rolę granic politycznych oraz ukazuje specyficzną relację pomiędzy globalnym, upodabniającym się do siebie światem, a lokalną innością oraz tradycją i charakterem. Jednocześnie wraz z procesami globalizacji następuje wzrost roli znaczenia regionów oraz wzrost dyferencjacji.

Modernizacja – procesy modernizacji prowadzą do powszechnej poprawy jakości życia; najważniejszymi czynnikami wytwórczymi są: informacja i wiedza oraz celowe naśladowanie społeczeństw zachodnich uznanych za wzorce nowoczesności. Jej efektem jest także rosnąca mobilność. Modernizacja jest przejściem od tradycjonalizmu do nowoczesności, czyli samoczynny wzrost ekonomiczny gwarantujący regularność produkcji i konsumpcji, uczestnictwo w życiu publicznym (kapitał społeczny tworzy się w procesie budowy społeczeństwa obywatelskiego. Zmiany następują w różnym tempie; najwolniej zmienia się kultura, ale też organizacja i struktura przestrzenna opóźniona do zmian politycznych i społecznych (Węclawowicz 2002). Zgodnie z teorią modernizacji Polska jak też jej obszary przygraniczne przechodzą modernizację, wyrażoną głównie w nadrabianiu dystansu cywilizacyjnego względem krajów lepiej rozwiniętych. Przejawia się to zarówno w rozwoju infrastruktury, poprawy bazy ekonomicznej oraz zmian zachowań społecznych. Modernizacja kształtowana jest przez funkcjonowanie w warunkach globalizacji i integracji oraz specyficzne warunki regionalne i lokalne. Współczesne przekształcenia, zarówno przestrzenne jak i społeczno-ekonomiczne, dokonują się w warunkach wymiany międzynarodowej, przepływu dóbr, informacji, kapitału i ludzi. Zgodnie z teorią modernizacji (teorią przemian społecznych) w Polsce następuje naśladownictwo modernizacji zachodniej, wzmacnianie wymagań procesu integracji europejskiej.

Turystyka jest również ważnym elementem modernizacji kraju. W Polsce i innych krajach Europy Środkowowschodniej wybór stylu życia związanego z aktywnością turystyczną stanowi dla wielu grup świadome przyjęcie wzorów kulturowych płynących z rozwiniętych społeczeństw Zachodu. Jest jednym ze standardów, do których społeczeństwa zmiernają w procesie demokratycznych przemian.

4.3.2. POTENCJAŁ ENDOGENICZNY A ROZWÓJ TURYSTYKI

Potencjał endogeniczny jest pojmowany w tej pracy jako specyficzny rodzaj uwarunkowań wewnętrznych. Jest to potencjał i możliwości danego obszaru do pełnienia określonych funkcji, głównie specyficzne warunki przyrodnicze i kulturowe. We współczesnym świecie dobrze działające regiony cechują się rozwiniętymi następującymi sektorami: produkcją energii, przemysłem high-tech, usługami produkcyjnymi, turystyką i lokalizacją międzynarodowych organizacji (Ateljevic 2009). Obszary przygraniczne mogą rozwijać się szczególnie dzięki turystyce. Proces rozwoju turystyki jest traktowany jako ścieżka potęgująca rozwój lokalny a w szczególności rozwój marginalnych i peryferyjnych środowisk społecznych, kulturowych i środowiskowych (Doorne 2008). Rozwój regionów turystycznych można uzasadniać jako rezultat oddolnych inwestycji i innowacji. Uwarunkowania lokalne to nie tylko wewnętrzne zasoby, produkcje (performance), ale także inwestycje oraz istnienie sieci interregionalnej. Wyjaśnięć wykorzystania potencjału endogenicznego oraz opartego na nim rozwoju dostarcza koncepcja „bottom-up approach”. Koncepcja ta jest częścią wielu perspektyw dotyczących lokalnego i regionalnego rozwoju, włączając neo-Schumpeteriańską teorię związaną z przedsiębiorstwami i innowacjami (Morgan 1997) oraz modelem endogenicznego rozwoju związanego z dynamiką instytucjonalną wszystkich grup lokalnych (population and its empowerment) (Friedman 1992). Zastosowanie koncepcji bottom-up wiąże się też z „decentralizacją wydawania decyzji do najniższych poziomów” (Moulaert, Sekia 2003). Jest to szczególnie istotne na obszarach przygranicznych, które zazwyczaj jako obszary peryferyjne do początku lat 90. były pozbawione możliwości rozwoju w wyniku podejmowania własnych „oddolnych” decyzji. W okresie socjalizmu w gospodarce centralnie planowanej decyzje dotyczące rozwoju wydawane były przez władze centralne. Obecnie zarówno władze regionalne i lokalne mogą decydować o kierunkach dalszego rozwoju, jak też mają dodatkowe możliwości finansowe (zarówno związane z ogólnym rozwojem gospodarczym i społecznym jak też dzięki europejskim środkom finansowym przeznaczonym na rozwój obszarów przygranicznych i współpracy transgranicznej). Dodatkowo pojawiły się możliwości inwestycji prywatnych. Następuje też reinwestowanie w lokalną i regionalną gospodarkę przez władze lokalne, oraz inne organizacje a także instytucje niepubliczne. Niepubliczne instytucje w szczególności sposób odgrywają kluczową rolę w kreowaniu szerszych podstaw środowiska dla regionalnego rozwoju turystyki. Istotne jest także funkcjonowanie partnerstwa publiczno-prywatnego.

Jedną z kluczowych kwestii związanych z turystyczną funkcją obszarów przygranicznych jest problem atrakcyjności turystycznej. Dawniej uważano, iż o atrakcyjności turystycznej danego miejsca decydują tylko jego walory turystyczne, lub tylko istniejące w nim zagospodarowanie turystyczne. Zgodnie z modelem systemów atrakcji turystycznej (Leiper 1990; Lew 1987; Richards 2002), siła z jaką miejsce przyciąga turystów nie zależy tylko i wyłącznie od jego

walorów turystycznych. Obecnie przyjmuje się, że ważnym elementem mającym wpływ na atrakcyjność turystyczną miejsca jest sposób organizacji ruchu turystycznego, a zwłaszcza promocja i obsługa turystów. Współczesne podejście akcentuje także ich symboliczny wymiar, wyrażony znaczeniem, jakie komunikują przypisywane im teksty czy znaki, ułatwiające społeczną konsumpcję walorów (MacCannel 1976). Dlatego istotne jest kreowanie nowych produktów, coraz bardziej kompleksowych, które mogą być oparte zarówno na walorach granicy jak też obszarów chronionych. „*Parki narodowe zaczynają być turystycznymi ikonami i wiele państw promuje je jako atrakcje, które turyści muszą odwiedzić. W wielu przypadkach głównym magnesem jest wykreowany obraz parku. W innych przypadkach jedynym powodem odwiedzin parku narodowego jest jego unikatowość*” (Boyd 2004, s. 473). Badania prowadzone w Szwecji pokazują, że parki narodowe są atrakcjami przyciągającymi turystów głównie ze względu na fakt, posiadania statusu parku narodowego. Istotnym czynnikiem przyciągającym jest reklama zwłaszcza w czasopiśmie i przewodnikach oraz to, że turyści zwłaszcza zagraniczni bardziej zwracają uwagę na renomę miejsca, niż turyści lokalni (Reinius, Fredman 2007).

Obszary sąsiadujące z granicami państw mają duże znaczenie w zachowaniu mało zmienionego środowiska przyrodniczego. Są one cenne z przyrodniczego punktu widzenia, głównie dzięki: peryferyjnemu położeniu, marginalizacji ekonomicznej i społecznej, słabszemu zaludnieniu i słabszemu rozwojowi gospodarczemu oraz izolacji (Timothy 2002a). Często obszary przygraniczne stanowią strefy przejściowe pomiędzy państwami (pozbawione osadnictwa i innej działalności gospodarczej człowieka) a długoletnie okresy izolacji wpływają na zachowanie przyrody w stanie mało przekształconym. Spośród polskich granic najdłuższy odcinek przebiega w górach – 1203 km (34,5% długości granic Polski). Ponadto 980 km granic przebiega wzdłuż rzek (Eberhardt 2004), m.in. wzdłuż: Odry, Bugu, Nisy Łużyckiej, Sanu, Popradu i Dunajca – elementy te w znaczący sposób wpływały na rozwój tych obszarów. W Polsce obszary cenne przyrodniczo stanowią ważne atrakcje turystyczne, przyciągające turystów. Granice Polski przecinają jednorodne obszary przyrodnicze, przebiegają przez lasy, bagna, jeziora oraz góry. Przez wiele z najwyższych szczytów górskich przebiega granica, dzięki czemu już od wielu dziesięcioleci były atrakcjami turystycznymi (np. Śnieżka, Śnieżnik, Stożek i Czantoria, Pilsko, Babia Góra, Wysoka, Krzemieniec oraz szczyty tatrzańskie, m.in. Rysy, Kasprowy Wierch). Atrakcyjne są również przełęcz, rzeki (Dunajec, Poprad, Bug, Odra) i jeziora (np. Gaładus). Stare granice polityczne w Europie Wschodniej mają fascynujące i mało zmienione przez człowieka obszary naturalnej i dzikiej przyrody (Young, Rabb 1992). Wiele parków narodowych w tej części Europy zostało utworzonych w sąsiedztwie granic państw (Denisiuk i in. 1997, Nolte 2008). Poza ważnymi obszarami chronionymi, pogranicza cechują się środowiskiem przyrodniczym o wysokiej jakości. Szczególnie cenne przyrodniczo obszary zachowały się

w sąsiedztwie styków trzech państw (poza tzw. „czarnym trójkątem” na styku granic Polski, Niemiec i Czech), zwłaszcza na obszarach anekumen, czyli przy granicach antecedentnych. Były one zazwyczaj trudnodostępne z każdej strony granicy i najbardziej peryferyjne dla każdego kraju.

W Polsce w sąsiedztwie granic państwowych znajduje się znaczna liczba obszarów prawnie chronionej przyrody (por. Kałuski 1994; Degórska 1994; Rąkowski 2000). Spośród dwudziestu trzech polskich parków narodowych, aż dziewięć sąsiaduje z granicą lądową, dwa kolejne z granicą morską a trzy znajdują się w bliskim sąsiedztwie granicy (do kilkunastu kilometrów) (por. Więckowski 2008a). Atrakcyjne turystycznie strefy przygraniczne (np. Tatry, Karkonosze) były wykorzystywane w turystyce jeszcze w XIX wieku. Posiadały wykształconą bazę turystyczną i przyciągały turystów. Jeszcze w pierwszej połowie XX wieku utworzono parki narodowe, np.: Białowieski (od 1932 r., rezerwat przyrody od 1921 r.), Pieniński (od 1932 r.). Po II wojnie światowej w wyniku zmian położenia granic Polski zmieniły się też obszary przygraniczne. Wiele obszarów przygranicznych pozostawało w izolacji, bądź przez wiele dziesięcioleci (jak np. Puszcza Romincka, Beskid Niski), bądź okresowo (np. Bieszczady). Nawet jeśli takie obszary posiadały walory turystyczne, nie były wykorzystywane turystycznie, brak było inwestycji w sektor turystyki a całe regiony często były marginalizowane. Silne bariery, poza sformalizowaną granicą państwa, wpływały na słaby poziom zagospodarowania turystycznego, oraz słabą dostępność komunikacyjną. Większość sąsiadujących z granicą państwa polskich obszarów chronionych ma swoje odpowiedniki po drugiej stronie granicy. Wiele obszarów tworzy transgraniczne obszary chronionej przyrody – inne są postulowane (por. Rąkowski 2000). Najważniejszym takim obszarem jest pogranicze polsko-słowackie – głównie w Tatrach i Pieninach (por. Więckowski 2004) oraz w mniejszym stopniu na pograniczu polsko-czeskim (głównie w Karkonoszach). Nie wszędzie jednak inicjatywy transgraniczne są skutecznie realizowane. Całe wschodnie pogranicze Polski zdaniem wielu autorów ma duży potencjał przyrodniczy do rozwoju turystyki (Kałuski 1993, 1994; Rąkowski 2000; Gilarowski, Pawlak 2008; Palmowski 2008). Szczególne możliwości ma obszar sąsiadujący z granicą polsko-litewską (Kałuski 1993), mało przekształcony przez gospodarczą działalność człowieka, posiada walory przyrodnicze (jeziora, rzeki, moreny, ozy, lasy) ale także pozostałości po działalności człowieka (stare pałace, mosty, ruiny itp.). Inicjatywa Państwowych Instytutów Geologicznych Polski i Litwy zmierza do stworzenia Transgranicznego Geoparku Jaćwingów, obejmującego po obu stronach granicy dwa parki narodowe (Wigierski, Dżukijski), 6 parków krajobrazowych oraz Dolinę Rospudy, Kanał Augustowski i rejon Druskiennik (Górniak i in. 2008; Graniczny i in. 2008). Utworzenie szeregu parków transgranicznych zaproponowano na obszarze całego wschodniego pogranicza (Rąkowski 2000; Kawałko, Mischczuk 2008). Obszary Karpat na Ukrainie mają też duży potencjał do rozwoju turystyki leczniczej i uzdrowiskowej (Krawczyk 1999a; 1999b) jed-

nak słaby rozwój bazy noclegowej i infrastruktury utrudnia funkcjonowanie tego obszaru i przyciąganie klientów z Polski. Trwają prace nad turystycznym zagospodarowaniem Nysy Łużyckiej (Mazurski 2006b). Obszary cenne przyrodniczo są ważnym dziedzictwem przyrodniczym, jednak ich turystyczne wykorzystanie charakteryzuje się dużym zróżnicowaniem (por. rozdz. 4.3.3 i 5.1).

4.3.3. ROZWÓJ TURYSTYKI W ŚWIETLE KONCEPCJI ZALEŻNOŚCI OD ŚCIEŻKI ROZWOJU

Zależność od ścieżki (ang. *path dependancy*) jest koncepcją wyjaśniającą przyczyny wydarzeń, które wynikają z wcześniejszych zdarzeń i decyzji. Zależność od obranej ścieżki rozwoju wynika z szeregu czynników mających wpływ na rozwój danego obszaru w przeszłości, ale ich skutki mają duże znaczenie dla obecnej sytuacji i rozwoju danego obszaru. Historia wpłynęła na obecne położenie i następstwa zmienności granic oraz specyfikę zainicjowanych i funkcjonujących kierunków rozwoju społeczno-gospodarczego. Działania historyczne można traktować jako elementy wyjaśniające współczesną gospodarkę (Arthur 1989; Mahoney 2000; Pierson 2004). Jest to także przydatne w standardowych modelach neoklasycznych (Arthur 1989; Puffert 2002). Zależność od ścieżki to również wynikające z przeszłości drogi rozwoju danego obszaru. Jest to często ścieżka wzrostu, do której region nawet po długiej przerwie potrafi wrócić. Koncepcja zależności od ścieżki wyjaśnia, że wiele regionów rozwija się w wybranym kierunku. Rozwój turystyki stanowi jeden z takich elementów. Zarówno czynniki przyrodnicze jak i kulturowe (m.in. będące następstwem wydarzeń historycznych) przyczyniają się do rozwoju turystyki, która może być dominującym kierunkiem rozwoju danego obszaru. Nawet po zmianach funkcji granic, czy ich przesunięciach, w sprzyjających okolicznościach region wraca na swoją ścieżkę wzrostu, korzystając z walorów turystycznych i często wcześniej uzyskanej renomy. Następuje również powrót do uprzednio wykształconych rynków emisji turystów (np. podróże Niemców w Sudety). Granice pozostawiają trwałe ślady po swoim istnieniu. Z jednej strony granice przyczyniają się do izolacji obszarów przyrodniczych i podnoszenia przyrodniczych walorów obszarów z nimi sąsiadujących (głównie dzięki słabej antropopresji), z drugiej bogactwo przeszłości historycznej w postaci obiektów dziedzictwa (zabytków) stanowi o atrakcyjności granic i pograniczy dla turystyki (ryc. 33). Występujące elementy związane z granicami mogą być powszechnie znane lub odkrywane. Dzięki zmianom mogą nabierać nowych wartości. Dodatkowo na obszarach przygranicznych można wykorzystywać potencjał polepszając go.

Ryc. 33. Zależność od ścieżki na obszarach przygranicznych. Źródło: opracowanie własne

Path dependency on border-adjacent areas. Source: own elaboration

Szczególnie na obszarach przygranicznych istnieje duża zależność od wcześniejszych decyzji i kierunków rozwoju obszaru – wybranego kierunku wykorzystania potencjału obszaru. Ponadto w regionach przygranicznych zmiana istniejącej ścieżki rozwoju jest trudna (Hassink 2005). Wpływa na to nagromadzenie niekorzystnych uwarunkowań do rozwoju obszarów sąsiadujących z granicami, tzn. obszarów pozostających w izolacji, o słabej dostępności, niskim poziomie rozwoju gospodarczego oraz niskim kapitale społecznym i ludzkim. Zależność od ścieżki dotyczy również zależności od wcześniej istniejących struktur oraz zasobów ludzkich. Na obszarach peryferyjnych nawet radykalna zmiana dotychczasowej ścieżki rozwoju najczęściej wykorzystuje wewnętrzne zasoby danej jednostki – np. regionu (Hospers 2006).

Przestrzenne zagospodarowanie terytoriów kształtuje się pod wpływem preferencji²⁹ ludzi, przedsiębiorstw, rządów i organizacji międzynarodowych. „Wpływ preferencji wzrasta wraz ze wzrostem znaczenia czynników społecznych w gospodarowaniu i wykorzystywaniu środowiska przyrodniczego. Mając określone preferencje, podmioty zagospodarowujące przestrzeń geograficzną podejmują decyzje inicjujące działania” (Domański 2004, s. 51). Z jednej strony istotny jest wybór miejsca i rodzaju działalności a z drugiej możliwości jakie oferuje dany obszar. Obszary, które oferowały najlepsze warunki do rozwoju turystyki zostały wcześniej zagospodarowane i są wykorzystywane w turystyce (gdy nadszły za zmieniającymi się gustami, i potrzebami turystów oraz wprowadzały niezbędne modernizacje, i innowacje). Wykorzystanie obszarów do pełnienia przez nie funkcji turystycznej było następstwem preferencji zarówno przyjezdnych (turystów) jak też mieszkańców i władz lokalnych. Struktura preferencji dotyczy także tych, którzy do danego miejsca przyjeżdżają. Istotne są decyzje turystów o wyborze destynacji. Wybory konsumenckie turystów są silnie uzależnione od indy-

²⁹ Preferencje rozumiane jako zestaw ocen dotyczących użyteczności dóbr lub siły odczuwania potrzeb (Domański 2004).

widualnego sposobu poznawania przestrzeni oraz subiektywnych wartości, co wynika głównie z teorii racjonalnego wyboru – zaspokojenia potrzeb. Pragnienia i preferencje podmiotu reprezentuje funkcja użyteczności według teorii wymiany G. Homans'a. Jednak rozwój turystyki można kreować w oparciu o popyt.

Ograniczone zasoby środowiska prowadzą do szczególnej dbałości o wybór kierunków jego użytkowania. Często dochodzi do konfliktów o przestrzeń, zasoby środowiska itp. Na kanwie teorii konfliktu można wymienić kilka konfliktów dotyczących turystyki. Są to konflikty: środowiskowe, funkcjonalne, wewnątrz turystyki oraz społeczne (Kurek 2008), z których każdy w specyficzny sposób wpływa na funkcjonowanie turystyki:

a) środowiskowy (turystyka a środowisko) – głównie konflikty pomiędzy rozwojem turystyki, nadmiernym ruchem turystycznym i zagospodarowaniem na obszarach chronionych (zróznicowanie wielkości ruchu turystycznego, który można przeliczyć na powierzchnię lub długość szlaków turystycznych);

b) funkcjonalny (turystyka a inne funkcje społeczno-gospodarcze) – konflikty z innymi rodzajami przestrzeni ekonomicznej; zawłaszczanie przestrzeni i zmiany (np. w wyniku upadku innych dziedzin gospodarki);

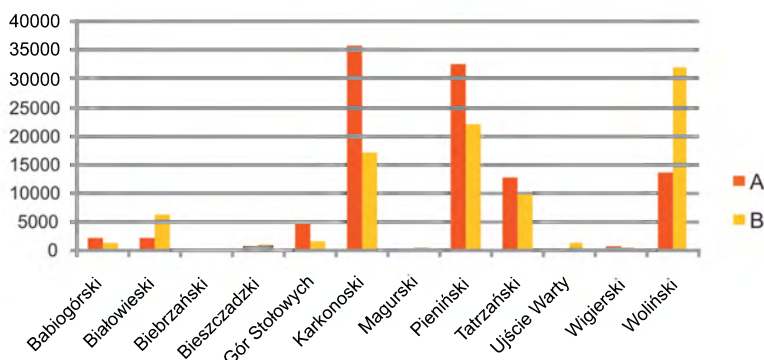
c) wewnątrz turystyki (między różnymi formami turystyki) – turystyka czysto przyrodnicza oparta na walorach przyrodniczych (np. w parkach narodowych i krajobrazowych) i nowe formy turystyki. Wypierają one mniej dochodową turystykę przyrodniczą i mają coraz bardziej charakter masowy;

d) społeczny (między grupami społecznymi a turystyką) – oparta na teorii spotkań kultur; przejawiać się może w niezrozumieniu odmienności potrzeb, stylu życia i spędzania wolnego czasu, tradycji i innowacji pomiędzy społeczeństwami z obszarów emisji i recepcji.

Wraz ze wzrastającym poziomem rozwoju gospodarczego zwiększa się liczba konfliktów. Ich pogłębianie się następuje w wyniku postępu technicznego, organizacyjnego, wraz ze zmianą w strukturze gospodarki oraz w wyniku zachwiania równowagi między realizacją celów społecznych, gospodarczych i ekologicznych. Konflikty przestrzenne powstają gdy na danym obszarze występuje wiele różnych możliwości zagospodarowania oraz wielu różnych interesów i celów, w tym związanych z użytkowaniem dóbr środowiskowych (Dutkowski 1996).

Na obszarach przygranicznych najważniejszy konflikt występuje pomiędzy turystyką a środowiskiem przyrodniczym. Parki narodowe i inne obszary chronionej przyrody (np. rezerваты przyrody i parki krajobrazowe) chronią zazwyczaj najbardziej atrakcyjne obszary. W wielu przypadkach silny popyt turystyczny napędza rozwój infrastruktury turystycznej i rosnący ruch turystyczny. Wpływa to na zagrożenia środowiska i wprowadza potrzebę zarządzania oraz podejmowania decyzji, które nie są w stanie uwzględnić sprzecznych i wzajemnie wykluczających się oczekiwań turystów i środowisk związanych z ochroną przyrody. Turystyka oparta na walorach środowiska przyrodniczego jest szczególnie podatna na niszczenie tego co jest jej podstawą czyli samej przyrody (Mathieson,

Wall 1982). Nadmierna eksploatacja prowadzi do obniżenia jakości przyrody lub jej elementów a nawet ich zaniku. Konflikt ochrona przyrody–turystyka jest widoczny w wielu regionach. Rozpoczął się on jeszcze w XIX wieku. Obszary prawnie chronionej przyrody, zwłaszcza te które należało chronić w następstwie nadmiernego i niekontrolowanego ruchu turystycznego, pojawiły się w Polsce dość wcześnie. Jednak nadal znalezienie złotego środka, pomiędzy potrzebami ochrony przyrody a rozwojem turystyki jest niezwykle trudne – często niemożliwe. Interesujące jest też przedstawienie zagęszczenia ruchu turystycznego w przeliczeniu na km² powierzchni lub na kilometr długości szlaku turystycznego (ryc. 34).

Ryc. 34. Roczna wielkość ruchu turystycznego w przygranicznych parkach narodowych w Polsce w 2006 roku a powierzchnia i długość szlaków turystycznych. A – liczba turystów na 1 km² powierzchni parku; B – liczba turystów rocznie na 1 km szlaku turystycznego. Źródło: opracowanie własne na podstawie „Ochrona środowiska” 2007

Number of tourists per annum in national parks in Polish borderlands related to surface and length of tourist trails in 2006. A – number of tourists per 1 km² of the park; B – number of tourists on 1 km of tourist trails. Source: own elaboration on the basis of „Ochrona środowiska” 2007

W parkach narodowych, które odwiedza niewielka liczba turystów, ich natężenie na kilometr kwadratowy jest nieznaczne. W Białowieckim Parku Narodowym współczynnik ten wynosi 91 osób/km². Jednakże w parkach najliczniej odwiedzanych współczynnik przekracza 10 tys. osób/km² (Tatrzański, Woliński) a nawet 25 tys. osób/km² (Pieniński i Karkonoski). Ze względu na fakt, że znaczne obszary parków narodowych są strefami zamkniętymi a ruch turystyczny legalnie może odbywać się tylko po wyznaczonych szlakach bardziej właściwe jest uświadomienie sobie wielkości ruchu turystycznego na kilometr szlaku. Największa frekwencja dotyczy tych samych parków, ale ze względu na stosunkowo niewielką długość szlaków w Wolińskim Parku Narodowym omawiana wartość jest w nim najwyższa i przekracza 34 tys. osób/km szlaku. Wykorzystanie szlaków turystycznych też jest nierównomierne i w przypadku Wolińskiego Parku Narodowego niemal 90% ruchu turystycznego skupione jest na niewielkim

odcinku szlaków w okolicy Międzyzdrojów. Taka koncentracja jest zjawiskiem negatywnym.

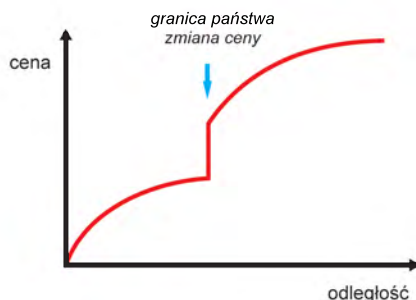
Istnieją jeszcze wielkie rezerwy w rozwoju turystyki, a większa dyspersja ruchu turystycznego jest istotna nie tylko dla wzrostu gospodarczego rzadziej odwiedzanych obszarów, ale też dla odciążenia tych, gdzie ruch turystyczny jest nadmierny. Nowe możliwości pojawiają się też dzięki rozszerzaniu oferty na obszary w sąsiednich państwach i korzystanie z całego obszaru pogranicza.

4.3.4. CENY JAKO ELEMENT REGULUJĄCY WYMIANĘ

Ceny są istotnym czynnikiem decyzyjnym dla turysty. Turysta decyduje o tym, gdzie wydać swoje pieniądze. Decyzja ta dotyczy opłacalności wyboru destynacji w stosunku do długości pobytu oraz pakietu usług, który turysta może w zamian otrzymać. Długość pobytu zmienia relacje pomiędzy ceną pobytu i dojazdu, dostępnością transportową oraz atrakcjami na miejscu destynacji. Turysta podejmuje decyzję wybierając spośród wielu możliwości obszarów recepcyjnych. Gdy pomiędzy wybieranymi obszarami ceny są zbliżone mają one mniejsze znaczenie przy podjęciu ostatecznej decyzji. Gdy występują duże różnice, wówczas decyzja dotyczy zarówno konkretnej destynacji jak i długości pobytu. Decyzja ta związana jest m.in. z dylematem: czy lepszy jest pobyt krótszy o wyższej jakości (tym samym droższy i często dalszy), czy też pobyt dłuższy, ale w miejscu o niższym standardzie usług i atrakcji (tym samym tańszy i często bliższy miejscu stałego zamieszkania). Magnesem dla turystów są głównie tańsze usługi noclegowe, gastronomiczne, kulturalne, transportowe oraz możliwość tańszych lub bardziej wyszukanych zakupów. O korzystaniu z usług turystycznych decydują również różnice w cenach, zarówno w układzie – centrum-peryferie jak i w układzie międzynarodowym, w tym transgranicznym. Układ transgraniczny jest ważny o tyle, że na sąsiadujących obszarach występuje nagle zmiana cen i innych elementów warunkujących chęć odbycia podróży przez turystę. Zmiany cen powodują zmiany opłacalności odbywania podróży. Istotne są zarówno cena transportu oraz cena produktów i usług, które może nabyć potencjalny turysta. W przypadku zmian cen i oferty na obszarach przygranicznych zmieniają się kierunki i natężenie podróży, a także zagospodarowanie turystyczne. Różnice w cenach pomiędzy dwoma stronami granicy wpływają na kierunek i częstotliwość podróży turystycznych. Zazwyczaj ruch turystyczny odbywa się w kierunku kraju o niższych cenach, a im większa jest różnica w cenach (zwłaszcza przy zbliżonej jakości produktów i usług) tym większa jest częstotliwość tych podróży. Poza samymi cenami wpływ na to zjawisko ma również kurs walut. Różnice w wartości nabywczej oraz w cenach produktów i usług spowodowały wzrost znaczenia przygranicznego ruchu turystycznego i wykształcenie „turystyki handlowej” np. różnice w zarobkach przyczyniły się do znaczącego napływu klientów niemieckich. Na obszarach przygranicznych powstał szereg targowisk i punktów sprzedaży przeróżnych produktów. Granice, które oddzielają różne organizmy ekonomiczne i socjalne o różnych możliwościach i dynamice wpły-

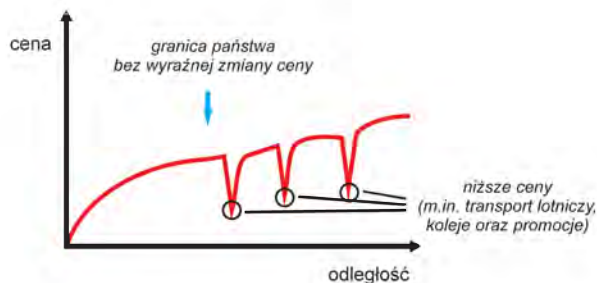
wają na wielkość ruchu granicznego, wzrost połączeń komunikacyjnych (m.in. autobusowych, kolejowych).

Rozwój transportu jest także istotnym czynnikiem wpływającym na kształtowanie przestrzeni. Istotne są: lokalizacja sieci transportu, koszty transportu oraz techniczne innowacje. Konsekwencją są obszary konwergencji i dywergencji czasowej oraz cenowej. Czas dotarcia i ceny mogą wpływać na wzrost atrakcyjności pewnych obszarów kosztem innych lub nawet całkowicie je odizolować od innych obszarów.

Ryc. 35. Zależność pomiędzy odległością a ceną podróży transgranicznych transportem zbiorowym w latach 90. XX w. Źródło: opracowanie własne
Interdependence between distance and the price of cross-border trips via collective transport in the 1990s. Source: own elaboration

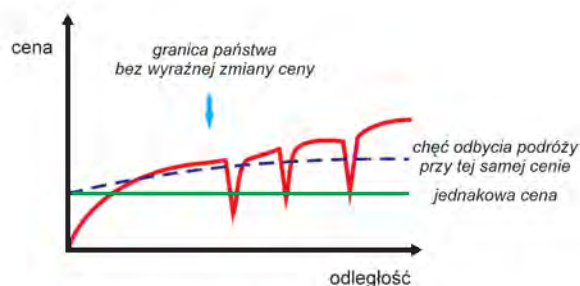
W przypadku polskich obszarów przygranicznych zwłaszcza na początku okresu transformacji granica stanowiła wyraźny element podwyższający koszt podróży (ryc. 35). Wpływał na to zarówno obowiązek posiadania paszportu (koszt wydania), często wizy (koszt zakupu), oraz podwyższone taryfy zwłaszcza u przewoźników kolejowych i autokarowych (często za sam fakt przekroczenia granicy). W konsekwencji koszt podróży transgranicznej był uzależniony od odległości miejsca emisyjnego od granicy (im dalej tym drożej) oraz od sposobu przekraczania granicy (można było zmniejszyć koszt zmieniając środek transportu i kupując bilety na poszczególne odcinki podróży). Często przekraczanie samej granicy następowało pieszo. Jednakowe koszty odbycia podróży mogą być zbliżone dla wielu destynacji znajdujących się w różnych miejscach i charakteryzujących się różnym czasem dotarcia (ryc. 36). Taka zmiana nastąpiła w wyniku rozwoju transportu lotniczego, powszechnego do niego dostępu oraz znaczącego obniżenia cen (m.in. dzięki wprowadzeniu tanich przewoźników). W konsekwencji polskie obszary przygraniczne, nawet dla polskich turystów, otrzymały dodatkowych konkurentów. Nastąpiła także zmiana taryfy dla podróży lądowych przez granicę. Dzięki wspólnym regulacjom pomiędzy krajami sąsiadującymi wprowadzono taryfy, które nie odbiegają cenowo i nie wykazują podwyżki cen za korzystanie z trasy leżącej na terytorium dwóch państw. Pozostały jednak pewne ograniczenia w możliwości prowadzenia usług transportowych w kraju sąsiednim przez przedsiębiorstwa z drugiego kraju.

Ryc. 36. Zależność pomiędzy odległością a ceną podróży transgranicznych na początku XXI wieku Źródło: opracowanie własne.

Interdependence between distance and the price of cross-border trips at the beginning of XXI century. Source: own elaboration

Przedstawiony układ w przypadku turystyki oznacza, że im dalsza podróż, tym mniej chętnie jest podejmowana, ze względu na rosnący koszt dojazdu i potrzebny czas. Jednak chęć odbycia podróży zależy od wielu innych czynników, m.in. czasu posiadanego na podróż, zasobności oraz cech personalnych i społecznych osób odbywających podróż. Ponadto w turystyce istnieje element przyjemności, który automatycznie podnosi chęć odbycia podróży (ryc. 37).

Ryc. 37. Zależność pomiędzy ceną podróży a chęcią jej odbycia w różnych odległościach od miejsca emisji turystów. Źródło: opracowanie własne.

Interdependence between the price of a trip and the willingness of making the trip at different distances from the area of tourists origin. Source: own elaboration

Efekt zmian w transporcie jest niezwykle ważny. Z jednej strony ulepszenie środków transportu, wzrost prędkości i obniżanie cen przejazdu prowadzi do łatwiejszego i bardziej masowego dotarcia turystów do obszarów przygranicznych, ale z drugiej strony te same czynniki „odciągają” potencjalnych turystów, którzy wybierają inne destynacje. Najważniejszy wpływ na rozwój turystyki z punktu widzenia transportu mają zmiany: sieci transportu (liczby, lokalizacji i długości tras drogowych, kolejowych, lotniczych oraz zróżnicowanie sieci transportu), czasu przejazdu (rosnąca prędkość i relatywne skracanie się dystansu) oraz taryf (ogólne i selektywne obniżanie kosztów podróży) (za Törnqvist 1973, zmodyfikowane). Przy wyborze destynacji duże znaczenie ma: rodzaj transportu, koszt dojazdu, czas dojazdu. Na te elementy wpływ ma ogólny budżet wyjazdu i czas przeznaczony na pobyt.

Dostępność przestrzenna jest możliwością do rozwoju obszarów turystycznych. Rozwój turystyka jest także szansą utrzymania stanu posiadania. Słaba dostępność może utrudniać rozwój na obszarach przygranicznych, może być dodatkowym czynnikiem przejawiającym się w tworzeniu podwójnej peryferyjności. Obszary przygraniczne korzystające z dodatkowych środków unijnych korzystają z poprawy infrastruktury transportowej, w tym budowy dróg, poprawie jakości wcześniej istniejących oraz rozbudowy przejść granicznych. W konsekwencji wzrosła znacząco dostępność większości obszarów przygranicznych zwłaszcza w układzie transagranicznym. Rozwój sieci i środków transportu, zwłaszcza samochodów osobowych i transportu lotniczego, wpływa na wzrost mobilności i podróży turystycznych. Od rodzaju środków transportu zależy też wybór indywidualny destynacji dokonywany przez turystów (Nicolau 2008), co jest istotne dla rozwoju funkcji turystycznej w obszarze recepcyjnym. Jednak dużo wcześniej G.E. Törnqvist (1973) stwierdził, że wybór destynacji podróży jest wypadkową czasu przejazdu, kosztów przejazdu oraz długości czasu w podróży. Tym samym wybór środka transportu jest ważny w rozumieniu kombinacji kosztów i czasu, głównie pomiędzy samochodem, pociągiem i samolotem (Törnqvist 1973).

5. RUCH TURYSTYCZNY NA OBSZARACH PRZYGRANICZNYCH POLSKI

5.1. WIELKOŚĆ I STRUKTURA RUCHU TURYSTYCZNEGO

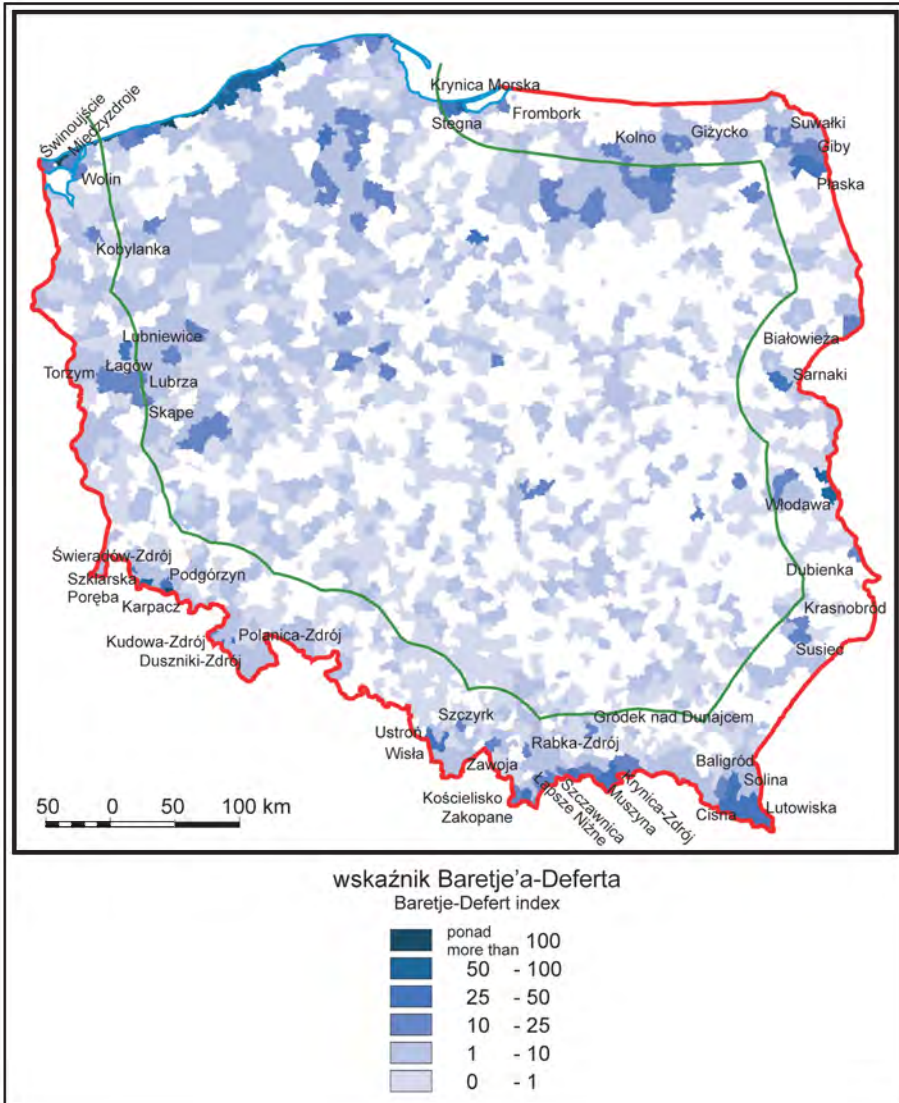
W zależności od przyjętych kryteriów, obszary przygraniczne skupiają od 30 do ponad 50% bazy noclegowej oraz od 25 do 45% wielkości ruchu turystycznego w Polsce (tab. 10).

Tabela 10. Wielkość bazy noclegowej oraz ruchu turystycznego w obiektach zbiorowego zakwaterowania w zależności od przyjętych kryteriów obszaru przygranicznego

Kategoria	Polska	Obszar przygraniczny (EWT)		Obszar w odległości do 50 km od granicy		Obszar w odległości do 25 km od granicy	
		wartość (w mln)	udział w Polsce (w %)	wartość (w mln)	udział w Polsce (w %)	wartość (w mln)	udział w Polsce (w %)
miejsca noclegowe	0,58	0,31	52,5	0,23	38,4	0,16	27,3
turyści ogółem	15,7	6,7	42,3	5,4	34,5	3,9	24,9
turyści polscy	11,8	5,3	44,8	4,4	36,8	3,2	27,0
turyści zagraniczni	3,9	1,4	34,7	1,1	27,5	0,7	18,7
spędzone noclegi ogółem	46,7	24,1	51,6	18,0	38,7	14,0	30,0
spędzone noclegi przez turystów polskich	37,4	19,9	53,3	15,2	40,7	11,8	31,7
spędzone noclegi przez turystów zagranicznych	9,3	4,2	44,8	2,8	30,7	2,2	23,1
liczba ludności	38	13,4	35,3	11,3	29,8	5,9	15,5

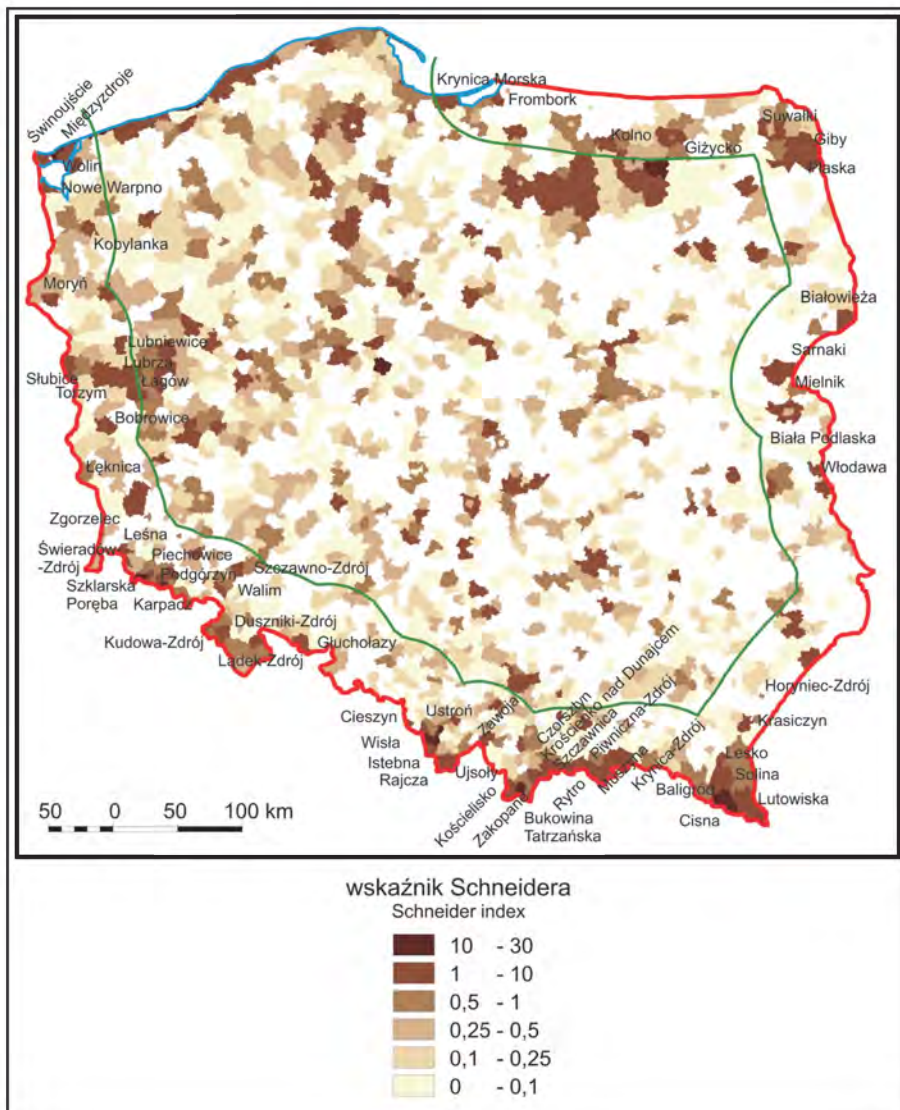
Źródło: opracowanie własne. W tabeli wartości podano w zaokrągleniu (w mln.). Wartości udziału procentowego obliczono na podstawie dokładnych danych szczegółowych i mogą się one różnić od wartości obliczonych na podstawie danych zaokrąglonych do milionów.

Znaczenie turystyki na obszarach przygranicznych jest tym większe, że tereny te są peryferiami o słabych podstawach rozwoju gospodarczego i są relatywnie słabo zaludnione. Współczynniki funkcji turystycznej są tym samym znaczne, choć zróżnicowane przestrzennie. Przedstawiono dwa z klasycznych wskaźników aby ukazać znaczenie turystyki na obszarach przygranicznych: wskaźnik Baretje'a-Deferta (liczba miejsc noclegowych x 100/liczba mieszkańców) według gmin na tle całej Polski (ryc. 38); wskaźnik Schneidera (liczba turystów/liczba mieszkańców) również według gmin na tle kraju (ryc. 39).

Ryc. 38. Funkcja turystyczna (wskaźnik Baretje'a-Deferta) na obszarach przygranicznych na tle kraju (wg gmin). Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (BDR 2007)

Tourist function (Baretje-Defert index) in the borderlands against the background of the country (according to municipalities). Source: own elaboration on the basis of data from the Central Statistical Office (GUS) (BDR, 2007)

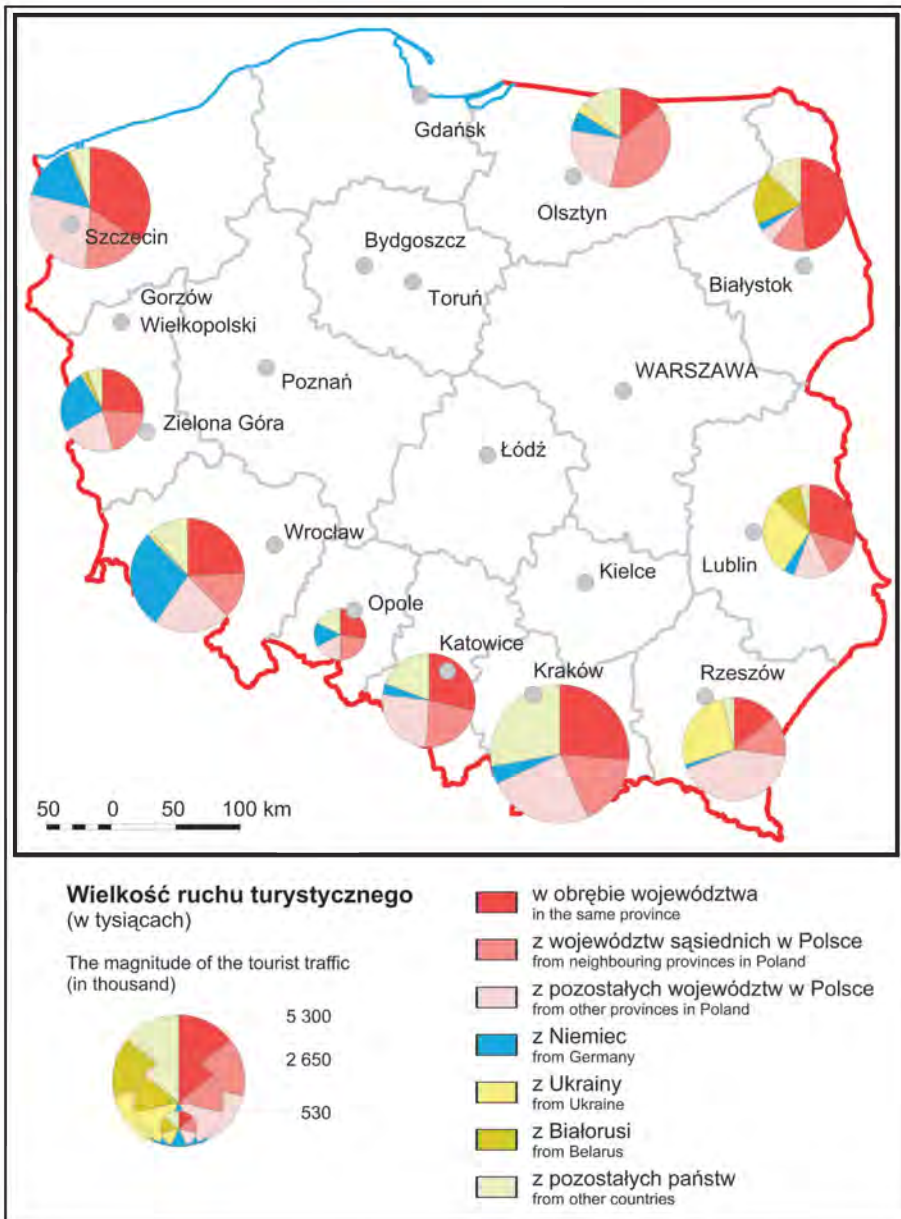
Ryc. 39. Funkcja turystyczna (wskaźnik Schneidera) w obszarach przygranicznych na tle kraju (wg gmin). Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (BDR 2007)

Tourist function (Schneider index) in the borderlands against the background of the country (according to municipalities). Source: own elaboration on the basis of data from the Central Statistical Office (GUS) (BDR, 2007)

Analiza struktury ruchu turystycznego w województwach sąsiadujących z granicami Polski pozwala na stwierdzenie, że w każdym z nich dominuje ruch krajowy (ryc. 40, ryc. 41). W trzech województwach ruch krajowy stanowi ponad $\frac{3}{4}$ ruchu turystycznego. Są to województwa: zachodniopomorskie, warmińsko-mazurskie oraz śląskie. Duże natężenie wykazuje ruch z danego województwa (blisko 50% w woj. podlaskim; ponad 25% w woj.: zachodniopomorskim, lubuskim, opolskim, śląskim, małopolskim, lubelskim) oraz z województw sąsiednich. Wielkość i rozkład ruchu turystycznego potwierdza tezę o dominacji ruchu z blisko położonych obszarów. Podobnie przedstawia się sytuacja z zagranicznym ruchem turystycznym. Dominuje ruch z państwa będącego najbliższym sąsiadem danego województwa. Dla województw sąsiadujących z Niemcami są to obywatele niemieccy, którzy w województwach dolnośląskim oraz lubuskim stanowią ponad 25% a w województwie zachodniopomorskim ponad 15% wszystkich turystów. W województwach leżących w sąsiedztwie granicy wschodniej dominują Ukraińcy (w woj. lubelskim oraz podkarpackim ponad 25% wszystkich turystów) oraz Białorusini (w województwie podlaskim blisko 20%).

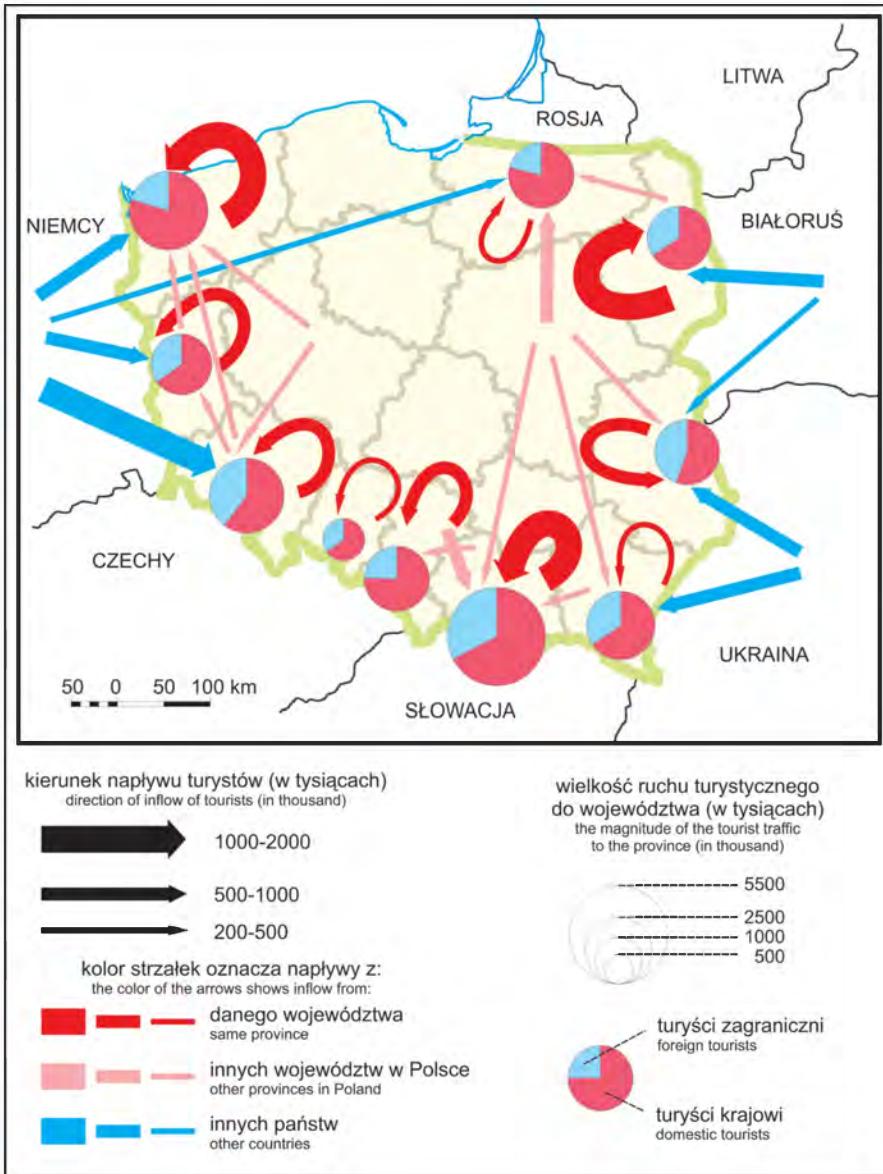
Analiza wielkości przepływów uwidacznia uzależnienie województw od ruchu turystycznego z własnego województwa (za wyjątkiem woj. warmińsko-mazurskiego i podkarpackiego). Podkreślić należy, że w województwie dolnośląskim główną grupą turystów są Niemcy, a w podkarpackim Ukraińcy. Inne zauważalne statystycznie grupy turystów pochodzą z województwa mazowieckiego – zwłaszcza w ruchu do województwa warmińsko-mazurskiego (ryc. 41).

Podobnych wniosków dostarcza analiza ruchu turystycznego ograniczonego statystycznie do korzystających z bazy zbiorowego zakwaterowania rejestrowanych przez GUS. Według tych danych udział turystów krajowych (w ogóle turystów) jest jeszcze większy niż w przypadku wszystkich turystów (ryc. 42). Główną przyczyną tych różnic jest fakt, że turyści ze wschodu znacznie rzadziej niż inni korzystają z obiektów zbiorowego zakwaterowania. Większy udział turystów krajowych potwierdza szczególnie znaczenie turystyki krajowej na obszarach przygranicznych i silniejsze ciążenia do własnego kraju oraz większą atrakcyjność turystyczną województw usytuowanych w górach (małopolskie, dolnośląskie i dolnośląskie) oraz nad morzem (woj. zachodniopomorskie).

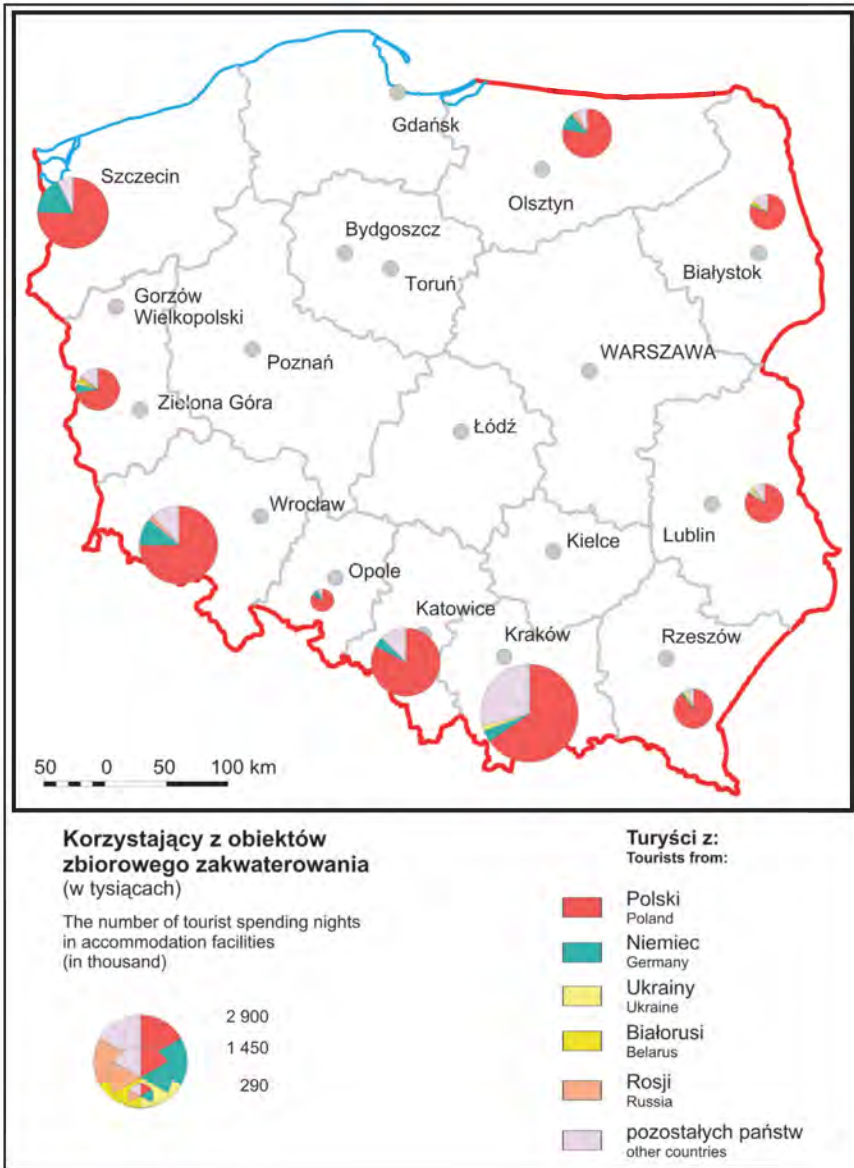
Ryc. 40. Wielkość i struktura kierunków ruchu turystycznego do województw przygranicznych w Polsce w 2007 r. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Instytutu Turystyki, 2008

The magnitude and the structure of the tourist traffic destined towards the border provinces in Poland in 2007. Source: own elaboration on the basis of data from the Institute of Tourism, 2008

Ryc. 41. Główne kierunki napływu turystów do województw przygranicznych w Polsce w 2007 r. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Instytutu Turystyki, 2008

Main directions of inflow of tourists to the border provinces in Poland in 2007. Source: own elaboration on the basis of data from the Institute of Tourism, 2008

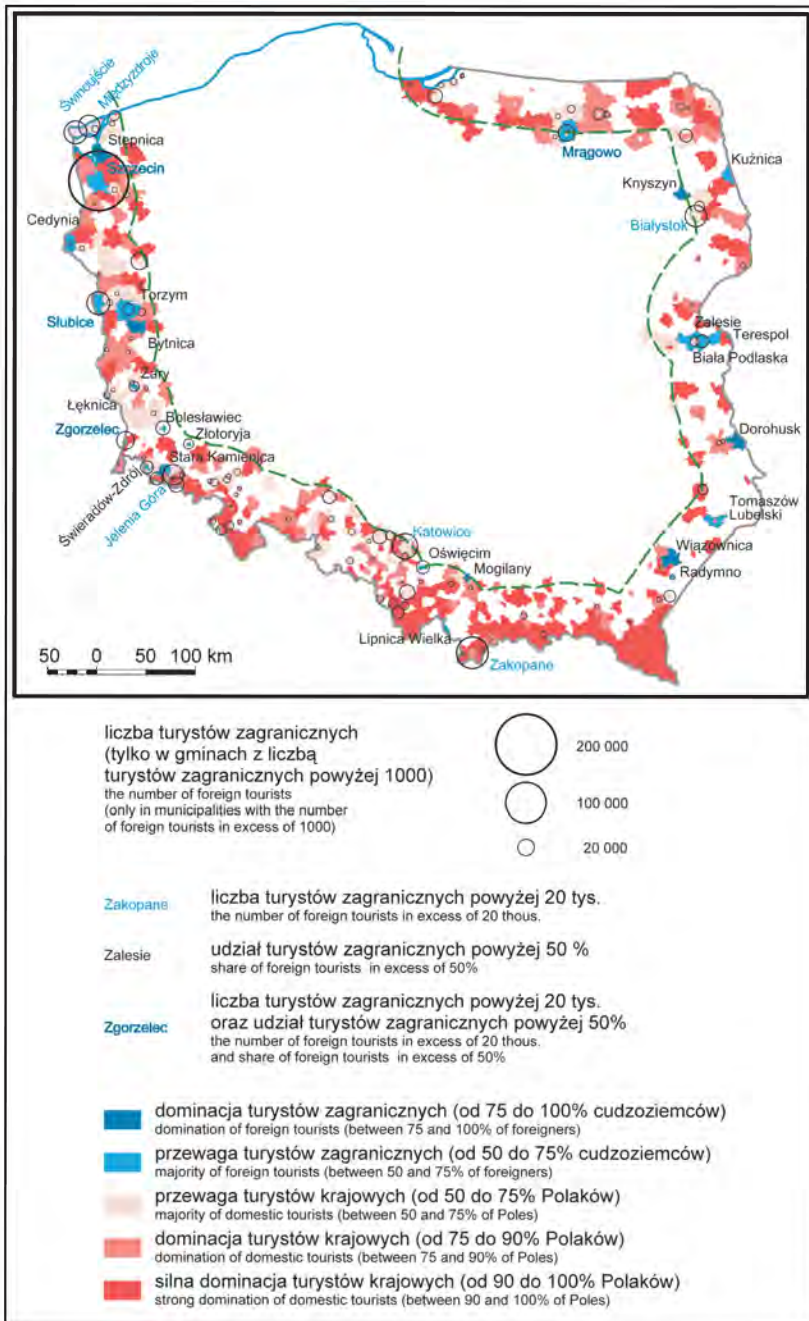

Ryc. 42. Wielkość i struktura pochodzenia nocujących korzystających z bazy zbiorowego zakwaterowania w województwach przygranicznych w Polsce w 2007 r. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS, 2007

The numbers and the structure of origin of the tourists spending nights in accommodation facilities in the border provinces in Poland in 2007. Source: own elaboration on the basis of data from Central Statistical Office – GUS, 2007

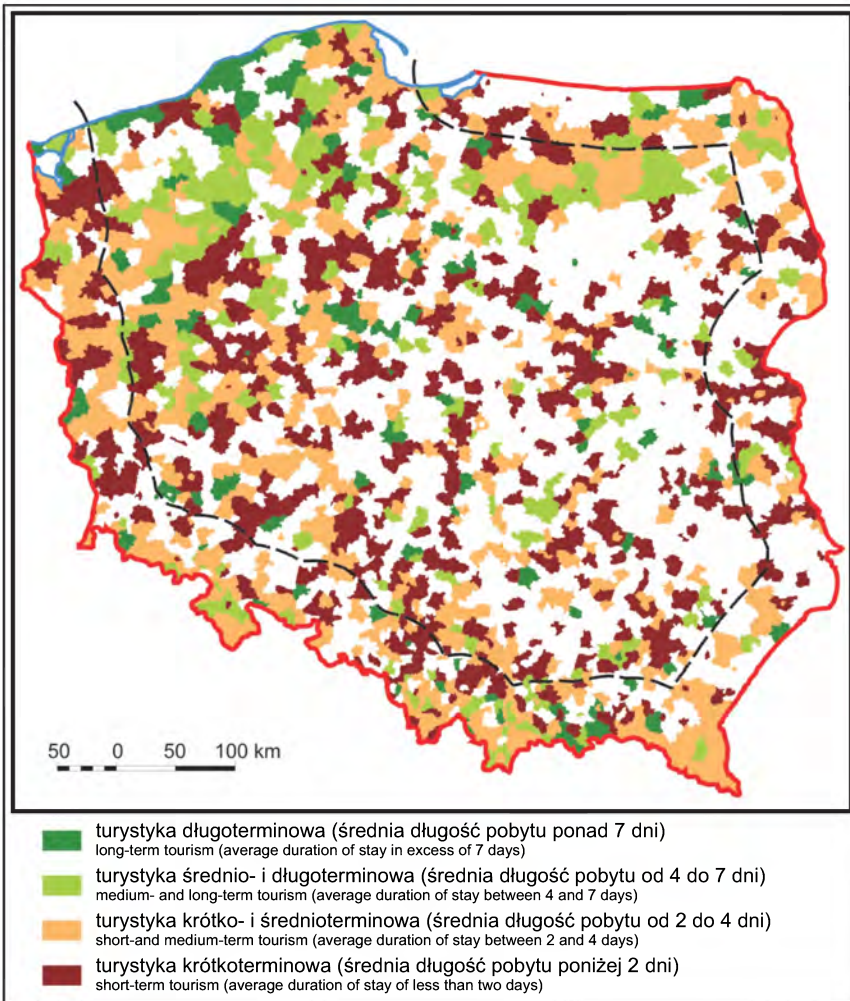
Na obszarach przygranicznych Polski przeważają gminy z dominacją ruchu krajowego, ale szczególnie silna ich koncentracja jest w Karpatach oraz we wschodniej i środkowej części Sudetów a także na obszarach sąsiadujących z granicami rosyjską i litewską (ryc. 43). W gminach położonych w odległości 50 km od granicy udział turystów polskich wynosi 80% ogółu turystów. Na obszarze przygranicznym Polski zaledwie w 26 gminach występuje dominacja zagranicznego ruchu turystycznego. Są to gminy w sąsiedztwie granicy z Niemcami (m.in. Stepnica – 86%; Bytnica – 79%; Cedynia 66%; Szczecin – 55%; Słubice – 53%), w Sudetach (Świeradów-Zdrój – 55%; Stara Kamienica – 52%) oraz w sąsiedztwie granicy wschodniej przy szlakach tranzytowych (Dorohusk – 78%; Kuźnica – 71%; Terespol – 61%). W liczbach bezwzględnych największa liczba cudzoziemców korzysta z bazy zbiorowego zakwaterowania w: Szczecinie (192 tys.), Zakopanem (63 tys.), Katowicach (43 tys.), Słubicach (36 tys.) oraz Świnoujściu (35 tys.).

Interesująca jest także typologia ruchu turystycznego według długości pobytu (ryc. 44). Średnia długość pobytu turystów w obiektach zbiorowego zakwaterowania na obszarach przygranicznych Polski wynosi 3,3 dnia. W większości gmin przeważają pobyty krótkie (do dwóch nocy) oraz średnioterminowe (od 2 do 4 nocy). Pobyty krótkoterminowe występują głównie w miastach oraz w miejscowościach na trasach tranzytowych. Z kolei najdłuższe pobyty turystyczne (w ponad 30 gminach średnia długość pobytu turystów przekracza 7 dni) występują w gminach uzdrowskich oraz wypoczynkowych (Goldap – średnia długość pobytu ponad 15 dni; Rymanów – 14 dni; Iwonicz-Zdrój – 11; Hoiyniec-Zdrój – 10).

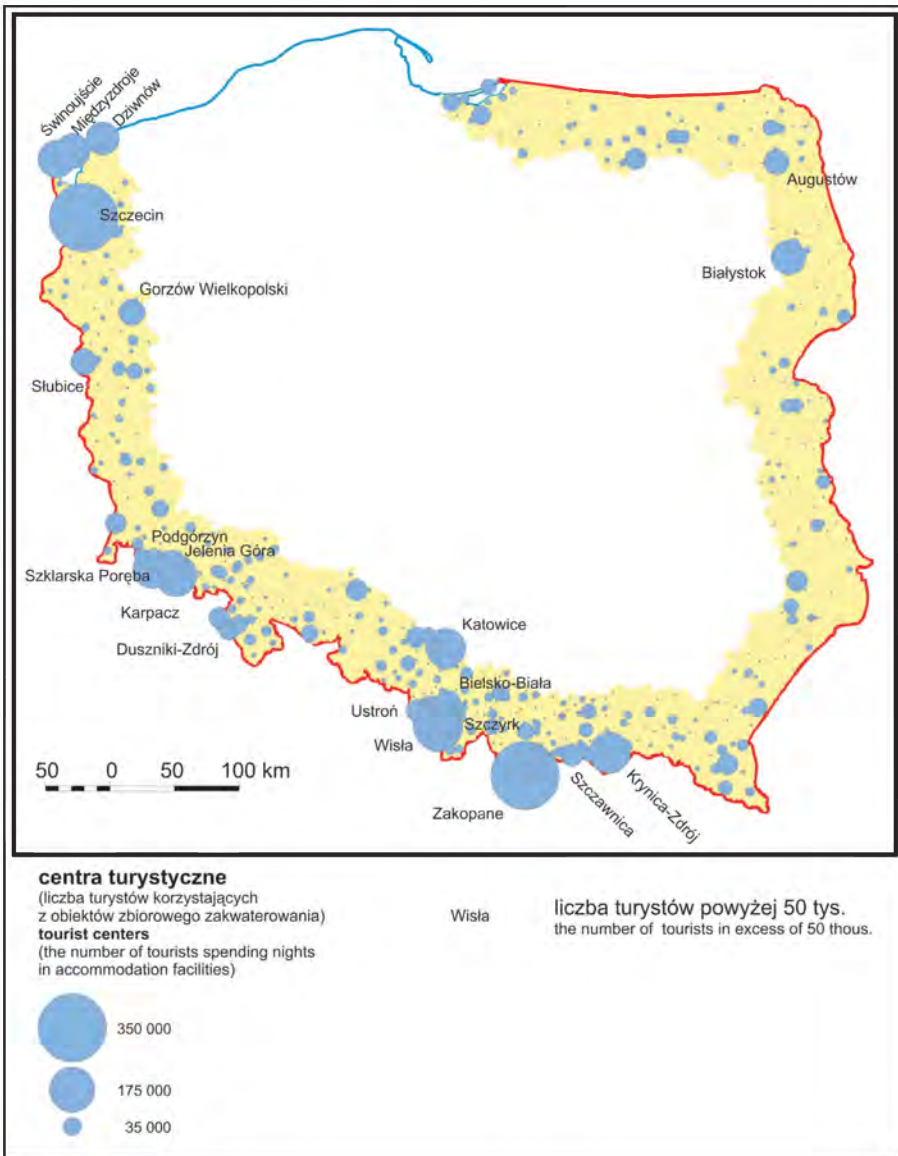
Ryc. 43. Typologia obszarów ze względu na pochodzenie turystów – korzystający z bazy zbiorowego według gmin. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS – BDR, 2007

Typology of areas in terms of origins of tourists – taking advantage of the accommodation facilities, according to municipalities. Source: own elaboration on the basis of data from GUS – BDR, 2007

Ryc. 44. Typologia ruchu turystycznego według długości pobytu. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS – BDR, 2007

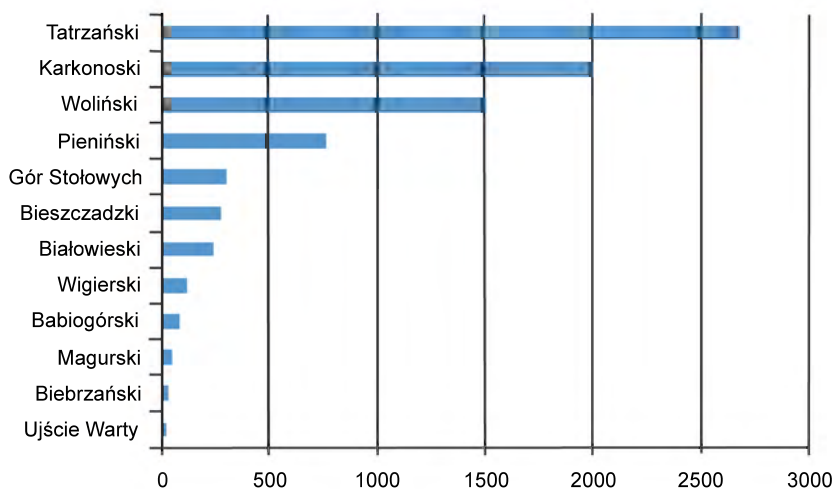
Typology of tourist traffic according to the length of stay. Source: own elaboration on the basis of data from GUS – BDR, 2007

Ryc. 45. Ruch turystyczny na obszarach przygranicznych Polski (wg gmin). Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS – BDR, 2007
Tourist traffic within the border-adjacent areas of Poland (according to municipalities). Source: own elaboration on the basis of data from GUS – BDR, 2007

Główne miejsca koncentracji ruchu turystycznego. Ruch turystyczny na obszarach przygranicznych Polski jest rozłożony nierównomiernie. Występuje jego silna koncentracja w najbardziej atrakcyjnych miejscowościach (ryc. 45). Największe skupiska ruchu turystycznego znajdują się na obszarach nadmorskich (przy granicy z Niemcami – Świnoujście, Międzyzdroje, Dziwnów oraz nad Zalewem Wiślanym – Krynica Morska), na pojezierzach Lubuskim (Łągów), Mazurskim (Mrągowo), Suwalskim i Augustowskim (Augustów, Suwałki) oraz Łęczyńsko-Włodawskim (Okuninka), w górach (w Sudetach: Jelenia Góra, Szklarska Poręba, Karpacz, Duszniki-Zdrój, Kudowa-Zdrój; w Karpatach: Zakopane, Wisła, Ustroń, Krynica-Zdrój), w większych miastach (Szczecin, Białystok, Gorzów Wielkopolski, Katowice) oraz w miejscowościach, gdzie występuje tranzyt (Słubice, Cieszyn).

Wielkość ruchu turystycznego w parkach narodowych. Dwanaście polskich parków narodowych leżących w bliskim sąsiedztwie granic państwowych odwiedza rocznie ponad 8 mln osób, co stanowi ponad 70% ruchu turystycznego wszystkich polskich parków narodowych (ryc. 46). Jednak różnice w wielkości ruchu turystycznego pomiędzy poszczególnymi parkami są bardzo duże i przekraczają 250-krotność. Najliczniej odwiedzane są parki narodowe w górach. Najwyższe polskie góry Tatry odwiedzane są rocznie przez ponad 2,7 mln turystów. Są tym samym największą atrakcją przyrodniczą w Polsce. Leżący niedaleko Pieniński Park Narodowy stanowi cel wyjazdów turystycznych od XIX w. a obecnie jego granice przekracza rocznie ponad 750 tys. turystów.

Ryc. 46. Frekwencja w przygranicznych parkach narodowych w Polsce w 2006 roku (w tysiącach). Źródło: opracowanie własne na podstawie „Ochrona środowiska” 2007

Tourist visits in the border-adjacent national parks in Poland in 2006 (in thousand). Source: own elaboration on the basis of data from “Ochrona środowiska”, 2007

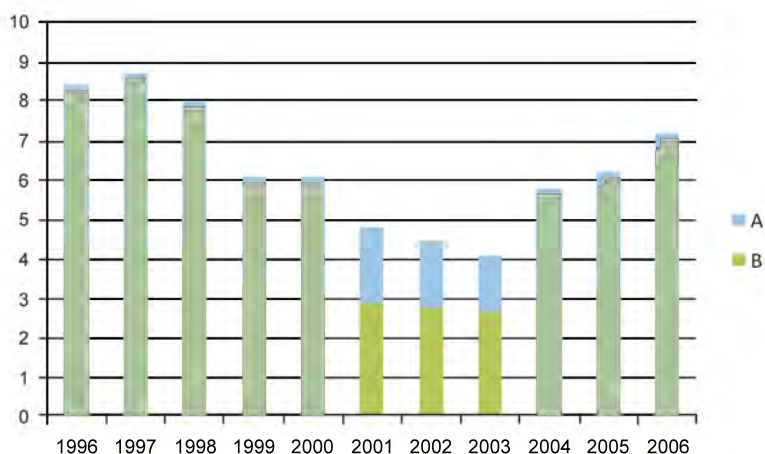
Z innych obszarów górskich najczęściej odwiedzane są parki narodowe: Karonoski (1,2 mln turystów rocznie), Bieszczadzki (ok. 300 tys. turystów), oraz Gór Stołowych (ok. 300 tys. turystów). Występują też atrakcyjne turystycznie obszary górskie, ale charakteryzujące się relatywnie niewielkim ruchem turystycznym, jak przykładowo Babiogórski Park Narodowy, a zwłaszcza Magurski Park Narodowy. Ich peryferyjna lokalizacja, znacząco oddalona od dużych miast i słaba dostępność komunikacyjna utrudnia przyciąganie większej liczby turystów. Woliński Park Narodowy, odwiedzany przez ponad 1,5 mln. turystów rocznie, leży blisko granicy z Niemcami i sąsiaduje z dużymi uzdrowiskami – Świnoujściem i Międzyzdrojami. Fragment Puszczy Białowieskiej obejmuje Białowieski Park Narodowy, który jest odwiedzany zaledwie przez 50 tys. turystów rocznie, podobnie jak Biebrzański (ponad 55 tys.). Najmniej odwiedzane są parki narodowe: Magurski, Narwiański i „Ujście Warty” – nie pełnią jednak one istotnej roli w turystyce – stanowiąc niewątpliwie potencjał do wykorzystania na przyszłość (Więckowski 2008a).

5.2. MOBILNOŚĆ TRANSGRANICZNA I JEJ ZNACZENIE DLA STREF PRZYGRANICZNYCH

Otwarcie granic oraz przemiany społeczno-gospodarcze po roku 1989 przyczyniły się do wzrostu mobilności. Od lat 80. XX w. zwiększał się ruch przez polskie granice (por. Komornicki 1999). Wartości globalne tego ruchu były bardzo duże, co miało niebagatelne znaczenie dla stref przygranicznych, które charakteryzowały się dynamicznymi zmianami. Pomiędzy latami 1980 a 2000, przez wszystkie polskie granice, w obydwu kierunkach, ruch graniczny zwiększył się 6-krotnie, z liczby przekroczeń – 31,5 mln do 189 mln. Przyczyny tego rozwoju są złożone i nie polegają tylko na samym fakcie otwarcia granic i wzroście mobilności ludzi. Różnice parytetu nabywczego i wysokości zarobków przyczyniały się do istnienia ruchu transgranicznego i turystyki „handlowej” i zakupowej. Poprawie uległa dostępność transportowa (m.in. wzrost połączeń transgranicznych), informacja, ilość i jakość bazy noclegowej oraz ofert turystycznych a także innych usług (np. fryzjerstwo, medycyna). Znaczenia nabrały zabytkowe miasta, atrakcyjne i prawnie chronione środowiska przyrodnicze (np. Mazury, Karpaty) a także elementy historyczne (np. turystyka sentymalna dla Niemców na Ziemiach Zachodnich i Północnych). Strefy przygraniczne stały się głównymi miejscami wymiany turystycznej i jednodniowych odwiedzających pomiędzy Polską i krajami sąsiednimi. Jednak znaczenia nabierają pobyty wypoczynkowe i wizyty u rodzin, przyjaciół oraz znajomych. Pojawiła się turystyka medyczna (wizyty w uzdrowiskach, talasoterapia, leczenie w szpitalach itp.), turystyka pielgrzymkowa i sportowa. Od kilkunastu lat trwa już zainteresowanie cudzoziemców zakupem ziemi i rezydencji (tzw. drugich domów) w celach turystyczno-wypoczynkowych (przede wszystkim inwestycyjnych). Elementami różnicującymi ludzi ze względu na potrzeby turystyczne są także: zamożność, posiadanie czasu wolnego, moda i styl życia oraz zapotrzebowanie na określone

wyjazdy, doznania itp. Dla wielu osób pozostających w trudnościach materialnych nowa sytuacja ułatwiła podróże, których celem była poprawa jakości życia. Dlatego właśnie w strefach przygranicznych nastąpił rozwój ruchu w celach handlowych oraz dojazdów do pracy.

Znaczenie przyjazdów gości zagranicznych do polskich stref przygranicznych jest duże. Największe wpływy są z podróży jednodniowych. W połowie lat 90. XX w. jak też od roku 2004 wpływy od odwiedzających jednodniowych stanowiły połowę wartości wpływów zostawianych w całej Polsce przez wszystkich turystów zagranicznych (ryc. 47). W 1997 r. wydatki turystów zagranicznych w Polsce szacowano na blisko 9 mld dolarów. Od tego czasu obserwujemy spadek wpływów i dopiero od roku 2003 można mówić o zatrzymaniu tej niekorzystnej tendencji i powolnym wzroście wpływów. W 2004 r. szacunkowe wpływy osiągnęły 5,8 mld dolarów, co stanowi 4,5% PKB a w roku 2006 wzrosły do 7,2 mld dolarów, z czego blisko 3,8 mld dolarów stanowiły wpływy od odwiedzających jednodniowych, którzy niemal w całości przybywają do stref leżących w bliskim sąsiedztwie granic.

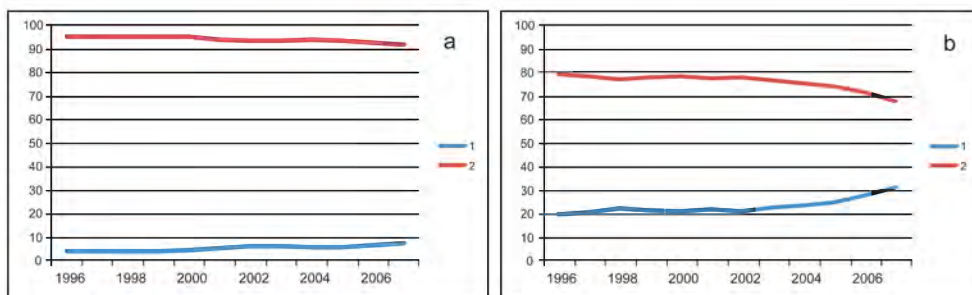

Ryc. 47. Wydatki cudzoziemców w Polsce w latach 1996–2006 (w miliardach dolarów). A – odwiedzający jednodniowi; B – turyści. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS – BDR, 2007

Expenditures of foreigners in Poland in the years 1996–2006 (in billion dollars). A – single-day visitors, B – tourists. Source: own elaboration on the basis of data from GUS – BDR, 2007

W Unii Europejskiej aktywność turystyczna zależy głównie od dynamiki klienteli regionalnej (krajowej i międzynarodowej, ale w zdecydowanej większości z krajów ościennych). W Polsce w roku 1999 liczba turystów z krajów sąsiednich stanowiła 78,3% ogółu turystów zagranicznych i 95,4% w przypadku odwiedzających jednodniowych. Taką sytuację może wyjaśniać przede wszystkim efekt bliskości geograficznej. Odsetek cudzoziemców z krajów sąsiednich, zarówno podających się za turystów jak i przekraczających granicę w innych

celach, z roku na rok maleje. W 2007 roku turyści z krajów sąsiednich stanowią 68,4% wszystkich turystów zagranicznych w Polsce a odwiedzający jednodniowi aż 92% (ryc. 48). Ponadto polska turystyka jest silnie zdominowana przez ruch krajowy a jego odsetek należy do największych w Unii Europejskiej. Turyści krajowi w rejestrowanych obiektach turystycznych stanowią 83% (w Niemczech – 86%, Szwecji – 78%, Finlandii – 73%) (Schmidt 2005). Podobnie wysoką wartość turystów krajowych otrzymamy porównując szacunkowe dane wszystkich podróży turystycznych. W 2007 roku liczba podróży krajowych wyniosła około 35 mln, a turystów z zagranicy około 15 mln (podróże krajowe – 70%).

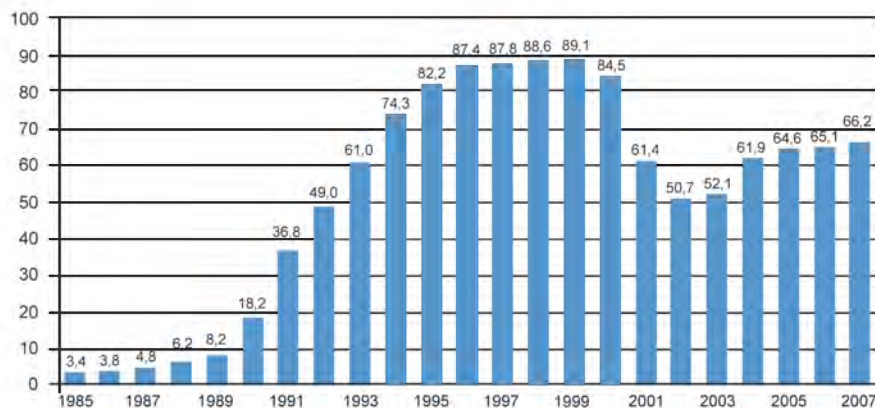

Ryc. 48. Zmiana wielkości procentowego udziału cudzoziemców z krajów sąsiednich w ogólnej liczbie cudzoziemców przyjeżdżających do Polski w latach 1996–2007. a) przekroczenia granicy; b) turyści (spędzający min. jedną noc). 1 – z krajów niesąsiadujących, 2 – z krajów sąsiednich. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS, Straży Granicznej oraz Instytutu Turystyki

Change in percentage share of foreigners from the neighbouring countries in the total number of foreigners visiting Poland in the years 1996–2007. a) numbers of border crossings; b) tourists (spending at least one night). 1 – from the non-neighbouring countries, 2 – from the neighbouring countries. Source: own elaboration on the basis of data from GUS, Border Guards and the Institute of Tourism

5.2.1. PRZYJAZDY CUDZIOZIEMCÓW DO POLSKI

W latach 90. XX w. liczba cudzoziemców odwiedzających Polskę stale rosła. Po osiągnięciu maksimum w roku 1999 liczba ta (89 mln) zmalała, by później utrzymywać się relatywnie na zbliżonym poziomie (ryc. 49). Od samego początku okresu transformacji i otwarcia granic wiodącą grupą cudzoziemców odwiedzających Polskę byli Niemcy. Do 2009 roku stanowili ponad połowę wszystkich cudzoziemców przekraczających polskie granice. Niemcy przybywają do Polski na kilka godzin, w celu dokonania zakupów i korzystania z szerokiej gamy usług. Jest to klientela stabilna, przybywająca na krótko, ale wielokrotnie podczas roku. W interesie Polski byłoby zatrzymanie większej części tego ruchu na dłużej i dlatego największą szansą są jej pobyty w strefie przygranicznej na okres weekendu (ze spędzeniem minimum jednej nocy), czyli przekształcając tego typu mobilność w ruch typowo turystyczny.

Ryc. 49. Liczba przekroczeń granicy przez cudzoziemców w latach 1985–2006 (w milionach osób). (Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Straży Granicznej)

The number of border crossings by foreigners in the years 1985–2006 (in million persons). (Source: own elaboration on the basis of data from the Border Guards)

Po integracji Polski z Unią Europejską obserwowano wzrost przyjazdów cudzoziemców do Polski na wszystkich granicach lądowych z krajami Unii Europejskiej, czyli na granicy z Niemcami, Czechami, Słowacją i Litwą. Największy wzrost obserwuje się na granicy z Niemcami i Słowacją (tab. 11). Tendencja wzrostowa jest obserwowana również na granicy powietrznej (ponad 30%), dzięki ogólnemu wzrostowi znaczenia transportu lotniczego w Polsce.

Tabela 11. Liczba cudzoziemców przyjeżdżających do Polski (przekroczenia granicy w kierunku do Polski) w latach 1999–2007 według obywatelstwa (w tys.)

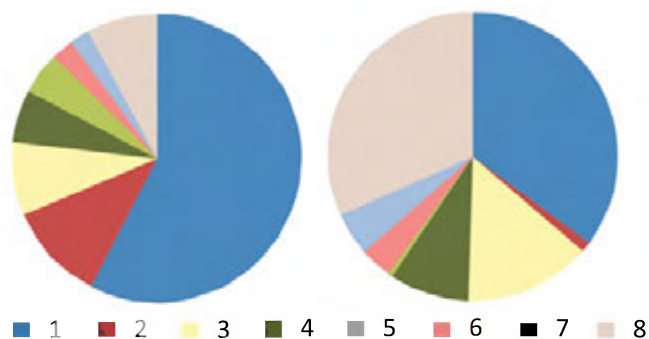
Cudzoziemcy	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Ogółem	89117,9	84514,9	61431,3	50734,6	52129,8	61917,8	64606,1	65114,9	66207,8
Niemcy	53787,9	48902,7	31010,5	23654,7	25456,5	34122,1	37436,3	37192,1	38102,7
Czechy	13491	11985	9276,1	8313,2	8826,9	9285,8	7855,4	7101,5	7292,1
Ukraina	5302,8	6184,4	6417,7	5853,5	4829,8	4523	5278,9	5641,9	5443,8
Białoruś	4640,3	5919,6	5197,1	4241,7	3830,1	3522,8	3650,8	3911,8	3861,4
Słowacja	4234,4	3913,9	2642,1	2126	2896,3	4047,7	3378,1	3421,9	3209,9
Rosja	2114	2275,2	1969,2	1843,8	1534,1	1420,4	1598,8	1722,2	1626,4
Litwa	1449,5	1414,3	1393,2	1397,7	1365,8	1336	1344,2	1459,4	1391,7
Inni	4098	3919,8	3525,4	3304	3390,3	3660	4063,6	4664,1	5279,8

Źródło: opracowanie na podstawie danych Straży Granicznej

Na zewnętrznych granicach Unii Europejskiej ma miejsce sytuacja odwrotna. Wprowadzenie wiz dla obywateli państw sąsiednich i niepewna sytuacja związana ze zmianami statusu granicy (w tym przepisy celne) przyczyniło się do zmniejszenia liczby turystów ze wschodu o 21%. Napływy cudzoziemców w pierwszym roku zmniejszyły się o 9,1% z Białorusi i o 5,7% z Ukrainy. Zna-

czący spadek zanotowano też na granicach morskich. Spowodowany jest on głównie zamknięciem lub znaczącym ograniczeniem stref wolnocłowych na statkach (spadek o 43,5%), a co za tym idzie znaczącym zmniejszeniem atrakcyjności tego typu podróży (Więckowski 2007). W kolejnych latach okazało się, że spadek ten był jednoroczny a zdecydowanie większe znaczenie w zmniejszeniu się ruchu z państw sąsiadujących z Polską od wschodu miało wstąpienie Polski do strefy Schengen (Komornicki 2008).

Dynamiki zmian liczby turystów oraz liczby wszystkich cudzoziemców przyjeżdżających do Polski są zbliżone. Maksymalna liczba turystów zagranicznych w Polsce (19 mln) odnotowana została w roku 1997. W kolejnych latach liczba ta malała. Nieznaczny wzrost nastąpił po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej, ale i tak w latach 2001–2008 ogólna liczba turystów utrzymuje się na zbliżonym poziomie 13–15 mln rocznie. Wstąpienie Polski do Unii Europejskiej przyczyniło się do wzrostu liczby turystów przyjeżdżających z innych krajów Unii Europejskiej i niejako odkrycie tej destynacji dla turystów europejskich. Ten wzrost spowodowany jest między innymi bliskością geograficzną Polski w porównaniu z innymi destynacjami pozaeuropejskimi i odkryciem tego kierunku przez Europejczyków. Każda nowa destynacja przez pewien czas korzysta z takiej sytuacji. Korzyści te dla Polski były jednak krótkotrwałe a spadek liczby turystów w kolejnych latach jest zauważalny. Na tle dodatniego bilansu rozwoju turystyki światowej, w Polsce mamy do czynienia ze zjawiskiem stagnacji, a nawet kryzysu turystyki przyjazdowej. Oznacza to, że w naszym kraju nie udało się włączyć turystyki do struktury czynników generujących trwały rozwój ekonomiczny i społeczny (Krawczyk 2005).

Ryc. 50. Procentowy udział turystów (a) i odwiedzających jednodniowych (b) w Polsce według krajów pochodzenia w 2007 roku. Źródło: opracowanie na podstawie danych Straży Granicznej oraz Instytutu Turystyki. 1 – Niemcy, 2 – Czechy, 3 – Ukraina, 4 – Białoruś, 5 – Słowacja, 6 – Rosja, 7 – Litwa, 8 – Inne
Percentage shares of tourists (a) and single-day visitors (b) in Poland according to the countries of origin in 2007. Source: own elaboration on the basis of data from the Border Guards and the Institute of Tourism. 1 – Germany; 2 – Czechia; 3 – Ukraine; 4 – Belarus; 5 – Slovakia; 6 – Russia; 7 – Lithuania; 8 – other countries

Polski zagraniczny rynek turystyczny jest zdominowany przez turystów niemieckich (5,2 mln, czyli 36,2% ogółu turystów zagranicznych) (tab. 12; ryc. 50). Przykład Niemców – głównego emitenta turystów w Europie (ponad 25% wszystkich dni wakacyjnych Europejczyków i 790 mln dni spędzonych poza granicami swojego kraju) ilustruje istotę bliskości geograficznej ruchu turystycznego. Należy pamiętać, że 84% turystów niemieckich pozostaje w Europie a 40% spędza swoje urlopy w krajach sąsiednich (Stock i in. 2002) w tym w Polsce. Od kilkunastu lat, najliczniejszą grupą turystów przyjeżdżających do Polski są Niemcy. Ich liczba jest relatywnie stabilna (choć zmniejsza się zgodnie z zachodzącymi trendami). Niewielkie zmniejszanie się liczby turystów cechuje też przyjazdy z Litwy oraz Słowacji. Wszystkie pozostałe kraje notują znaczące spadki, m.in. Rosja (blisko 4,5 krotny spadek w latach 1996–2008), Białoruś (analogicznie blisko 3-krotnie), Czechy (2,5-krotnie) oraz Ukraina (2-krotnie).

Tabela 12. Turyści przyjeżdżający do Polski w latach 1996–2008 według narodowości (w tys.)

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Łącznie	19410	19520	18780	17950	17400	15000	13980	13720	14290	15200	15670	14975	12960
Niemcy	6660	6650	6700	6450	5920	4400	4160	4520	5230	5570	5440	5270	4780
Rosja	1800	1600	1360	1160	1140	980	940	790	700	735	710	545	410
Białoruś	2280	2335	1730	2180	2370	2080	1700	1620	1460	1440	1490	1350	870
Ukraina	3200	3285	3180	2920	3090	3080	2930	2480	2340	2535	2500	2120	1550
Litwa	985	1100	1140	960	850	840	940	825	815	830	895	715	695
Słowacja	125	90	100	90	90	80	60	80	85	70	70	70	80
Czechy	425	360	340	300	250	230	230	240	210	185	165	165	180
Inni	3935	4100	4230	3890	3690	3310	3020	3165	3450	3835	4400	4740	4395

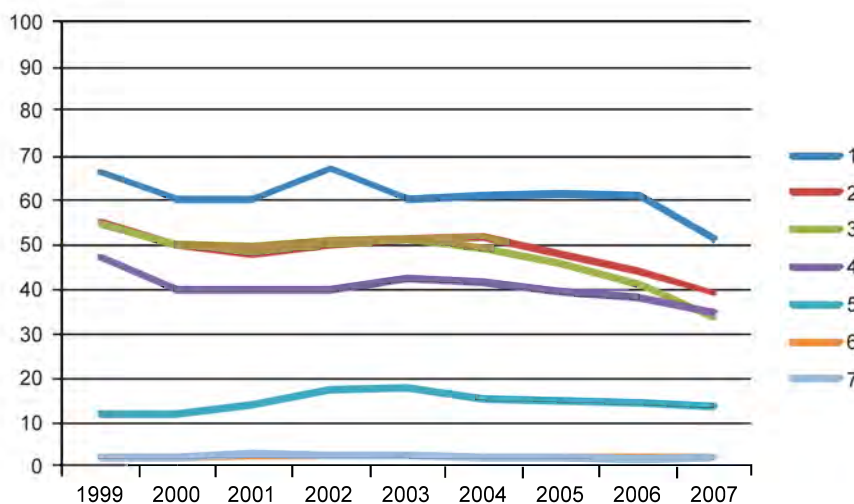
Źródło: opracowanie na podstawie danych Instytutu Turystyki

Zagraniczny ruch turystyczny stanowi ponad 20% ogólnej liczby przyjazdów cudzoziemców do Polski (ryc. 51). Największy odsetek wśród cudzoziemców, którzy zostają w Polsce dłużej niż jeden dzień stanowią obywatele państw graniczących z Polską od wschodu: Litwini, Białorusini, Ukraińcy i Rosjanie. Może to być spowodowane wieloma czynnikami: część z nich to osoby przyjeżdżające do Polski w celach handlowych (a ci nie są turystami, w świetle materiału zawartego w rozdz. 3) i do pracy, przybywający do miejsc leżących dalej od granicy. Dla znaczącej części tej grupy Polska jest krajem tranzytowym w drodze do Zachodniej Europy (głównie Litwini). Najniższym odsetkiem charakteryzują się przyjazdy Czechów i Słowaków oraz w mniejszym stopniu Niemców (13,8%) (tab. 13). Potwierdzałyby to tezę, że zdecydowana większość przyjazdów do Polski stanowią krótkie wizyty w strefie przygranicznej.

Tabela 13. Porównanie liczb: przekroczeń granicy, turystów oraz turystów w oficjalnej bazie zbiorowego zakwaterowania w roku 2007 (w tys. osób)

kraj pochodzenia przyjeżdżających	liczba przekroczeń granicy	liczba turystów			
		ogółem		nocujący w oficjalnej bazie noclegowej	
		liczba	udział w liczbie wszystkich cudzoziemców z danego kraju	liczba	udział w liczbie turystów z danego kraju
Razem	66208	14975	22,6	4387	29,3
Niemcy	38103	5270	13,8	1246	23,6
Czechy	7292	165	2,3	78	47,4
Ukraina	5444	2120	38,9	138	6,5
Białoruś	3861	1350	35,0	66	4,9
Słowacja	3210	70	2,2	33	47,3
Rosja	1626	545	33,5	106	19,4
Litwa	1392	715	51,4	108	15,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS, Straży Granicznej oraz Instytutu Turystyki

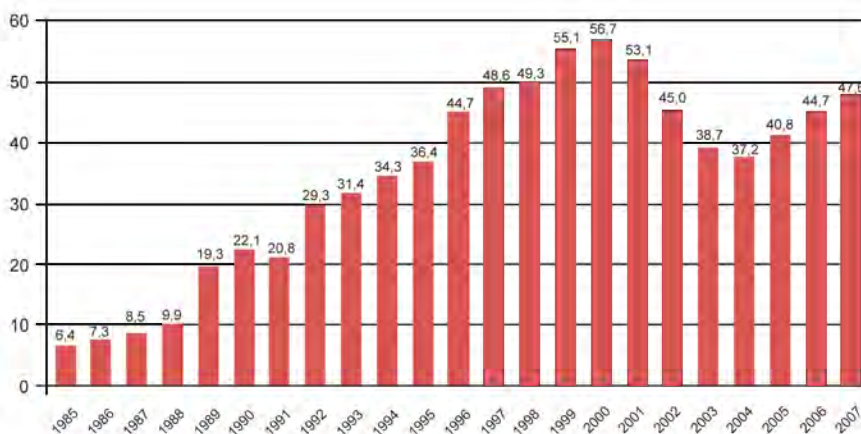
Ryc. 51. Procentowy udział turystów według krajów pochodzenia w ogólnej liczbie przyjeżdżających (przekroczeń granicy) z danego kraju w latach 1999–2008. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS, Straży Granicznej oraz Instytutu Turystyki. 1 – Litwa, 2 – Ukraina, 3 – Białoruś, 4 – Rosja, 5 – Niemcy, 6 – Czechy, 7 – Słowacja

Percentage shares of proper tourists according to the countries of origin in the total number of visitors (border crossing events) from a given country in the years 1999–2008. Source: own elaboration on the basis of data from GUS, Border Guards and the Institute of Tourism. 1 – Lithuania; 2 – Ukraine; 3 – Belarus; 4 – Russia; 5 – Germany; 6 – Czechia; 7 – Slovakia

Z turystów, którzy spędzają w Polsce przynajmniej jedną noc, wschodni sąsiedzi najrzadziej korzystają z oficjalnych obiektów rejestrowanych przez GUS. Blisko połowa Czechów i Słowaków nocuje w oficjalnej bazie noclegowej. W przypadku Niemców jest to ¼ turystów niemieckich.

5.2.2. WYJAZDY POLAKÓW ZA GRANICĘ

Do przedstawienia bilansu turystyki w obszarach przygranicznych ważna jest również analiza wyjazdów Polaków za granicę. W 2007 roku zanotowano blisko 48 mln przekroczeń granicy przez Polaków (ryc. 52). Zdecydowana większość to wyjazdy mieszkańców stref przygranicznych do krajów sąsiednich. Drugą grupą są wyjazdy turystów przebywających na obszarach przygranicznych Polski, którzy wybrali się na kilkugodzinną wycieczkę do kraju sąsiedniego (głównie wyjazdy do Czech, Słowacji i Niemiec – zwłaszcza na wyspie Uznam).

Ryc. 52. Liczba przekroczeń granicy przez Polaków w latach 1985–2007 (mln osób). (ródło: opracowanie na podstawie materiałów Straży Granicznej)

The number of border crossings by Poles in the years 1985–2007 (in million persons). (Source: own elaboration on the basis of materials from the Border Guards)

Wśród kierunków wyjazdów Polaków poza granice dominują Niemcy i Czechy. Kolejne dwa miejsca zajmuje Słowacja oraz Ukraina. W XXI wieku ogólna liczba Polaków przekraczających granice początkowo malała, by po roku 2004 nieznacznie wzrastać. Podobne tendencje zachowują wyjazdy Polaków do Niemiec, Czech oraz Słowacji. W przypadku wyjazdów do Rosji różnice te układają się nieco odmiennie, utrzymując się na zbliżonym poziomie. Wyraźniejszy spadek wyjazdów do Rosji nastąpił od roku 2007. W przypadku pozostałych państw obserwuje się wzrost liczby wyjazdów Polaków. Liczba wyjazdów do Litwy w latach 2001–2007 wzrosła ponad 4-krotnie, do Białorusi – ponad 2,5-krotnie, a na Ukrainę nawet ponad 7-krotnie (tab. 14).

Tabela 14. Przekroczenia granicy przez Polaków wyjeżdżających z Polski do krajów sąsiednich i innych w latach 2001–2007

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Razem	53121,8	45042,7	38729,8	37225,7	40841,1	44695,9	47561,5
Niemcy	16034,5	13292,9	12656,8	12916,5	13639,4	14793,6	16836,1
Czechy	24603,6	20751,6	15548,5	13259,1	12508,6	11826,2	12285,1
Słowacja	7337,9	5938,5	4880,2	4688,3	5003,5	6206	5477,3
Ukraina	629,4	901,6	1664,7	2107,4	4142,8	4575,8	4598,2
Litwa	213,2	223,3	279,2	388	629,7	824,9	995,8
Rosja	958,8	1132,1	948,6	1106,4	1117,4	1001	723,9
Białoruś	273,6	295,4	287,4	282,9	544,1	767,8	693,9
Wszystkie kraje sąsiednie	50051	42535,4	36265,4	34748,6	37585,5	39995,3	41610,3
Pozostałe kraje	3070,8	2507,3	2464,4	2477,1	3255,6	4700,6	5951,2

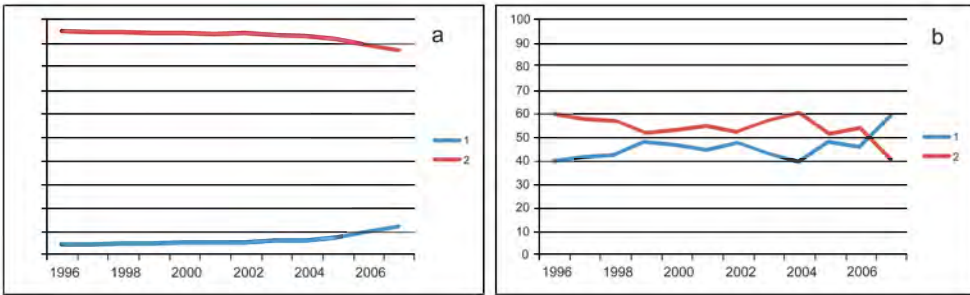
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS oraz Straży Granicznej

Liczba zagranicznych wyjazdów turystycznych Polaków utrzymuje się od ponad 10 lat na zbliżonym poziomie. Z wyjątkiem roku 2000 liczba polskich turystów zagranicznych oscyluje wokół 7 milionów. Odsetek wyjazdów do krajów sąsiadujących stopniowo maleje i wynosi około 50%. Z krajów sąsiadujących z Polską największa liczba wyjazdów turystycznych odbywa się do Niemiec oraz Słowacji i Czech. Są to najpopularniejsze destynacje turystyczne Polaków (tab. 15).

Tabela 15. Liczba turystów polskich wyjeżdżających za granicę w latach 1998–2008

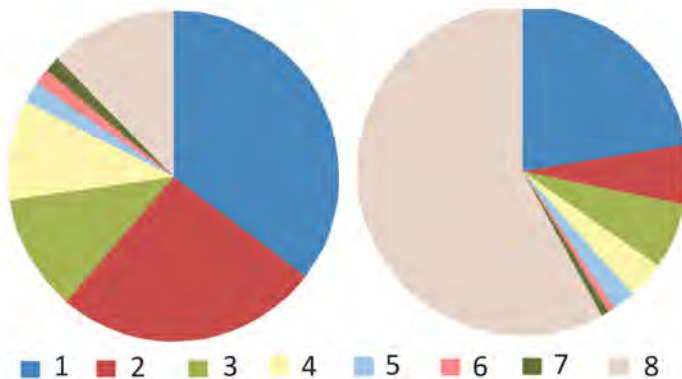
	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Razem	7,6	7,5	9,6	7,7	8,4	7,2	6,3	6,2	7,3	6,9
Niemcy	2,8	2,6	3,6	2,5	2,65	2,6	2,3	1,85	2,75	1,55
Czechy	0,9	0,8	0,6	0,7	0,7	0,5	0,55	0,5	0,55	0,4
Słowacja	0,65	0,5	0,65	0,8	0,55	0,5	0,55	0,5	0,35	0,45
Ukraina	-	-	0,15	0,15	0,35	0,25	0,2	0,25	0,15	0,25
Litwa	-	-	0,1	0,1	0,15	0,1	0,1	0,1	0,15	0,15
Rosja	-	-	-	-	-	0,15	0,1	-	-	-
Białoruś	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Instytutu Turystyki

Ryc. 53. Zmiana wielkości procentowego udziału Polaków udających się do krajów sąsiednich w ogólnej liczbie Polaków wyjeżdżających za granicę w latach 1996-2007. a) przekroczenia granicy; b) turyści (spędzający min. jedną noc). 1 – z krajów niesąsiadujących, 2 – z krajów sąsiednich. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS, Straży Granicznej oraz Instytutu Turystyki

Change in percentage share of Poles visiting going to the neighbouring countries in the total number of Poles going abroad in the years 1996–2007. a) numbers of border crossings; b) tourists (spending at least one night). 1 – from the non-neighbouring countries, 2 – from the neighbouring countries. Source: own elaboration on the basis of data from GUS, Border Guards and the Institute of Tourism

Ryc. 54. Procentowy udział turystów polskich (a) i Polaków wyjeżdżających za granicę (b) za granicę według krajów w 2007 roku. Źródło: opracowanie na podstawie danych Straży Granicznej oraz Instytutu Turystyki. 1 – Niemcy, 2 – Czechy, 3 – Słowacja, 4 – Ukraina, 5 – Litwa, 6 – Rosja, 7 – Białoruś 8 – Inne

Percentage shares of Polish tourists (a) and Poles going abroad (b) according to countries in 2007. (source: own elaboration on tje basis of data from the Border Guards and the Institute of Tourism. 1 – Germany; 2 – Czechia; 3 – Slovakia; 4 – Ukraine; 5 – Lithuania; 6 – Russia; 7 – Belarus; 8 – other countries

Interesujące jest porównanie kierunków wyjazdów Polaków w ramach podróży jednodniowych oraz jako podróży turystycznych (w tym rozumieniu ze spędzeniem minimum jednej nocy na obszarze recepcyjnym). W obydwu przypadkach kolejność państw, do których wyjeżdżają Polacy, jest taka sama. Odmiennie są tylko proporcje. Udział wyjazdów do państw sąsiadujących z Polską wynosi w przypadku podróży turystycznych – 50%, a w przypadku wyjazdów krótszych – 87,5% (ryc. 53). Wyjazdy turystyczne do Niemiec stanowią około ¼ wszystkich wyjazdów turystycznych Polaków. W przypadku przekroczeń granicy odsetek ten jest większy i wynosi ponad 35% (ryc. 54).

Porównanie liczby przekroczeń granicy do liczby turystów obarczone jest pewnym ryzykiem błędu wynikającego z faktu, że liczba przekroczeń nie odpowiada w pełni liczbie wyjazdów do danego kraju. Przykładowo w liczbie przekroczeń granicy do Słowacji lub do Czech liczona jest pewna grupa Polaków udających się do państw leżących dalej na południe w celach turystycznych. Porównanie mające charakter orientacyjny ukazuje niewielki odsetek turystów w ogólnej liczbie mobilności transgranicznej. Jedynie 14,5% Polaków wyjeżdżających za granicę stanowią turyści (tzn. spędzający minimum jedną noc w danym kraju).

Przedstawione dane świadczą o znacznej dominacji strefy przygranicznej, jako obszaru recepcji Polaków wyjeżdżających poza granice Polski oraz o tym, że ruch turystyczny stanowi niewielki odsetek transgranicznej mobilności Polaków. Największy odsetek turystów, w porównaniu z liczbą przekroczeń granicy odnotowuje się w Niemczech, Słowacji i Rosji, najmniejszy zaś w Czechach (tab. 16).

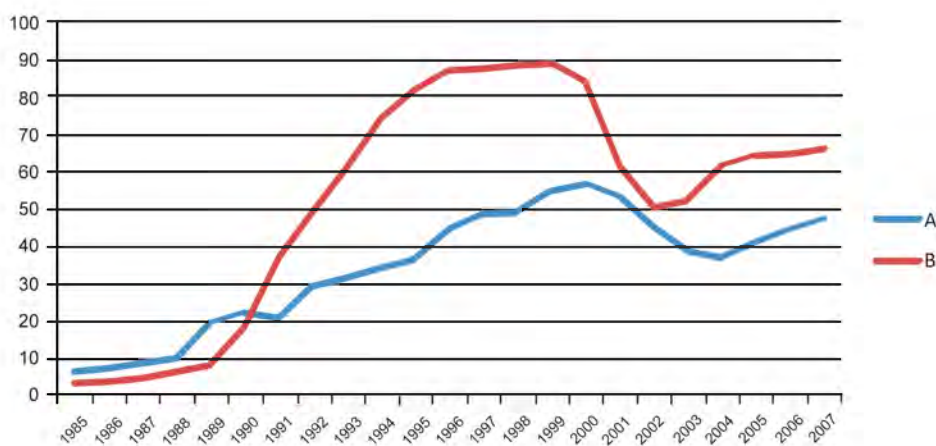
Tabela 16. Liczba przekroczeń granicy i liczby turystów w 2007 r. (w mln.)

	liczba przekroczeń granicy	turyści	
		liczba	udział turystów w ogólnej liczbie wyjeżdżających
Niemcy	16,8	1,55	9,23
Czechy	12,3	0,4	3,25
Słowacja	5,5	0,45	8,18
Ukraina	5,6	0,25	4,46
Litwa	1	0,15	15,0
Rosja	0,7	0,05	7,14
Białoruś	0,7	0,05	7,14
RAZEM	47,6	6,9	14,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS, Straży Granicznej oraz Instytutu Turystyki

5.3. BILANS RUCHU GRANICZNEGO I ZNACZENIE STREFY PRZYGRANICZNEJ

Ogólna liczba przekroczeń granicy przez cudzoziemców przyjeżdżających do Polski oraz Polaków wyjeżdżających z Polski w ostatnich latach znacząco się zbliżają. W roku 2008 różnica na korzyść cudzoziemców wyniosła około 10 mln, (około 20% różnicy w obydwu wartościach). Przez blisko 25 lat trend przyjazdu cudzoziemców i wyjazdów Polaków był zbliżony – okresy wzrostu, kulminacji i spadków następowały niemal w tych samych latach. Jedynie wartości liczbowe różniły się, zwłaszcza pomiędzy latami 1992 a 2000, kiedy wzrost liczby cudzoziemców przyjeżdżających do Polski był znaczący i dużo szybszy niż wyjazdy Polaków za granicę (ryc. 55).

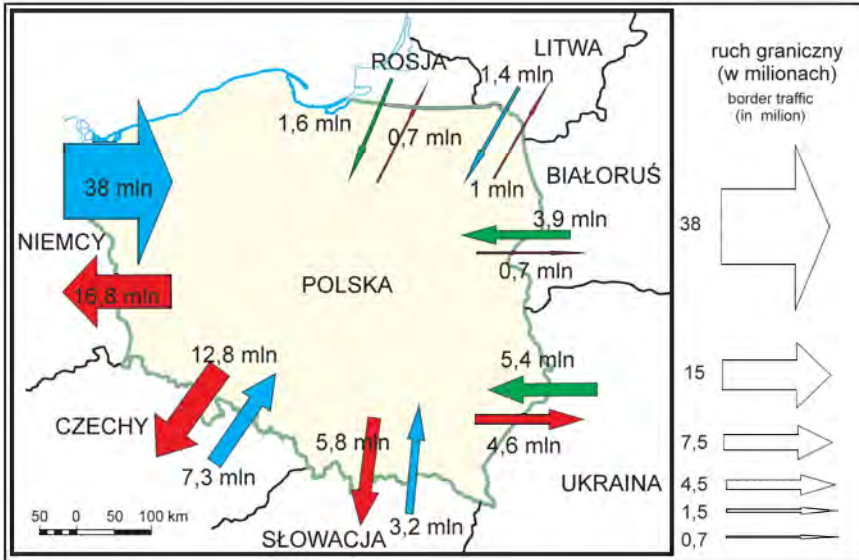

Ryc. 55. Przekroczenia granicy przez Polaków wyjeżdżających za granicę (A) i cudzoziemców przyjeżdżających do Polski (B) w latach 1985–2007. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Straży Granicznej
Border crossing events by Poles going abroad (A) and foreigners coming to Poland (B) in the years 1985–2007. Source: own elaboration on the basis of data from the Border Guards

Interesująca z punktu widzenia wielkości i zróżnicowania ruchu granicznego w tym ruchu turystycznego jest analiza tego ruchu pomiędzy Polską a każdym z państw sąsiednich (ryc. 56–59).

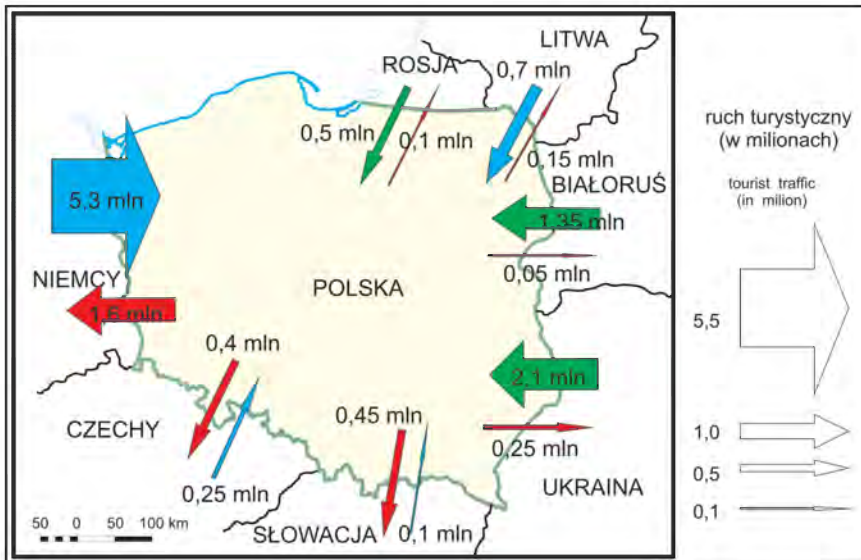
Zarówno przy rozpatrywaniu liczby przekroczeń granicy jak i liczby turystów, tylko ruch do Słowacji i Czech cechuje się większymi przepływami z Polski do kraju sąsiedniego niż odwrotnie. Jedynie te dwie destynacje (Słowacja i Czechy) są dla Polaków ciekawsze i bardziej atrakcyjne niż Polska dla Słowaków i Czechów. Ruch graniczny Polaków do Słowacji i do Czech jest blisko dwukrotnie większy niż w kierunku odwrotnym. W liczbach bezwzględnych jest to liczba 5 mln przekroczeń granicy Polaków do Czech i 2,3 mln do Słowacji niż w kierunkach odwrotnych.

W przypadku wszystkich pozostałych polskich sąsiadów liczby przyjazdów do Polski są większe niż liczby Polaków wyjeżdżających do państw sąsiednich. Największy ruch obserwowany jest na granicy z Niemcami. Różnice pomiędzy liczbą przyjazdów Niemców do Polski a liczbą Polaków wyjeżdżających do Niemiec są znaczące (ponad 21 mln. Niemców więcej przyjeżdża do Polski niż Polaków do Niemiec; wśród turystów różnica ta wynosi 3,7 mln. osób). Podobna sytuacja występuje na granicach wschodnich, gdzie różnice w ruchu granicznym i ruchu turystycznym są mniejsze w wartościach bezwzględnych, ale krotność jest większa. Największa krotność jest w przypadku ruchu turystycznego pomiędzy: Polską a Ukrainą (8,5 raza więcej Ukraińców przyjeżdża do Polski niż Polaków na Ukrainę), oraz Polską a Białorusią (27 razy w roku 2007 i 5,8 w roku 2008).

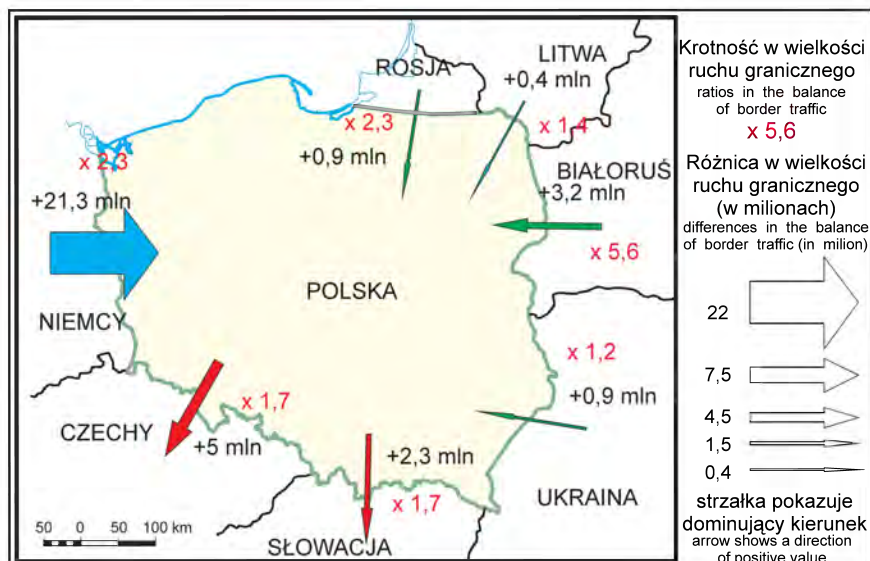
Ryc. 56. Mobilność transgraniczna pomiędzy Polską a poszczególnymi państwami sąsiednimi (liczba przekroczeń granicy) w roku 2007. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Straży Granicznej

Cross-border mobility between Poland and the individual neighbouring countries (number of border crossing events) in 2007. Source: own elaboration on the basis of data from the Border Guards

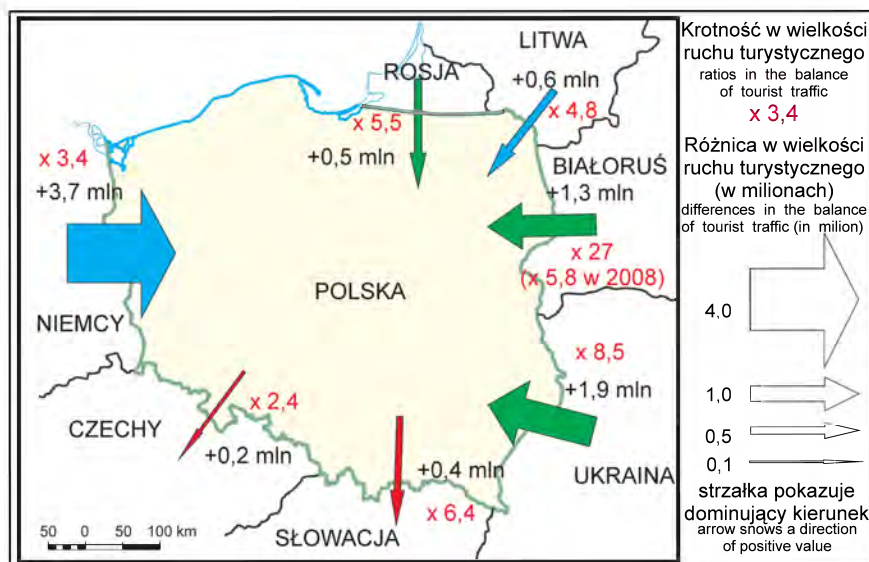
Ryc. 57. Wielkość ruchu turystycznego pomiędzy Polską a poszczególnymi państwami sąsiednimi w roku 2007. Źródło: opracowanie na podstawie danych Instytutu Turystyki

Intensity of the tourist traffic between Poland and particular neighbouring countries in 2007. Source: own elaboration on the basis of data from the Institute of Tourism

Ryc. 58. Różnica i krotność w bilansie trans granicznej mobilności pomiędzy Polska a poszczególnymi państwami sąsiednimi (liczba przekroczeń granicy) w roku 2007. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS, Straży Granicznej oraz Instytutu Turystyki

The differences and the ratios in the balance of cross-border mobility between Poland and particular neighbouring countries (number of border crossing events) in 2007. Source: own elaboration on the basis of data from GUS, the Border Guards and the Institute of Tourism

Ryc. 59. Różnica i krotność w bilansie przyjazdów turystów pomiędzy Polską a poszczególnymi państwami sąsiednimi w roku 2007. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS, Straży Granicznej oraz Instytutu Turystyki

The differences and the ratios in the balance of tourist traffic between Poland and particular neighbouring countries in 2007. Source: own elaboration on the basis of data from GUS, the Border Guards and the Institute of Tourism

6. PRZESTRZENNE ZRÓŻNICOWANIE FUNKCJONOWANIA TURYSTYKI NA OBSZARACH PRZYGRANICZNYCH POLSKI

Wychwycenie prawidłowości w przestrzennym zróżnicowaniu funkcjonowania turystyki na obszarach przygranicznych Polski³⁰ wymagało badań funkcji turystycznej i jej wpływu na rozwój przestrzeni na poszczególnych obszarach (wartości funkcji turystycznej zostały przedstawione na rycinie 38 i 39 w rozdz. 5.1). Szczególną uwagę poświęcono różnicom w rozwoju przestrzeni na obszarach sąsiadujących przez granicę oraz najistotniejszym aspektem związanym z wpływem granicy na rozwój turystyki.

6.1. GŁÓWNE OBSZARY TURYSTYCZNE

Na przełomie lat 80. i 90. XX wieku przygraniczna przestrzeń turystyczna w Polsce występowała niemal wyłącznie na obszarach, na których rozwój turystyki bazował na walorach środowiska przyrodniczego oraz w pobliżu przejść granicznych i dróg tranzytowych. Przestrzeń ta funkcjonowała w układach krajowych z bardzo silną dominacją ruchu krajowego. Otwarcie granic na tych obszarach spowodowało: powiększenie obszarów emisji turystów, powiększenie obszarów turystycznych (o możliwość korzystania z obszarów znajdujących się w kraju sąsiednim) oraz możliwości kreowania nowych atrakcji i produktów, czyli poszerzenie oferty (głównie w układzie transgranicznym) – korzystanie z efektu synergii. Wcześniej poza nielicznymi wyjątkami (np. szlaki turystyczne i schroniska górskie) zagospodarowanie turystyczne nie występowało też w bliskim sąsiedztwie granicy (do kilkuset metrów).

Turystyka przyrodnicza i kulturowa istniały dużo wcześniej i poza pewnymi ograniczeniami funkcjonowały w okresie socjalizmu w układzie wewnątrz krajowym. W wyjątkowych okresach, w ramach istnienia konwencji granicznych w górach, turystyka mogła funkcjonować w układzie międzynarodowym (transgranicznym). To właśnie turystyka była jedyną formą działalności transgranicznej tolerowaną przez socjalistyczne władze. Tranzyt w sąsiedztwie granic, w porównaniu z wielkimi zmianami jakie zaszły po roku 1989, istniał w ograniczonej formie.

Handel i turystyka zakupowa są właściwie nowym zjawiskiem w strefach przygranicznych. Zjawiska te przed rokiem 1989 istniały w marginalnej formie oraz ewentualnie w układzie nielegalnym (przemyt towarów dla celów własnych oraz na sprzedaż). W okresie transformacji, wraz z rosnącymi środkami finanso-

³⁰ Rozdział nie zawiera kompendium wiedzy o rozwoju turystyki na obszarach przygranicznych. Zamieszczone w rozdziale przykłady służą potwierdzeniu lub zaprzeczeniu stawianych hipotez.

wymi na rozwój obszarów przygranicznych i współpracę transgraniczną, rosło też znaczenie turystyki wydarzeń (*event tourism*). Organizacja imprez kulturowych była obok inwestycji w infrastrukturę oraz materiały promocyjne głównym przejawem współpracy transgranicznej.

Na obszarach przygranicznych, od początku okresu transformacji, dominowały cztery cele mobilności transgranicznej: handel, turystyka zakupowa, tranzyt oraz turystyka wypoczynkowa i poznawczo-wypoczynkowa oparte na walorach przyrodniczych (górska, narciarska) i kulturowych. Cele te były często łączone, a wyjazdy miały charakter polimotywacyjny.

Zmiany funkcji granic dla obszarów, które nie pełniły funkcji turystycznej przyczyniły się do wzrostu możliwości rozwoju turystyki. Obszary, na których funkcja turystyczna zanikła wcześniej w wyniku odcięcia przez granicę obszarów recepcji od emisji, ponownie miały okazję do odnowienia więzi z miejscami generującymi ruch turystyczny. Ponadto otwarcie granic dało nowe możliwości do wykreowania nowych atrakcji i produktów turystycznych opartych głównie na różnicach cen i rodzajach świadczonych usług (np. Świnoujście, Świeradów-Zdrój).

Badania dotyczące funkcji turystycznej na obszarach przygranicznych Polski pozwalają na wyznaczenie najważniejszych obszarów turystycznych. Wśród nich szczególną rolę pełnią strefy górskie (gł. przy granicy polsko-czeskiej i polsko-słowackiej), obszary leśne (Puszcza Białowieska), pojezierne (Pojezierze Suwalskie, Lubuskie, Łęczyńsko-Włodawskie), nadrzeczne (m.in. tereny nad Bugiem i nad Odrą), fragment wybrzeża przy granicy polsko-niemieckiej oraz miasta podzielone, m.in. Cieszyn, Zgorzelec, (por. Więckowski 2007).

Głównymi obszarami turystycznymi w sąsiedztwie granicy polsko-rosyjskiej są: Gołdap, Mierzeja Wiślana, Zalew Wiślany i miasta leżące nad jego brzegami. Sezonowo w układzie transgranicznym funkcjonuje turystyka morska, której głównym przejawem są rejsy statkami, np. z Gdańska do Kaliningradu. Do miejsc położonych dalej od granicy zaliczyć należy szereg jezior i rozwiniętych nad nimi miejscowości turystycznych, przede wszystkim po polskiej stronie, gł. nad Jeziorem Mamry. Od wielu lat na obszarze tym próbuje się utworzyć obszary prawnie chronionej przyrody, które poza funkcją ochrony środowiska pełniłyby także funkcje turystyczne. Dotychczas próby te nie powiodły się (Palmowski 2007a). Specyficzną atrakcją turystyczną, ale w układzie punktowym jest również trójstyk trzech granic Polski, Rosji oraz Litwy, w pobliżu wsi Żytkiejmy.

Nieliczne obszary turystyczne występują na pograniczu polsko-litewskim. Charakteryzują się one znacznym rozproszeniem obiektów bazy noclegowej i brakiem większych centrów turystycznych (bazę noclegową w większości stanowią gospodarstwa agroturystyczne, kwatery prywatne oraz pensjonaty). Blisko granicy znajdują się obiekty nad jeziorem Gaładuś (które jest największym jeziorem przeciętym przez granicę polską), oraz Sejny (m.in. skansen kultury litewskiej). Największy ruch graniczny związany jest z tranzytem, ale funkcjonuje

on tu jako efekt tunelu. Przejeżdżający nie zatrzymują się, ani na granicy, ani na obszarze z nią sąsiadującym.

Na pograniczu polsko-białoruskim, poza obszarem Puszczy Białowieskiej oraz terenami w dolinie Bugu, przestrzeń turystyczna jest słabo rozwinięta, a na przeważającym obszarze w ogóle nie występuje. Na granicy tej od kilku lat istnieją dwa przejścia przeznaczone tylko dla ruchu turystycznego, co jest pewnego rodzaju ewenementem na polskiej granicy wschodniej. Jedno z przejść znajduje się w pobliżu Białowieży, drugim jest przejście rzeczne na Kanale Augustowskim, które umożliwia przepłynięcie z Polski do Białorusi. Przez granicę polsko-białoruską przechodzą również ważne szlaki komunikacyjne (linie kolejowe oraz drogi) obsługujące głównie tranzyt. Dla obsługi turystyki handlowej oraz częściowo ruchu tranzytowego powstały punkty gastronomiczne i noclegowe w Terespolu (Dziemianowicz, Herbst 2002), zainicjowały one tworzenie się nowej przestrzeni turystycznej.

Najważniejszym obszarem turystycznym w sąsiedztwie granicy polsko-ukraińskiej są Bieszczady. To najciekawszy obszar, najlepiej zagospodarowany turystycznie i największy teren recepcyjny klasycznego ruchu turystycznego po stronie polskiej. Faktycznie jest to obszar leżący na styku trzech państw: Polski, Ukrainy i Słowacji. Najważniejszą jego cechą jest wysoka jakość i oryginalność środowiska przyrodniczego gór, dzięki czemu jest on objęty ochroną prawną w granicach trzech parków narodowych³¹, a także dodatkowo obejmujący cały obszar tych parków i tereny poza nimi tworzące Międzynarodowy Rezerwat Biosfery „Karpaty Wschodnie”. Na styku granic Polski, Ukrainy i Słowacji znajduje się szczyt Krzemieniec, który poza atrakcją w postaci szczytu górskiego jest trójstykiem (z ustawionym na nim obeliskiem). W pobliżu granicy polsko-ukraińskiej usytuowane jest także uzdrowisko Horyniec-Zdrój, a po stronie ukraińskiej – Niemirów oraz zabytkowe miasta, m.in.: Przemyśl, Zamość, Lwów i Żółkiew. Granica polsko-ukraińska stanowi podobnie jak inne granice strefę tranzytu – dość silnie skoncentrowanego na kilku przejściach granicznych. Przy przejściach powstały obiekty gastronomiczne, noclegowe oraz wyspecjalizowane (np. stacje paliw), co w kilku przypadkach zainicjowało tworzenie przestrzeni turystycznej.

Południowa granica Polski niemal na całej swojej długości przebiega przez obszary górskie: w Sudetach – granica polsko-czeska, w Karpatach – polsko-słowacka i częściowo polsko-czeska oraz polsko-ukraińska. Na obszarach górskich, m.in. w Beskidach i Karkonoszach występuje podwójne zagospodarowanie turystyczne przejawiające się w zdublowaniu leżących po dwóch stronach granicy szlaków turystycznych i bazy noclegowej (np. schronisk górskich). Zagospodarowanie turystyczne tych obszarów obejmuje największe centra turystyczne jak

³¹ Na terytorium każdego z krajów znajduje się park narodowy, po stronie polskiej Bieszczadzki Park Narodowy, po stronie ukraińskiej Użański Park Narodowy oraz Nadsański Park Narodowy, po stronie słowackiej Park Narodowy Połoniny.

uzdrowiska (Krynica-Zdrój, Szczawnica-Zdrój, Kudowa-Zdrój, Bardiów), stacje zimowe (np. Zwardoń, Harrachov), parki narodowe (m.in. Tatrzański, Pieniński, Bieszczadzki, Karkonoski) i niektóre inne ważne atrakcje turystyczne (m.in. przełęcze, punkty widokowe i jeziora). Polsko-słowackie obszary przygraniczne charakteryzują się wysoką jakością środowiska przyrodniczego. Jest to obok pogranicza polsko-czeskiego najlepiej rozwinięty obszar turystyczny na polskich pograniczach. Na obydwu obszarach, poza turystyką przyrodniczą i górską rozwinięta jest turystyka narciarska i uzdrowiskowa. Na obydwu pograniczach znajduje się największa liczba obszarów prawnie chronionej przyrody w każdym z krajów (zwłaszcza parków narodowych), z których większość stanowi atrakcje turystyczne o wysokich wartościach (i międzynarodowej renomie). Ponadto pogranicze polsko-czeskie, pod względem kulturowym stanowi jeden z najbardziej atrakcyjnych obszarów turystycznych, zarówno w Polsce jak i w Czechach (o czym świadczą m.in. zamki, pałace, obiekty sakralne oraz zespoły architektoniczne i urbanistyczne). Na pograniczu polsko-słowackim dodatkowo wielką wartość i atrakcję turystyczną stanowi drewniane budownictwo (np. Chochołów, drewniane kościoły, m.in. w Dębnie, Haczowie).

Głównymi obszarami turystycznymi na pograniczu polsko-czeskim są: Góry Izerskie, Karkonosze, Góry Stołowe, Ziemia Kłodzka, Beskid Śląski. Na pograniczu polsko-słowackim funkcje turystyczne pełnią obszary: Tatry, Kotlina Orawsko-Nowotarska, Pieniny (wraz z przełomem Dunajca), Beskidu Żywiecki, Beskid Sądecki z doliną Popradu oraz Bieszczady (por. Więckowski 2004). Niektóre obszary pełnią funkcje tranzytowe, głównie: Cieszyn i Kudowa-Zdrój na granicy polsko-czeskiej oraz Chyżne i Barwinek, na granicy polsko-słowackiej.

Atrakcyjność obszarów przy granicy polsko-niemieckiej wynika ze zróżnicowania elementów środowiska przyrodniczego (orografia, jeziora, morze) i walorów kulturowych. Obszary położone wzdłuż granicy polsko-niemieckiej są jednak zróżnicowane pod względem walorów przyrodniczych i kulturowych, stanu ich zagospodarowania i wielkości ruchu turystycznego. Jest to teren o predyspozycjach do rozwoju różnego rodzaju form turystyki (przyrodniczej, krajoznawczej, pieszej, uzdrowiskowej, wodnej, rowerowej, jeździectwa, wędkarstwa i łowiectwa oraz agroturystyki). Z turystyki specjalistycznej duże znaczenie pełni turystyka myśliwska, jeździectwo konne, agroturystyka oraz turystyka rowerowa. Wzrasta liczba połączeń komunikacyjnych, liczba i różnorodność proponowanych tras i wycieczek. Na pograniczu polsko-niemieckim ogromne znaczenie miała turystyka handlowa oraz korzystanie przez Niemców z usług po polskiej stronie – głównie ze względu na niższe ceny (Ciok 2004; Węclawowicz i in. 2006). Nadmorska oferta turystyczna jest silnie skoncentrowana na wykorzystaniu walorów morza, stąd małe urozmaicenie i sezonowość. Różnice w wielkości bazy noclegowej i liczby turystów pomiędzy terenami nad samym morzem a leżącymi nawet kilka kilometrów od linii brzegowej jest ogromna. Oferta dodatkowych atrakcji (m.in. dorożki, pociągi turystyczne, muzea) jest

niewielka. Granicą państwa jest przedzielony Park Mużakowski (728 ha, jeden z największych w Europie, znajduje się na Liście Światowego Dziedzictwa Kultury i Przyrody UNESCO). W 1945 roku został sztucznie przedzielony granicą państwa, a obecnie jest atrakcją leżącą po dwóch stronach granicy (funkcjonuje w układzie transgranicznym).

6.2. TYPY PRZYGRANICZNEJ PRZESTRZENI TURYSTYCZNEJ W POLSCE

Przedstawione typy przestrzeni turystycznej (rozdz. 3) oraz propozycje J. Matznettera (1979) i D.J. Timothy'ego (2002a) dotyczą specyfiki wpływu granicy na rozwój turystyki. Hipotetyczny układ przedstawiono wymieniając: obszary bez przestrzeni turystycznej, obszary cenne przyrodniczo, turystyczne ośrodki połączone, obszary tranzytu, turystyczne miasta transgraniczne oraz turystyczne regiony transgraniczne.

6.2.1. BRAK PRZESTRZENI O FUNKCJACH TURYSTYCZNYCH

Obszar bez przestrzeni turystycznej może istnieć tam, gdzie granice są silnymi barierami i dodatkowo strefa przygraniczna pozostaje w izolacji, oraz tam gdzie brak jest walorów turystycznych. Rozpatrywanie braku przestrzeni turystycznej na obszarach przygranicznych zależy także od skali: regionalnej lub lokalnej. W regionach funkcja turystyczna może występować, często kilkadziesiąt kilometrów od granicy. Jednak w skali lokalnej w tych samych regionach, w sąsiedztwie granicy funkcja ta może nie występować.

Od II wojny światowej do początku lat 90. XX w. tego typu obszary stanowiły większość terenów przygranicznych w Polsce – zwłaszcza przy wschodniej granicy Polski. W górnym biegu Sanu przestrzeń turystyczna mogła nawet zaniknąć w wyniku decyzji politycznych i zamknięcia strefy przygranicznej dla wszelkiego ruchu turystycznego.

Tereny leżące blisko wschodnich granic Polski w większości pozostają poza strefą zainteresowań turystów. Pogranicze polsko-rosyjskie jest obszarem peryferyjnym, a ze strony rosyjskiej ma dodatkowo strategiczne położenie. Obszar jest oddalony od dużych miast, których mieszkańcy mogliby stanowić stałą klientelę. Wyjątkiem jest Trójmiasto, dla którego obszar pogranicza polsko-rosyjskiego (zwłaszcza jego zachodnia część z Kaliningradem) może być recepcyjnym obszarem turystycznym (głównie dla turystyki krótkoterminowej). Jednak dla największego w Polsce miejsca emisji turystów – Warszawy – obszar ten jest znacznie oddalony, leży „w cieniu” Pojezierza Mazurskiego i jest słabo dostępny komunikacyjnie. Charakteryzuje się słabym zagospodarowaniem turystycznym i brakiem tradycji turystycznych oraz niską rozpoznawalnością jako destynacja turystyczna. Pogranicze Polski z Białorusią oraz z Ukrainą, poza nielicznymi wyjątkami, również jest pozbawione obszarów pełniących funkcje turystyczne. Nawet na pograniczach, gdzie przestrzeń turystyczna występuje powszechnie, są miejsca, w których brak zagospodarowania turystycznego, a ruch turystyczny jest niewielki lub nie występuje.

6.2.2. STREFY TRANZYTU

Na obszarach przygranicznych w Polsce, szczególne znaczenie ma tranzyt. Główne kierunki tranzytu przez terytorium Polski biegną ze wschodu (oraz pn.-wsch.) na zachód (i odwrotnie). Tranzyt przechodzi przede wszystkim przez granicę polsko-niemiecką a także przez granice Polski z Ukrainą, Litwą oraz Białorusią. Przez granicę polsko-litewską przechodzi tranzyt wewnątrzunijny, głównym korytarzem z krajów nadbałtyckich do Polski i dalej na południe i zachód). Przez granice polsko-czeską i polsko-słowacką przebiegają ważne szlaki transportowe z Polski (oraz krajów leżących na północ i wschód od Polski) do Czech, Słowacji i na południe Europy. Jest to także obszar tranzytu turystów udających się na południe Europy (Więckowski 2008b). Ponadto przez wszystkie granice przechodzi tranzyt z kraju sąsiedniego do Polski oraz w odwrotnym kierunku.

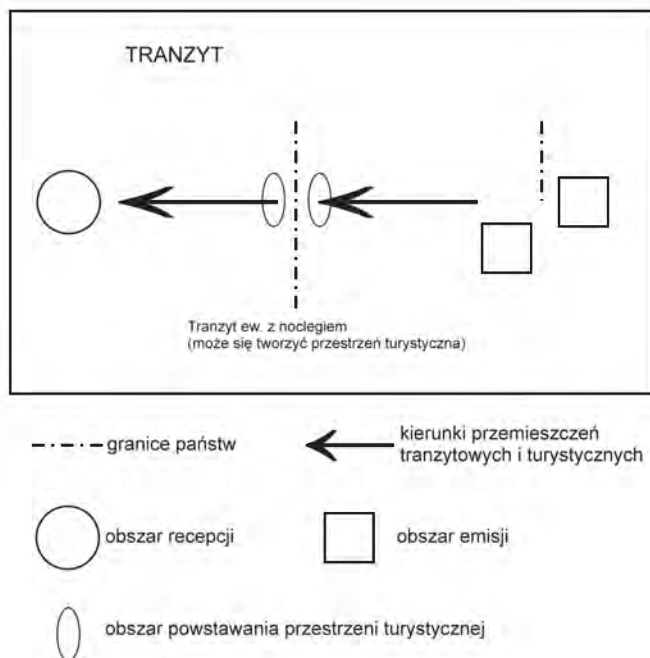
Wpływ tranzytu na obszarze przygranicznym na rozwój przestrzeni turystycznej (można ją nazwać **tranzytową przestrzenią turystyczną**) może przyjmować różne typy:

- może nie mieć żadnego wpływu pozytywnego i w związku z tym nie występują żadne punkty obsługi transportu a jedyne miejsce na zatrzymanie się pojazdu znajduje się na przejściu granicznym i obejmuje kontrolę graniczną (w strefie Schengen może nawet nie być takiego punktu) – powstaje tym samym efekt tunelu,

- może wpływać na rozwinięcie się niepełnej infrastruktury obsługującej ruch tranzytowy, głównie parkingów, stacji benzynowych i punktów gastronomicznych, ewentualnie kantorów walut, punktów sprzedaży ubezpieczeń, winiet itp.,

- może wpływać na rozwój infrastruktury do obsługi ruchu tranzytowego z możliwością spędzenia nocy w obiektach bazy noclegowej (w tym przypadku można mówić o wytworzeniu się pełnej przestrzeni turystycznej).

Tranzyt, w każdym przypadku ma negatywny wpływ na środowisko przyrodnicze, ponieważ zanieczyszczenie powietrza a także wód, roślinności i gleb może występować jako następstwo znacznego ruchu samochodowego i związanej z tym emisją spalin.

Ryc. 60. Tranzyt a kształtowanie się przestrzeni turystycznej na obszarach przygranicznych. Źródło: opracowanie własne

Transit traffic and the development of tourist space within the borderlands. Source: own elaboration

Tranzyt wpływa na powstawanie zagospodarowania turystycznego w przypadku, gdy część ruchu tranzytowego zatrzymuje się na danym obszarze (ryc. 60). Wówczas może dojść do wytworzenia się niepełnej infrastruktury obsługującej ruch tranzytowy a nawet pełnej przestrzeni turystycznej. O wytworzeniu się przestrzeni o funkcjach obsługi ruchu tranzytowego decyduje usytuowanie obszaru względem terenów emisji i recepcji tranzytu, charakter granicy oraz terenów z nią sąsiadujących. Nie ma on jednak zależności od wielkości ruchu. To, po której stronie granicy powstaną obiekty obsługi zależy w głównej mierze od kierunku przepływów, odległości od miejsc generujących ruch tranzytowy oraz od różnicy w cenach i jakości obsługi. Tym samym na granicy polsko-litewskiej nie powstały strefy obsługi ruchu tranzytowego, ponieważ ruch ten ma głównie kierunek z Litwy (Łotwy, Estonii oraz innych krajów) na zachód i odległość od miejsc emisyjnych do granicy jest zbyt mała aby nocleg był potrzebny i opłacalny. Inna sytuacja ma miejsce na granicy polsko-niemieckiej, przez którą przepływa głównie tranzyt z krajów leżących na północ od Polski oraz krajów leżących na wschód (Ukraina, Białoruś i Rosja) a także samych Polaków, którzy potrzebują noclegu w swoich długich trasach. Położenie granicy polsko-niemieckiej sprzyja takim potrzebom. Ponadto dla Polaków i obywateli z państw byłego ZSRR nocleg po polskiej stronie jest ostatnią możliwością tańszego noclegu

przed wjazdem lub po powrocie z zachodu Europy. Nocleg po polskiej stronie jest uzasadniony ekonomicznie. Dla jadących z zachodniej Europy kierowców (zwłaszcza dla Niemców) cena ma znaczenie drugorzędne, gdyż wolą oni, przy istniejącej potrzebie, przenocować w swoim kraju, gdzie mają „własne” warunki i obsługę oraz wyższą jakość obsługi. Podobnie jest z Polakami jadącymi na wschód. Gdy muszą przenocować, wolą to uczynić po polskiej stronie. W przypadku tranzytu przez granicę oddzielającą obszary o podobnych warunkach jakościowych i cenowych zazwyczaj wybierana jest strona w swoim kraju, głównie ze względów językowych i tzw. „swojskości”.

Część ruchu tranzytowego ze wschodu zatrzymuje się na obszarze Polski i jest szacowana na około 1 miliona cudzoziemców rocznie. Spędzają oni noc w bliskim sąsiedztwie granicy oraz wzdłuż tras komunikacyjnych prowadzących do granicy państwa. Cudzoziemcy stanowią aż połowę nocujących w województwie lubuskim. Istotną cechą ruchu tranzytowego jest krótki czas pobytów, który przejawia się w niskich wartościach średniej długości pobytu (przykładowo na trasie dojazdowej do Świecka i Korczowej nieznacznie średnia ta przekracza 1 nocleg). W rozwoju przestrzeni turystycznej, zatrzymywania ruchu turystycznego oraz tranzytowego pomocna jest rozbudowa bazy noclegowej, żywieniowej, specjalizacja, rozszerzenia oferty oraz marketing. Istotna jest potrzeba uzyskania wysokiej rozpoznawalności regionu i silna pozycja na rynku konkurencji. Obszary takie mają szansę rozwoju, wówczas gdy staną się: „miejscem docelowym” podróży ze znacznymi korzyściami ekonomicznymi a nie będą tylko obszarem tranzytowym. Pozytywną cechą i szansą jest również wzrost powiązań gospodarczych, społecznych i dostępności transportowej z innymi regionami (krajowymi i zagranicznymi), bez osłabiania powiązań wewnątrzregionalnych.

Największy ruch tranzytowy przebiegający przez polskie granice występuje na granicy :

- polsko-niemieckiej w Jędrzychowicach, Świecku, Olszyna, Słubice,
- polsko-czeskiej w Cieszynie, Kudowie,
- polsko-słowackiej w Chyżnem, Barwinku,
- polsko-ukraińskiej w Medyce, Dorohusku, Korczowej, Hrebennem,
- polsko-białoruskiej w Kuźnicy Białostockiej, Terespolu, Bobrownikach,
- polsko-litewskiej w Budzisku i Ogrodnikach,
- polsko-rosyjskiej w Bezedach.

Tranzyt może przebiegać przez różnorodne obszary pełniące, lub nie funkcję turystyczną. Można wyróżnić kilka typów względem istniejącej przestrzeni turystycznej. Tranzyt może przebiegać przez obszar:

- bez przestrzeni turystycznej i nie powodować jej powstawania;
- bez przestrzeni turystycznej, ale sprzyjając wytworzeniu nowej przestrzeni turystycznej do obsługi tranzytu;
- z przestrzenią turystyczną po jednej stronie granicy i nie wpływając na jej powstawanie po drugiej stronie;

- z przestrzenią turystyczną po jednej stronie, ale sprzyjając powstawaniu nowej przestrzeni po drugiej stronie i wzroście konkurencyjności (np. cenowej);
- wytworzonej przestrzeni turystycznej po obydwu stronach granicy (wpływ tranzytu może być pozytywny – przyczyniając się do dalszego rozwoju funkcji turystycznej, może jednak też powodować jej stagnację lub regresję w wyniku wzrostu uciążliwości ruchem).

Układ ten ogólnie obejmujący wszystkie typy może być zaburzany lub uzupełniany przez specyfikę obszaru – szczególnie przez sąsiedztwo miast, zwłaszcza miast bliźniaczych (np. Cieszyn, Zgorzelec).

6.2.3. OBSZARY CENNE PRZYRODNICZO

Obszary prawnie chronionej przyrody a zwłaszcza parki narodowe, są jednymi z bardziej atrakcyjnych obszarów turystycznych na obszarach przygranicznych Polski i są podstawą rozwoju turystyki na ich obszarze oraz w sąsiedztwie. Wyróżniają się też największą renomą i rangą jako atrakcje turystyczne (por. wartości ruchu turystycznego przedstawione w rozdz. 5.1). Większość atrakcyjnych obszarów pełni funkcje turystyczne, które są nieznacznie skorelowane z istnieniem granic, co oznacza, że istniałyby nawet bez lokalizacji na obszarach przygranicznych. Jednak położenie tych obszarów w sąsiedztwie granic przyczyniło się do ich izolacji, niewielkiej antropopresji, niedostępności oraz podniesienia walorów naturalnych, jakości i różnorodności przyrodniczej. Istotne są również inne formy ochrony przyrody jak parki krajobrazowe i rezerwaty przyrody. Parki krajobrazowe nie mają takich obostrzeń, jakie występują w parkach narodowych i dlatego tak bardzo nie ograniczają ruchu turystycznego. Z kolei rezerwaty przyrody to obiekty niewielkie powierzchniowo. Część z nich jest udostępniona turystom – zazwyczaj z możliwością wędrowania po jednym szlaku turystycznym, a z kolei rezerwaty ściśle są w większości przypadków niedostępne dla ruchu turystycznego.

Parki narodowe sąsiadujące z granicą państw mogą znajdować się po jednej stronie granicy, lub mieć odpowiedniki po jej drugiej stronie. W wyniku procesu otwierania granic i rosnącej współpracy transgranicznej może dojść do sytuacji, że w sąsiadującym kraju zostanie powołany park narodowy będący naturalnym uzupełnieniem parku istniejącego po drugiej stronie granicy. Taka sytuacja miała miejsce w przypadku powołania Parku Narodowego Połoniny po słowackiej stronie, który częściowo sąsiaduje z Bieszczadzkiem Parkiem Narodowym w Polsce (Więckowski 2004).

Typ granicy odgrywa duże znaczenie dla rozwoju turystyki w parkach narodowych. Decyduje o możliwościach przekroczenia granicy ze względu na obowiązujące na jego obszarze przepisy ochrony przyrody, szczególnie dotyczące obowiązku poruszania się po nim po wyznaczonych szlakach turystycznych i w wyznaczonym czasie. Wyszczególniono trzy podstawowe typy funkcji:

– **granica zamknięta** (typ 1) – nie ma możliwości przekraczania granicy. Park narodowy może funkcjonować w układzie krajowym. Gdy istnieje możliwość przekroczenia granicy w innym miejscu w kraju sąsiednim, można się dostać do parku narodowego jedynie z dala od parku (niejako drogą okrężną);

– **granica-filtr** (typ 2) – częściowo otwarta – granicę można przekroczyć w przejściu granicznym, usytuowanym w parku narodowym (np. przejście turystyczne) lub w jego bliskim sąsiedztwie. Parki funkcjonują głównie w układach krajowych, ale rosną powiązania i rośnie liczba turystów zwiedzających dwie jego części – głównie podczas pobytów w „swoim” kraju i wycieczek pieszych (i innych) do parku leżącego w kraju sąsiednim;

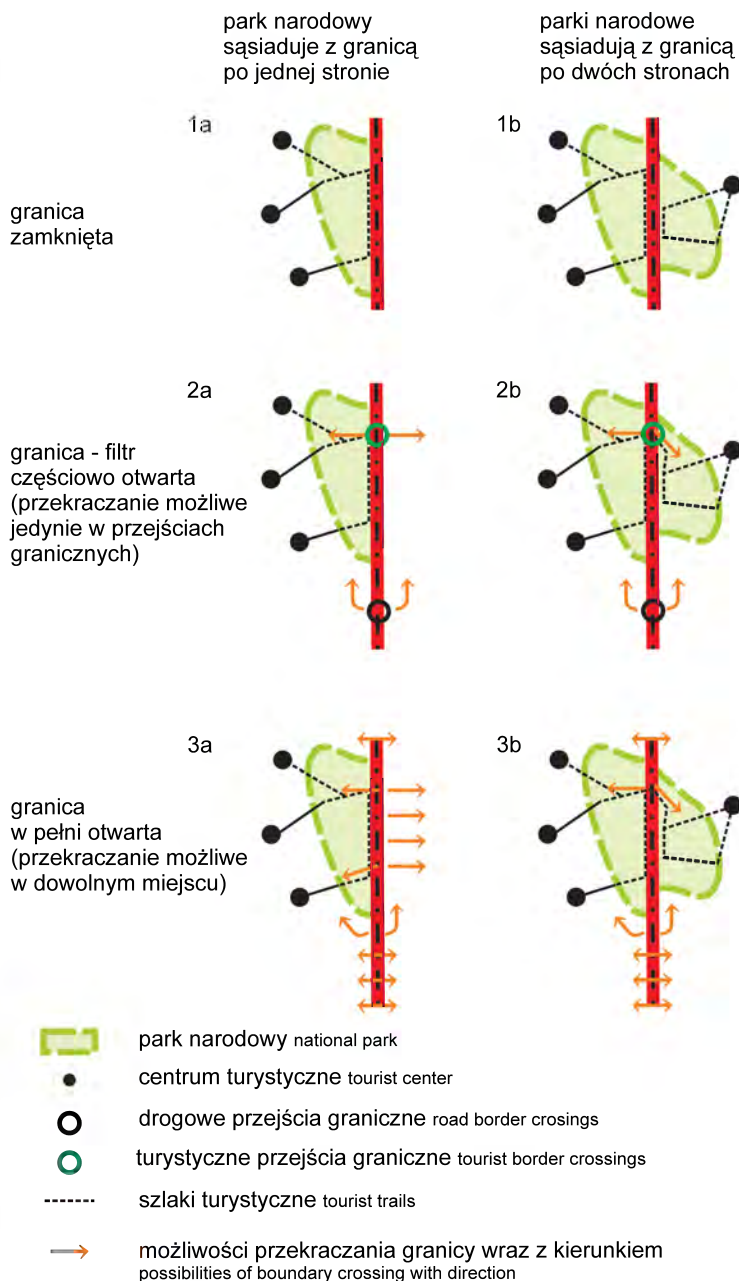
– **granica w pełni otwarta** (typ 3) – wewnętrzna granica w strefie Schengen – szczególnie odczuwalne są przepisy o ochronie przyrody, które decydują o możliwościach przekraczania granicy jedynie na szlakach turystycznych. Pełna otwartość granicy nie oznacza możliwości przekraczania granicy w dowolnym miejscu. Jednakże park narodowy skuteczniej może funkcjonować w układzie transgranicznym. Może występować regulacja przekroczeń granicy poprzez sezonowe zamykanie i otwieranie szlaków turystycznych (ryc. 61).

Z przedstawionych typów wszystkie występują w Polsce. Funkcjonowanie turystyki w parkach narodowych zależy od charakteru granicy z którą sąsiadują. W układzie tym decydującymi elementami są typ granicy oraz specyfika sąsiedztwa parku narodowego z granicą, tzn. czy znajduje się on tylko po jednej stronie granicy, czy też ma swój odpowiednik po drugiej jej stronie (tab. 17).

Tabela 17. Parki narodowe bezpośrednio stykające się z granicami Polski (2009)

	Parki narodowe po dwóch stronach granicy	Park narodowy po jednej stronie granicy	
		po stronie polskiej	po stronie państwa sąsiadującego z Polską
Wewnętrzna granica Strefy Schengen	Tatrzański (Polska, Słowacja)	Magurski	Unteres Odertal (Niemcy)
	Pieniński (Polska, Słowacja)	Babiogórski	
	Karkonoski (Polska, Czechy)	Gór Stołowych	
	Bieszczadzki (Polska), Połoniny (Słowacja)		
Zewnętrzna granica Strefy Schengen	Białowiecki (Polska, Białoruś)		Szacki (Ukraina)
	Bieszczadzki (Polska), Użański (Ukraina)		
	Bieszczadzki (Polska), Nadszański (Ukraina)		

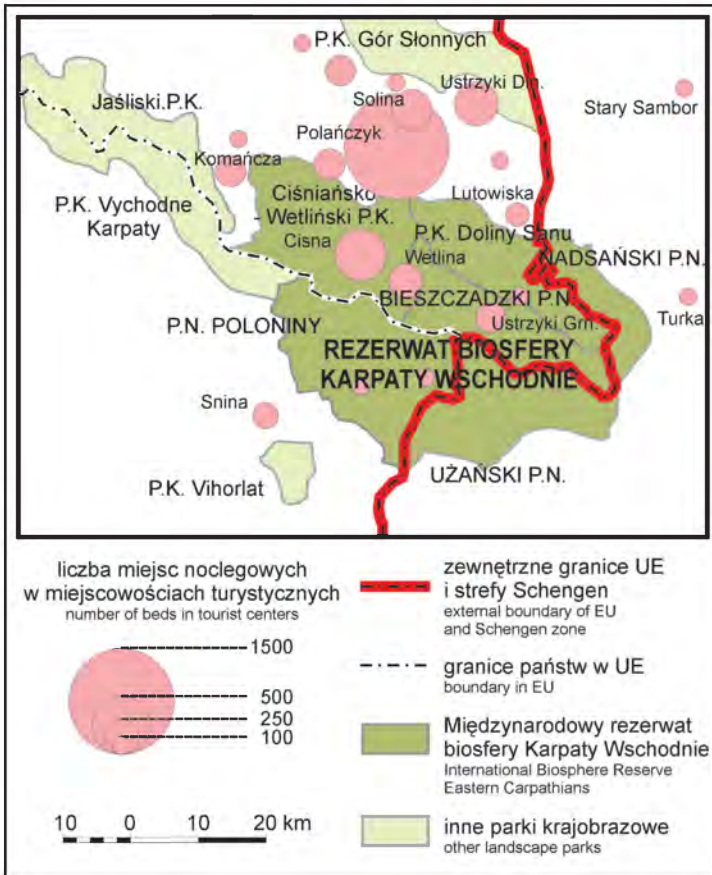
Źródło: opracowanie własne

Ryc. 61. Typologia funkcjonowania turystyki transgranicznej w parkach narodowych sąsiadujących z granicami państw. Źródło: opracowanie własne

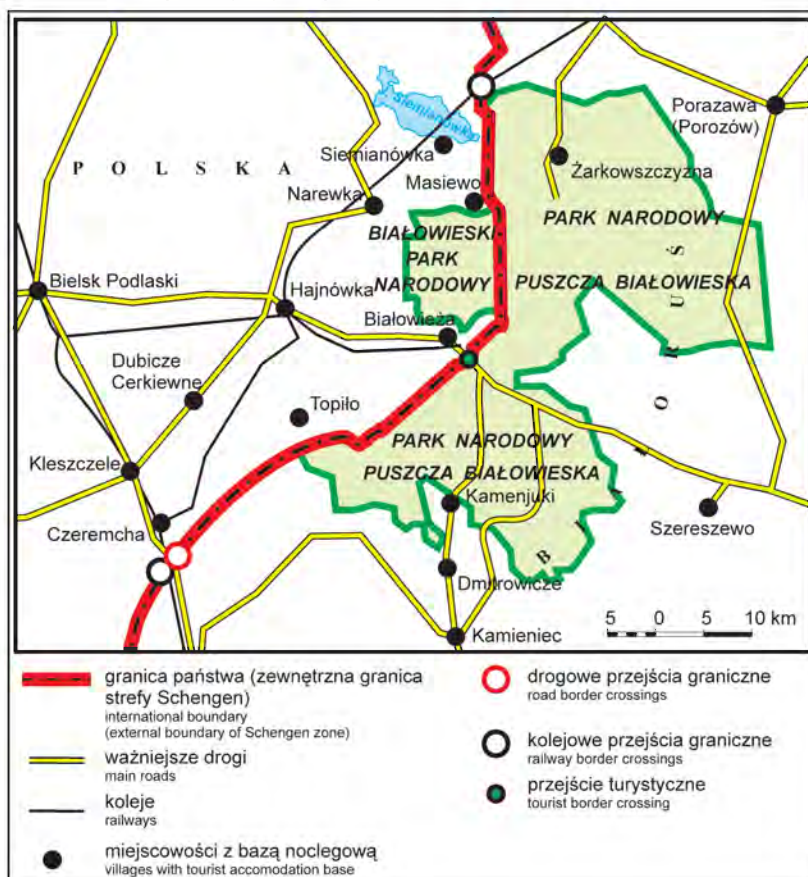
Typology of functioning of transboundary tourism in the national parks neighbouring upon the state borders. Source: own elaboration

Sąsiedztwo z granicą zamkniętą odnosiło się do wszystkich parków narodowych w Polsce i państwach sąsiednich do roku 1989 (wyjątkiem były zazwyczaj czasowe okresy otwierania granic, powstawanie wspólnych szlaków turystycznych przekraczających granicę – np. w Karkonoskim Parku Narodowym, lub otwarcie przejścia granicznego w Łysej Polanie). Obecnie typ ten występuje na zewnętrznych granicach strefy Schengen. Parkiem leżącym po jednej stronie granicy jest Szacki Park Narodowy (typ 1a) Po dwóch stronach leży np. Bieszczadzki Park Narodowy, sąsiadujący przez granicę z parkami narodowymi: Nadsańskim i Użańskim (typ 1b; nie ma żadnej możliwości przekroczenia granicy polsko-ukraińskiej w tych parkach ani nawet w bliskim sąsiedztwie – ryc. 62).

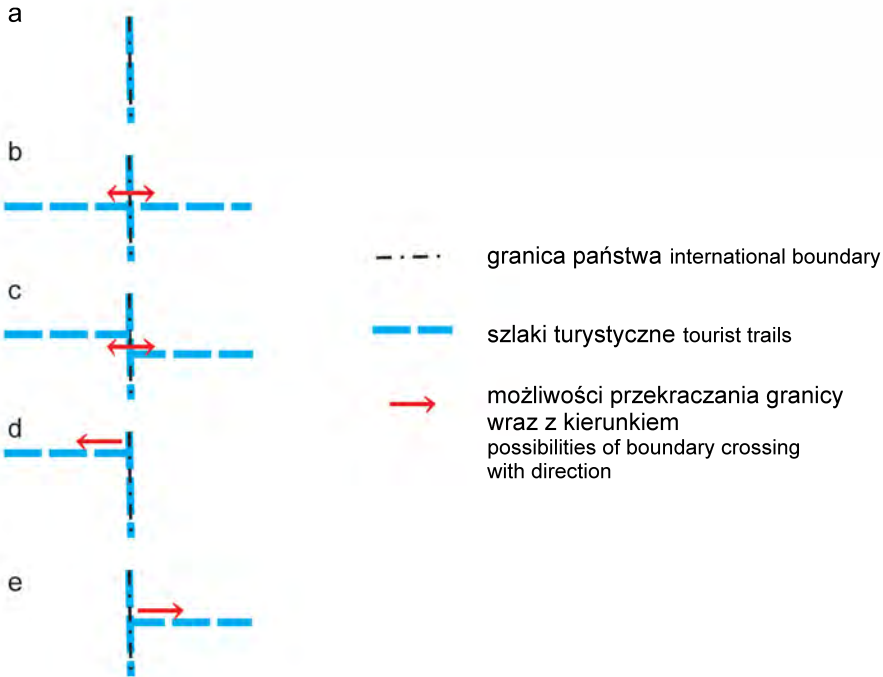

Ryc. 62. Międzynarodowy Rezerwat Biosfery Karpaty Wschodnie. (Typ 1 – zewnętrzna granica UE i Strefy Schengen; typ 3 – granice państw w UE). Źródło: opracowanie własne (dane o wielkości bazy noclegowej na podstawie badań terenowych, zaznaczono miejscowości z bazą noclegową powyżej 100 miejsc International Biosphere Reserve Eastern Carpathians (type 1 – outer boundary of the European Union, EU, and of the Schengen zone; type 3 – boundaries of the EU member states). Source: own elaboration (data on the magnitude of the accommodation facilities on the basis of field studies, localities with more than 100 beds in such facilities are shown

Sąsiedztwo z granicą-filtrem występowało w większości parków narodowych (z wyjątkiem granicy wschodniej) od 1989 roku do wejścia Polski do strefy Schengen (21.12.2007). Typem 2a (ryc. 61) były przykładowo Parki Narodowe: Babiogórski i Gór Stołowych. Typem 2b były np. parki narodowe: Tatrzański, Pieniński i Karkonoski. Obecnie ten typ funkcjonowania turystyki w parkach narodowych występuje w Białowieskim Parku Narodowym (ryc. 63). Oddzielająca oba parki narodowe granica jest zewnętrzną granicą Schengen. Nie ma możliwości przekroczenia granicy pomiędzy parkami narodowymi. Jednakże w pobliżu Białowieży otwarto turystyczne przejście graniczne pomiędzy Polską a Białorusią, które umożliwi bezpośrednie wejście do Parku Narodowego Puszcza Białowieża. Ponadto do białoruskiej części parku można dotrzeć z Polski przez przejścia leżące dalej od puszczy, np. w Połowcach. W każdym przypadku do przekroczenia granicy wymagana jest wiza.

Ryc. 63. Białowieski Park Narodowy (typ 2 funkcjonowania turystyki w granicznych parkach narodowych). Źródło: opracowanie własne
National Park of Białowieża Forest (type 2 of functioning of tourism in the border-adjacent national parks). Source: own elaboration

Ryc. 64. Typy szlaków turystycznych w granicznych parkach narodowych. a) szlak wzdłuż granicy – brak możliwości przekraczania granicy; b) szlak transgraniczny – skrzyżowanie szlaków (gdy drugi szlak biegnie wzdłuż granicy), możliwość przekraczania granicy w obydwie strony; c) szlak transgraniczny – skrzyżowanie „przesunięte” możliwość przekraczania granicy w obydwie strony; d) oraz e) – możliwość przekroczenia granicy tylko w jedną stronę. Źródło: opracowanie własne

Types of tourist trails in the border-adjacent national parks. a) tourist trail along the border – no possibility of crossing the border; b) the transboundary trail – trail crossing point (when the second track goes along the border), possibility of crossing the border in both directions; c) the transboundary trail – the “shifted” crossing, the possibility of crossing the border in both directions; d) and e) – possibility of crossing the border in only one direction. Source: own elaboration

Granice w pełni otwarte (typ 3) funkcjonują w Polsce od momentu włączenia Polski do strefy Schengen, czyli od 21.12.2007 r. (dla parków narodowych leżących na granicach Polski z Niemcami, Czechami i Słowacją). Podstawową różnicą między typem 2 i 3 jest możliwość przekraczania granicy państwa w dowolnym miejscu w przypadku funkcji granicy w pełni otwartej (typ 3). Jednakże w parkach narodowych istnieje nakaz poruszania się po znakowanych szlakach granicznych. W przypadku typu 2 przekroczenie granicy mogło nastąpić jedynie na przejściach granicznych, a w typie 3 przekraczanie granicy – na dowolnym szlaku odchodzącym od granicy. Rycina 64 przedstawia typologię możliwości przekraczania granicy w zależności od usytuowania szlaków turystycznych. Jeżeli w momencie zmiany z typu 2 na typ 3 istniały przejścia

graniczne na wszystkich szlakach odchodzących od granicy nie zauważa się żadnych różnic po pełnym otwarciu granicy (np. Pieniński Park Narodowy). Gdy w momencie zmiany było mniej przejść wówczas dany obszar zyskuje nowe możliwości przekraczania granicy (np. parki narodowe: Tatrzański, Karkonoski, oraz granica państwa pomiędzy parkami narodowymi: Bieszczadzki w Polsce a Połoniny w Słowacji³² – ryc. 64). Przekraczanie granicy może być jednak ograniczone czasowo. Poruszanie się po szlakach w parkach narodowych w Polsce jest dozwolone tylko podczas dnia. Ponadto w słowackim Tatrzańskim Parku Narodowym istnieje zakaz poruszania się po szlakach powyżej górnej granicy lasu od 01.11 do 15.06. W konsekwencji transgraniczna przestrzeń turystyczna w parkach narodowych funkcjonuje okresowo (sezonowo oraz dobowo) – porównaj rozdz. 4.2.

Zmiany funkcji granic wpływają na zmiany zagospodarowania i znaczenia funkcji turystycznej. Przy otwieraniu granic atrakcyjność turystyczna może wzrosnąć: po pierwsze w wyniku zwiększenia obszaru przeznaczonego do rozwoju turystyki, po drugie w wyniku efektu synergii – połączenia dwóch istniejących przestrzeni turystycznych i wspólnego wykorzystania atrakcji turystycznych, po trzecie w wyniku powiększenia się obszaru rynkowego (potencjalnie większa liczba turystów). Przy zamykaniu granic nawet najbardziej atrakcyjny obszar przyrodniczy może utracić swoje turystyczne znaczenie (np. Beskidy Wschodnie, zwłaszcza po wschodniej stronie granicy, po II wojnie światowej), ale jednocześnie może nabierać dodatkowych pozytywnych cech, związanych z powiększaniem wysokości walorów przyrodniczych obszaru (na skutek izolacji i niskiej antropopresji).

Nie jest łatwo odpowiedzieć na pytanie czy parki narodowe leżące po dwóch stronach granicy mają silniejszą markę jako symbol przyciągający turystów. Wiele takich parków ma jedną wspólną (lub taką samą) nazwę, ale nie zawsze funkcjonują jako jeden obszar transgraniczny. Niewiele szlaków pozwala na korzystanie z obszaru po obydwu stronach granicy i trudno mówić o wykształceniu się regionów. Parki transgraniczne walczą o zbliżoną grupę klientów a te z nich, które są otoczone przez miejscowości turystyczne, mogą być wykorzystywane wspólnie (jako większy, transgraniczny obszar) z miejsca, do którego przyjedzie turysta i gdzie się zatrzyma na dłużej. Przykładowo Tatrzański, czy Karkonoski Parki Narodowe otoczone są szeregiem miejscowości turystycznych. Przez ich centralne części, głównymi grzbietami, przebiega granica. Turyści w parkach odbywają wędrowki, w okresie zimowym uprawiają narciarstwo, jednak nocują poza parkiem (za wyjątkiem nielicznej grupy, która nocuje w schroniskach leżących w parku). Podczas wędrowek mogą korzystać z parków narodowych po obydwu stronach granicy, jednak pobyt zazwyczaj ma miejsce w jednej

³² Przed włączeniem Polski i Słowacji do strefy Schengen nie było żadnej możliwości przekroczenia granicy w tych parkach. Po wejściu do strefy Schengen można przekraczać wspólną granicę parków w dwóch miejscach w kierunku do Słowacji i w jednym do Polski.

miejsowości. Wybór tej miejscowości jest istotny z punktu widzenia rozwoju turystyki w miejscowościach otaczających park. Większość turystów wybiera miejscowości leżące w swoim kraju, odbywając z nich jedynie kilkugodzinne wycieczki do kraju sąsiedniego. W przypadku Tatrzańskiego Parku Narodowego część Polaków decydowała się na nocleg po słowackiej stronie, gdzie głównym motywem decyzji była niższa cena (przed wprowadzeniem euro) oraz ciekawość i inność obszaru „po drugiej stronie” oraz inne produkty (np. występowanie aquaparków).

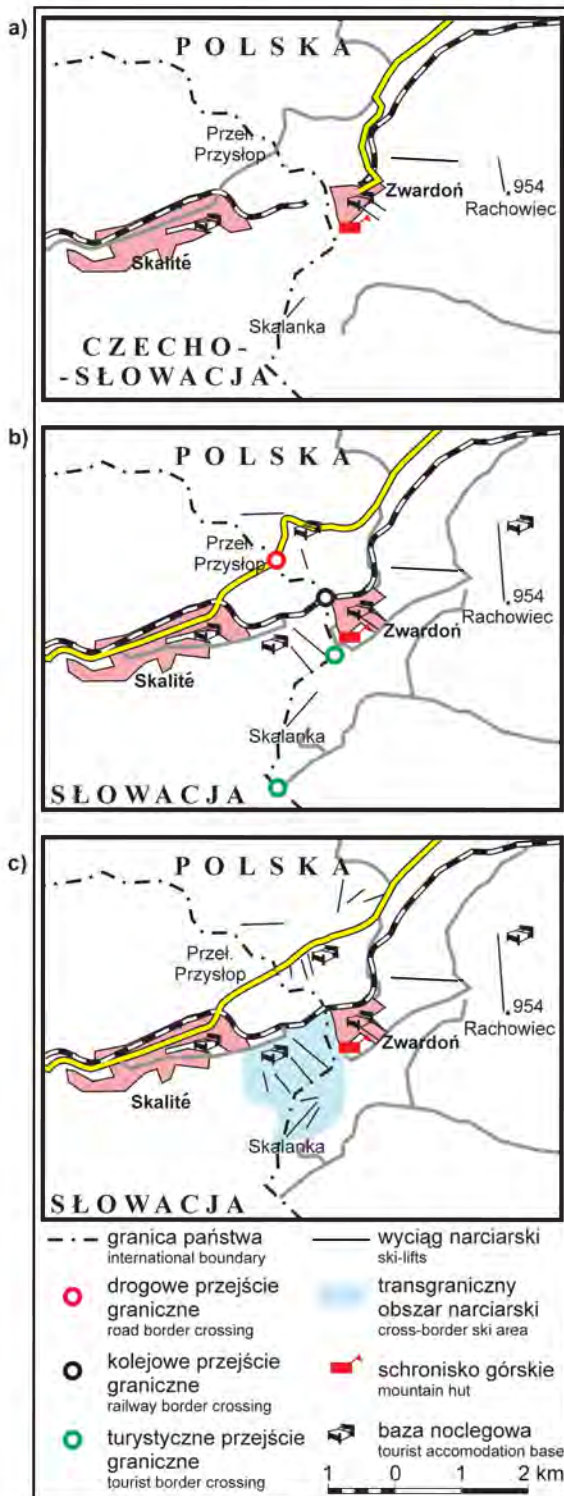
6.2.4. TRANSGRANICZNE OŚRODKI POŁĄCZONE

Do transgranicznych ośrodków połączonych należy zaliczyć centra turystyczne usytuowane po obu stronach granicy, w przypadku gdy są połączone drogami, linami kolejowymi lub kolejkami górskimi (wyciągami narciarskimi). Pewne obszary mają potencjał umożliwiający powstanie wspólnych obszarów narciarskich i połączonych ośrodków. Do takich miejsc należą Zwardoń-Skalité (ryc. 65) i Harrachov-Jakusyze oraz okolice Śnieżki.

Zwardoń jest dogodnie usytuowanym ośrodkiem turystycznym, w którym istnieją możliwości transgranicznego wykorzystania obszaru. Można korzystać z wyciągów narciarskich po obydwu stronach granicy i obszar funkcjonuje w układzie transgranicznym. Jednak nadal nie ma możliwości zakupu np. wspólnego biletu na wyciągi po obydwu stronach granicy. Dopiero gdy taka możliwość się pojawi, będzie można uznać ten obszar za w pełni transgraniczny.

W Karkonoszach funkcjonuje wyciąg krzesełkowy na Śnieżkę, jednak po stronie polskiej wyciąg krzesełkowy dochodzi tylko do Kopy i z powodów ochrony przyrody trudno przypuszczać, aby zbudowano nowy wyciąg zbliżający się do granicy państwa na dowolnej przełęczy lub na szczycie Śnieżki. W innych regionach wyciągi narciarskie występują tylko po jednej stronie granicy: Zieleńiec, Pasma Czantorii, Wielka Racza, Pilsko, Kasprowy Wierch, Szczawnica.

Trudno mówić o współpracy w rozwoju wspólnej oferty narciarskiej i tworzenia transgranicznych ośrodków turystycznych Polski i sąsiednich krajów. Występuje wyraźna konkurencja i walka o klienta, tak krajowego jak i zagranicznego (zwłaszcza w przypadku Słowacji). Główną barierą w rozwoju wyciągów i narciarstwa jest problem ochrony przyrody. W najbliższym czasie nie ma większych szans, aby powstały w tych miejscach transgraniczne obszary narciarskie.

Ryc. 65. Zmiany w zagospodarowaniu turystycznym okolic Zwardonia i Skalité w latach: 1989 (a), 1999 (b) i 2009 (c).

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych (rok 1999 i 2009) oraz map i przewodników (rok 1989)

Changes in tourist development in the area of Zwardoń and Skalité in the years 1989 (a), 1999 (b) and 2009 (c).

Source: own elaboration on the basis of field studies (years 1999 and 2009) and on the basis of maps and guidebooks (year 1989)

6.2.5. MIASTA GRANICZNE

Sąsiadujące ze sobą miasta, przedzielone granicą państwa są specyficznymi organizmami miejskimi. Najczęściej są to miasta bliźniacze, które zostały podzielone na dwa oddzielne organizmy miejskie w wyniku przedzielenia ich granicą subsekwentną. Rozwijają się osobno, stanowią węzły sieci miejskiej państwa, w którym są położone, ale pełnią też funkcje zewnętrznych węzłów sieci państwa sąsiedniego. Funkcje miast bliźniaczych są często podobne m.in. funkcje obsługi ruchu granicznego, tranzytu i turystyki. Mogą się też wytworzyć funkcje specyficzne, których nie ma w drugim organizmie miejskim – wówczas funkcje uzupełniają się.

Miasta graniczne mogą uzupełniać swoją ofertę turystyczną, aby zwykły tranzyt przekształcić w funkcję turystyczną. Polega to na przechwytywaniu części ruchu granicznego i zachęcaniu turystów do zatrzymania się na nocleg, przed lub po przekroczeniu granicy. Wpływ bliskości granicy i sąsiedniego kraju niemal zawsze wpływa na wytwarzanie specyficznej atmosfery „inności”. Jej wpływ może wynikać z historii, z odmiennego klimatu miasta, innego języka, zagospodarowania czy kultury i stylu życia. To wszystko wytwarza atmosferę „zagranicy”. Funkcja turystyczna jest wzmocniona przez funkcję handlową, wykorzystującą różnice cen i odmienności produktów i usług oraz ich autentyczności. Z tego typu turystyki korzystają zwłaszcza miasta na granicy polsko-niemieckiej (Węclawowicz i in. 2006, Ciok i in. 2008) oraz polsko-czeskiej – głównie Cieszyn (Zendrowski 2002; Kulczyńska, Matykowski 2008) a także Terespol i Brześć na granicy polsko-białoruskiej (Dziemianowicz, Herbst 2002). Po roku 1989, w miastach granicznych koncentrował się handel przygraniczny, który był istotną formą napędzającą mobilność transgraniczną.

Miasta bliźniacze w wyniku przedzielenia ich granicą państwa rozwijają się oddzielnie i często „odwracają” od siebie. Obszary pomiędzy dwoma ośrodkami stają się „strefami buforowymi”. Może być to rzeka wraz z terenami sąsiadującymi z jej brzegami, tereny parkowe lub leśne. Zabudowa może się degradować. Po otwarciu granic, gdy następuje możliwość przekraczania granicy wzrasta ruch graniczny, zarówno z dwóch sąsiadujących miast jak też z dalej leżących miejscowości. Następuje proces spajania miast, poprzez budowę mostów, dróg, ulic oraz ścieżek. Obiekty łączące miasta stają się symbolami współpracy oraz integracji. Zazwyczaj są to tereny pełniące funkcje turystyczno-rekreacyjne. Atrakcyjne miasta z interesującymi układami urbanistycznymi i zabytkami stają się miejscowościami turystycznymi. Ruch tranzytowy może być przenoszony poza miasto i korzystać z obwodnic (np. Cieszyn, Zgorzelec, Słubice, Terespol).

Specyficznym układem miast granicznych jest Świnoujście oraz Ahlbeck. W socjalizmie strefa nadgraniczna była buforem w postaci szerokiego pasa lasu. Okresowo istniało jedno przejście graniczne dla ruchu pieszego a kontakty pomiędzy Polską i NRD były ograniczone. Nie można było mówić ani o wspólnym organizmie miejskim ani o wspólnym obszarze transgranicznym (ryc. 66).

Ryc. 66. Miasta graniczne na wyspie Uznam oraz powiązania transgraniczne w latach: 1989 (a) i 2009 (b). Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych

Border towns on the island of Uznam and the cross-border connections in the years 1989 (a) and 2009 (b). Source: own elaboration on the basis of field studies

Od blisko 20 lat rozwój turystyki przyczynia się do zbliżania zagospodarowania turystycznego i coraz silniejszych powiązań pomiędzy Świnoujściem oraz trzema kurortami na niemieckiej części wyspy Uznam (Ahlbeck, Heringsdorf oraz Bansin). Zwiększające się powiązania i naturalne „odizolowanie” Świnoujścia od pozostałego obszaru Polski (głównie ze względu na brak mostu) sprzyja przyłączaniu miasta do niemieckiej części wyspy Uznam. Jest to obecnie najważniejszy obszar turystyczny na pograniczu polsko-niemieckim. Miasta są połączone drogą z kursującymi autobusami, nową linią kolejową doprowadzoną z Niemiec do Świnoujścia oraz licznymi rejsami statków. Po włączeniu Polski do strefy Schengen granica została całkowicie zniesiona. Możliwe jest nawet przekraczanie granicy na plaży, dzięki czemu powstała pierwsza w Polsce plaża transgraniczna.

6.3. KIERUNKI ROZWOJU PRZESTRZENI TURYSTYCZNEJ

6.3.1. POWSTAWANIE I PRZEKSZTAŁCENIA FUNKCJI TURYSTYCZNEJ

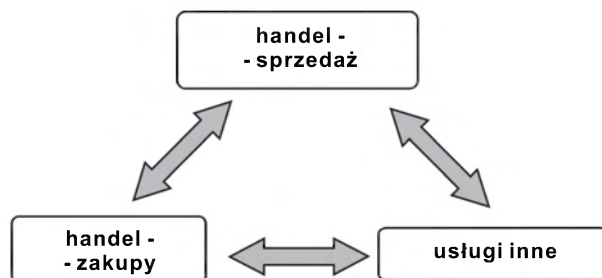
Przedstawione w rozdziale 3.5.2 (punkt b) możliwości przemian funkcji turystycznej występują również na obszarach przygranicznych Polski. Analiza rozwoju funkcji turystycznej na tych obszarach pozwala na scharakteryzowanie każdej z wymienionych możliwości.

Funkcja turystyczna jako funkcja pierwotna – może powstawać na obszarach przygranicznych głównie ze względu na rentę położenia, przejawiając się: albo w peryferyjności, która przekłada się na atrakcyjność przyrodniczą albo w wyniku różnic lub potrzeb tranzytu, które z kolei sprzyjają powstawaniu bazy obsługującej przyjezdnych i ruch tranzytowy. Obszary peryferyjne, a także przygraniczne są w wielu przypadkach przykładami miejsc, na których współcześnie przestrzeń turystyczna może się rozwijać jako przestrzeń pierwotna (o ile za taką nie uznać funkcji ochrony przyrody). Funkcja turystyczna jako funkcja pierwotna powstała na obszarach górskich (głównie Karpaty, ale też częściowo Sudety) oraz na obszarach, które podlegały silnej izolacji, wzdłuż wschodnich granic Polski oraz w miejscach tranzytu – zwłaszcza przy obwodnicach i nowych drogach (okolice przejść granicznych, zazwyczaj wzdłuż dróg dojazdowych do granicy państwa, np.: Słubice, Korczowa).

Funkcja turystyczna współwykorzystywana – obejmuje obiekty, które pełnią jednocześnie inne funkcje i są to głównie obszary chronionej przyrody (zwłaszcza parki narodowe, oraz parki krajobrazowe), obiekty sakralne i cmentarne (będące miejscami kultu oraz wizyt turystów, ewentualnie pielgrzymek) oraz szlaki transportowe. Szlaki pełnią rolę komunikacyjną oraz turystyczną, a ścieżki i drogi przy samej granicy mogą być wykorzystywane do patroli granicznych oraz jako szlaki turystyczne (piesze, rowerowe i narciarskie). Wiele funkcji pełnią też miasta, w przypadku gdy rozpatrujemy je jako zespół obiektów (jednak nie każdy obiekt pełni wspólnie kilka funkcji).

Funkcja turystyczna wypierająca inne funkcje – tworzy się w wyniku wykorzystania obiektów, które pełniły uprzednio inne funkcje, a ze względu na swoją potencjalną atrakcyjność stają się interesujące dla turystów. Wówczas wcześniejsza funkcja jest wypierana przez funkcję turystyczną, która zazwyczaj po zmianie staje się funkcją wiodącą (ewentualnie współwystępującą). Granice i obszary przygraniczne oferują wiele tego typu obiektów. Można do nich zaliczyć przede wszystkim różne urządzenia związane z samą granicą, jak m.in.: infrastrukturę graniczną (stacje graniczne, centra logistyczne), drogi i ścieżki graniczne. Elementy te mogą stać się obiektami turystycznymi, po złagodzeniu reżimu granicy, a często dopiero po jej pełnym otwarciu. Ich nowe wykorzystanie przejawia się, w przypadku budowli granicznych w tworzeniu na ich miejscu: punktów informacji turystycznej, hoteli, restauracji oraz muzeów. Natomiast drogi i ścieżki graniczne w wyniku zaprzestania wykorzystywania ich do celów ochronnych granicy mogą zamienić się w szlaki turystyczne (wykorzystywane przez pieszych, rowerzystów i narciarzy). Przykładowo w Karkonoszach postęunki straży celnej, zlokalizowane w górach, przekształciły się w schroniska (np. pod Łabskim Szczytem i Výrovka) (Potocki 2009a, s. 63). Z kolei budynki straży granicznej w Łysej Polanie częściowo zostają rozebrane a częściowo wykorzystane jako restauracja oraz baza noclegowa.

Na obszarach sąsiadujących z granicami zmiany funkcji podlegają też obszary mieszkaniowe, tereny rolne oraz leśne. Funkcja turystyczna może też powstawać po krótkotrwałym istnieniu innej funkcji, np. handlowej. W wielu miejscach funkcja handlowa (np. bazy) powstaje jako pierwsza na obszarach po otwarciu granic. Często jest ona krótkotrwała (kilka lub kilkanaście lat) i gdy podczas jej istnienia zostaną wykształcone inne funkcje komplementarne, np. inne usługi lub powstanie infrastruktura turystyczna, to wówczas po zaniku bazarów obszar może przekształcić się w teren pełniący głównie funkcje turystyczne. W przypadku handlu mogą następować wielokrotne zmiany funkcji, chociażby z powodu różnic cen, krótkotrwałych zmian mody lub zapotrzebowania na określone produkty lub usługi. Ta funkcja pozostaje na „pograniczu” turystyki i handlu, często jest pierwotna w stosunku do wyjazdów turystycznych albo współwystępująca (ryc. 67).

Ryc. 67. Współwymienność funkcji turystyki handlowej. Źródło: opracowanie własne
Co-interchangeability of the function of trade tourism. Source: own elaboration

Funkcja turystyczna powstająca na obszarach podupadłych (zdegradowanych) – polega na ponownym wykorzystaniu danego obszaru, który jako zdegradowany nie pełni przez pewien czas żadnych funkcji. Obszary przygraniczne, które często są obszarami zacofanymi o niskim poziomie rozwoju, a także charakteryzujące się recesją gospodarczą np. związaną z pojawieniem się granicy jako bariery, mogą po pewnym czasie stać się interesujące z turystycznego punktu widzenia, właśnie dzięki specyfice podupadłych obszarów lub poszczególnych elementów. Do takich obiektów można zaliczyć zarówno obiekty architektoniczne, które wcześniej pełniły inne funkcje np. sakralne (np. zniszczone kościoły), mieszkalno-reprezentacyjne (np. zniszczone pałace), obronne (np. zamki, mury, systemy obronne, np. linia Mołotowa we wschodniej Polsce), transportowe (np. mosty, zniszczone linie kolejowe – na nasypach po nich pozostałych powstają ścieżki rowerowe) itp. W wyniku uznania ich za atrakcje turystyczne może nastąpić rozwój zagospodarowania turystycznego i wzrost ruchu turystycznego na danym obszarze a w konsekwencji wzrost gospodarczy. Obszary przygraniczne mogły też pełnić inne funkcje, jak przykładowo: rolniczą i mieszkalną, które w wyniku przedzielenia obszaru granicą typu subsekwentnego zanikły. Późniejsze odkrycie tych obszarów może spowodować wykorzystanie ich do celów turystycznych.

Specyficznym rodzajem jest ponowne rozwinięcie funkcji turystycznych na obszarze, który dawniej pełnił funkcje turystyczne. Najczęstszą przyczyną zniknięcia takich funkcji mogła być utrata klienteli w wyniku utraty atrakcyjności (np. klęska ekologiczna, moda na inne ośrodki turystyczne, zamknięcie granicy państwa i utrata korzyści ze sprzyjającego położenia) lub w wyniku pojawienia się granicy państwa jako bariery i wyeliminowaniu wszelkich funkcji gospodarczych z powodu wprowadzenia restrykcji i ograniczeń oraz odizolowania obszaru.

Zmiany funkcji – upatrywanie szansy w rozwoju turystyki. Wiele obszarów (jak np. fragmenty Kotliny Kłodzkiej) wyludniają się, a działalność rolnicza czy przemysłowa objęta jest kryzysem. Kopalnie węgla kamiennego w okolicy Wałbrzycha zostały całkowicie zamknięte. Jedyną działalnością charakteryzującą się relatywnym wzrostem jest turystyka (głównie turystyka górską i narciarską). W Czechach na wiejskich obszarach przygranicznych następuje przekształcanie obszarów (głównie rolniczych) w tereny wielofunkcyjne, w tym: ochrona przyrody, turystyka, gospodarka leśna itp. W okresie socjalistycznym obszary wiejskie pełniły głównie funkcje rolnicze. Ich peryferyjne położenie wynikało głównie ze znacznej odległości od centrum, specyfiki związanej z obszarami góorskimi oraz konsekwencjami powojennej migracji ludności (Vaishar 2008). Jedną z szans rozwoju obszarów przygranicznych jest współpraca transgraniczna i otwarcie granicy. Najbardziej peryferyjnie położony obszar Słowacji – park narodowy Połoniny, wraz z obszarami sąsiadującymi, znajduje się przy granicy Polski i Ukrainy. Jego peryferyjne położenie, brak inwestycji, słaba infrastruktura, niski poziom rozwoju gospodarczego doprowadziły do marginalizacji społecznej

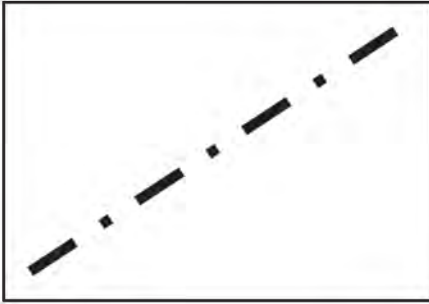
i gospodarczej, w tym do znacznej emigracji ludności. Obecnie rozwój turystyki jest jedyną szansą rozwoju – pn.-wsch. część Słowacji. Jak podkreślają autorzy pozytywnym elementem jest istnienie Parku Narodowego Połoniny oraz Rezerwatu Biosfery Karpaty Wschodnie (Petrovič, Bezák 2006).

6.3.2. POWSTAWANIE NOWEJ PRZESTRZENI TURYSTYCZNEJ

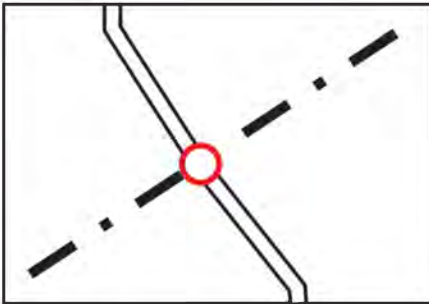
Wraz ze zmianami funkcji granic oraz wzrastającymi procesami integracji, rozwój przestrzeni turystycznej na obszarach, gdzie jej uprzednio nie było może nadal pozostawać bez zmian. Przestrzeń turystyczna nie rozwija się wówczas, gdy brak jest atrakcji turystycznych, lub gdy istniejącymi walorami nie interesują się turyści, brak jest zagospodarowania turystycznego, występuje słaba dostępność transportowa i gdy nie ma przejść granicznych. Gdy choć jeden z wymienionych elementów zostanie poprawiony lub pojawi się, ma on szansę zainicjować rozwój.

Przestrzeń turystyczna na obszarach przygranicznych może powstawać: jako przestrzeń pierwotna do wszystkich form zagospodarowania terenu, na obszarach podupadłych, gdzie przestrzeń turystyczna zanikła np. w wyniku zamknięcia granicy lub kryzysu, na obszarach zagospodarowanych nie pełniących uprzednio funkcji turystycznych. Nowa przestrzeń turystyczna powstaje głównie dzięki otwarciu granicy państwa oraz w wyniku możliwości zagospodarowania na obszarze w bliskim sąsiedztwie granicy (dzięki osłabieniu funkcji izolacji obszaru przygranicznego).

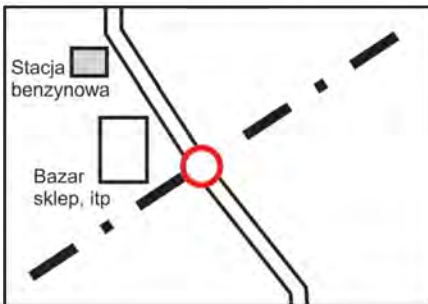
Nowa przestrzeń turystyczna może się rozwinąć w wyniku znacznych różnic pomiędzy sąsiadującymi obszarami. Najczęściej tworzy się po jednej stronie granicy (zazwyczaj tam gdzie jest taniej, lub gdzie jest zainteresowanie przyjezdnych). Może też nastąpić rozwój po obydwu stronach ale w różnym tempie. Po złagodzeniu reżimu granicy przestrzeń turystyczna może powstawać po jednej stronie granicy nawet bez istnienia tam przejścia granicznego. Istotnym elementem jest wówczas atrakcja turystyczna na bazie, której może rozwinąć się produkt turystyczny (może być to atrakcja przyrodnicza, kulturowa, lub dowolna wykreowana). Zmiany takie zachodzą też w wyniku osłabienia roli granicy jako bariery lub strefy buforowej (nawet tylko z jednej strony). Wówczas może powstawać zagospodarowanie turystyczne tuż przy samej granicy. Istotnym impulsem do tworzenia przestrzeni turystycznej jest powstanie przejścia granicznego. Stymuluje ono powstawanie początkowo infrastruktury obsługującej ruch (zazwyczaj tranzytowy). Tego typu sytuacja miała miejsce m.in. w Osinowie Dolnym oraz Terespolu (ryc. 68).

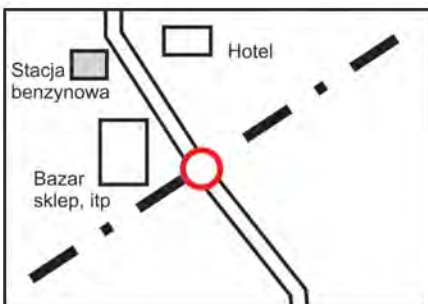
Obszar nie pełniący żadnych funkcji turystycznych (brak jakichkolwiek elementów zagospodarowania turystycznego oraz ruchu turystycznego)

Impulsem do rozwoju jest powstanie (otwarcie) przejścia granicznego oraz szlaku transportowego funkcjonującego w układzie transgranicznym

Powstaje nowa infrastruktura, zarówno do obsługi ruchu tranzytowego jak też dostosowana do potrzeb mieszkańców kraju sąsiedniego. Całość funkcjonuje w oparciu o różnice cen, oraz komplementarność produktów i usług.

Przy zwiększającym się ruchu powstaje baza noclegowa, świadcząca usługi zarówno osobom będącym w podróży tranzytowej jak też w celu udzielenia noclegów osobom przybywającym z obszarów leżących nieco dalej od granicy i chcącym spędzić w tym miejscu np. weekend.

Ryc. 68. Powstawanie nowej przestrzeni turystycznej, dzięki otwarciu przejścia granicznego. Źródło: opracowanie własne

Appearance of a new tourist space owing to the opening of a border crossing point. Source: own elaboration

Po otwarciu granic nowa przestrzeń turystyczna w sąsiedztwie granic zaczęła się tworzyć przy granicy polsko-niemieckiej. W społeczeństwie zurbanizowanym szczególną rolę odgrywają obszary podmiejskie, do których jest łatwy i szybki dostęp a bliskość centrów popytu zapewnia stały i regularny dopływ klientów, co M. Bachvarov (2006) określił mianem turystyki weekendowej mieszkańców miast. Tym samym teren podmiejski może być obszarem recepcyjnym turystów pochodzących z miasta (nawet tych nie nocujących). Może się tak również dziać w przypadku wyjazdów podmiejskich do obszarów leżących w sąsiednim kraju. Przykładowo dla Berlina, naturalną strefą krótkich wyjazdów turystycznych jest obszar położony w pierścieniu od około godziny do dwóch dojazdu samochodem od miasta. W tym obszarze znajdują się m.in. tereny leżące obecnie w zachodniej Polsce, w sąsiedztwie granicy państwa. Obszary te (leżąc w granicach Niemiec) przed II wojną światową były naturalnym miejscem wypoczynku Berlińczyków. Obecnie znajdują się już za granicą. Poza atrakcyjnością przyrodniczą (potrzebną do wypoczynku) dodatkowym argumentem do przyjazdu Niemców są niższe ceny towarów i usług oraz sam fakt wyjazdu za granicę. Jednak konkurowanie w dłuższym okresie tylko niższymi cenami jest niewystarczające. Istotności nabiera bowiem jakość świadczonych usług. Obszar sąsiadujący z granicą polsko-niemiecką w znaczący sposób korzysta z usług i sprzedaży dóbr turystom i odwiedzającym jednodniowym przybywającym z Niemiec (por. Węclawowicz i in. 2006). Dodatkowe dochody wynikające z występowania, nawet czasowego, działalności turystycznej pozwalają ośrodkom przyjmującym ruch turystyczny do wzrostu liczby miejsc noclegowych i poprawiania usług – ich różnorodności i jakości, która przekracza średnie wartości. Napływ turystów, a nawet tylko odwiedzających jednodniowych, wpływa na wzrost sprzedaży produktów regionalnych, lokalnych, artystycznych itp. Sprzedaż bezpośrednia turystom i odwiedzającym produktów lokalnych, prezentów, produktów spożywczych jest bardzo istotnym elementem lokalnej i regionalnej gospodarki. Ponadto wartość tej sprzedaży turystom zagranicznym jest bardziej istotna niż wartość eksportu tych produktów lub ich sprzedaży samym tylko Polakom. Wartość zakupów tego typu produktów stanowi ponad ¼ wartości wydatków turystów zagranicznych i aż 42% średniej wartości wydatków zagranicznych odwiedzających jednodniowych (Bartoszewicz, Skalska 2005).

Najbardziej widoczną przemianą funkcji obszarów przygranicznych jest zmiana wykorzystania obszaru pełniącego funkcje handlowe w kierunku rozwoju turystyki. Zmieniająca się rola granic politycznych i transformacja uwarunkowań ekonomicznych, w tym duże różnice cen i oferowanych towarów oraz trudności związane z pracą doprowadziły do tego, że strefy przygraniczne zostały obszarami bezpośredniej wymiany towarów i usług po roku 1989. Przez prawie całą dekadę lat 90. XX wieku obroty bazarowe na obszarach przygranicznych równoważyły polski deficyt w handlu oficjalnym. Sprzyjały temu ogromne różnice w poziomie dochodów ludności oraz cen występujące zarówno pomiędzy Polską

a Niemcami oraz między Polską i państwami byłego ZSRR (Powęska 2002). Obecnie jego znaczenie zmalało, m.in. na skutek wyrównywania się cen oraz zmian w polityce celnej niektórych krajów sąsiednich, a także wprowadzenia wiz Schengen dla obywateli państw Ukrainy, Białorusi i Rosji.

Przygraniczne obszary peryferyjne charakteryzuje wzrost gospodarczy zapoczątkowany przez prywatny transgraniczny handel, usługi i wzrost „gospodarki bazarowej” (Stryjakiewicz 1998), nazywanej też kapitalizmem bazarowym (*Bazaar-capitalism*) (Smith 1997; Stryjakiewicz 1998). Ten typ turystyki bazarowej można określić jako pierwszą fazę turystyki zakupowej w okresie transformacji. Wyjazdy o tym charakterze miały na celu zarówno sprzedaż przywożonych towarów (gł. przez obywateli państw byłego ZSRR) jak też wykonanie zakupów (przez obywateli wszystkich krajów sąsiednich – natężenie i częstotliwość wyjazdów zależały głównie od cen towarów i kursów walut).

Przestrzenna lokalizacja bazarów dla cudzoziemców na wschodniej i zachodniej granicy była odmienna. Przy granicy z Niemcami bazy lokowano w pobliżu przejść granicznych, a w ich odwiedzaniu dominowała klientela z blisko położonych miast (głównie miast bliźniaczych). Dla obsługi przyjezdnych zza granicy wschodniej bazy były lokowane głównie w miastach, zazwyczaj leżących dalej od granicy (m.in. Elbląg, Olsztyn, Suwałki, Białystok, Biała Podlaska, Chełm, Lublin, Przemyśl), często w miastach wojewódzkich (Stryjakiewicz 1998). Największe bazy zlokalizowano jeszcze dalej od granicy, w Warszawie i Tuszynie-Rzgowie. Rozmieszczenie bazarów świadczy o większej potrzebie przemieszczania się sprzedających w stronę klientów.

Od początku lat 90. XX wieku obszar przy granicy polsko-niemieckiej (po stronie polskiej) stało się strefą, do której przyjeżdżali Niemcy w celu dokonania zakupów. W latach 90. XX wieku bazy powstawały we wszystkich miejscowościach sąsiadujących z przejściami granicznymi (Werwicki 1995; Powęska 1995). Obecnie część spośród nich przeżywa upadek. Niektóre przekształciły się w duże kompleksy handlowo-usługowe i zdołały utrzymać masową klientelę niemiecką. Przykładami mogą być obiekty w Łęknicy i Osinowie Dolnym. Pod koniec lat 90. XX wieku uzupełnieniem handlu przygranicznego na pograniczu polsko-niemieckim stały się usługi świadczone osobom przyjeżdżającym z Niemiec. Dotyczy to m.in. stacji obsługi samochodów, salonów fryzjerskich, gabinetów dentystrycznych, a w ostatnich latach także bardziej zaawansowanych usług medycznych. Dla rozwoju turystyki dla Niemców, po polskiej stronie istotna jest atrakcyjna oferta cenowa świadczonych usług (Gruchman i in., 2002). Dla zakupów oferta ta obejmowała wyroby wikliniarskie, kamionkowe, stolarskie. Istotne dla rozwoju turystyki są warunki przyrodnicze, bliskość Berlina i innych miast oraz tranzyt (Gruchman i in., 2002).

Na granicy południowej sąsiedzi przyjeżdżają do Polski w celach zakupu dóbr, które u nich są w niedoborze, korzystając również z targowisk (np. targi w Nowym Targu, Jabłonce oraz Cieszynie i Jeleniej Górze). Polacy jadą głów-

nie do Czech i Słowacji po zakup tańszego alkoholu i słodyczy. O ile po stronie polskiej budowa sklepów specjalnie dla gości z sąsiednich krajów położonego przy granicy jest rzadkością, o tyle południowi sąsiedzi byli skłonni budować sklepy tuż przy przejściach granicznych. Polscy turyści przebywający w górskich obszarach Karpat i Sudetów w okresie ostatnich 20 lat często wybierali się do kraju sąsiedniego (Czech lub Słowacji), aby korzystać z tańszych usług gastronomicznych i zakupów (gł. produkty spożywcze). Był to specyficzny typ turystyki, o charakterze wypoczynkowym (wyjazdy przyrodnicze, narciarskie, uzdrowiskowe) a ich dodatkową atrakcją były wycieczki do krajów sąsiednich w celach poznania kraju sąsiadów oraz korzystania ze wspomnianych usług. Ułatwieniem był przede wszystkim podobny język, ale również napisy w języku polskim a nawet możliwość zakupów w walucie własnego kraju (w złotych dla Polaków). Dla turystyki masowej w Polsce decydującym elementem o wyborze miejsca destynacji turystycznej jest jednak cena. Ceny również były (do wprowadzenia euro na Słowacji) znaczącym magnesem dla Polaków, aby podróżować na Słowację w celach dokonania tańszych zakupów oraz korzystania z tańszych usług (głównie posiłków i napojów w restauracjach). W wyniku różnic cenowych i dużego zainteresowania polskich klientów słowacką ofertą, przy przejściach granicznych powstawały sklepy, bary i restauracje, przeznaczone dla polskich turystów. Część Polaków decydowała się na pobyt w Słowacji (nie tylko w strefie nadgranicznej), jednak dominują wyjazdy kilkugodzinne, podczas pobytów Polaków na wakacjach w swoim kraju. W przypadku Słowaków tego typu pobyty w Polsce są jeszcze bardziej powszechne, a liczba nocujących jest zdecydowanie niższa niż Polaków w Słowacji. Na pograniczu polsko-czeskim istnieje względna równowaga cen w bazie noclegowej. Różnice występują w przypadku usług gastronomicznych oraz napojów alkoholowych. Mimo wyrównywania różnic cen oraz oferty nadal jednak istnieje możliwość konsumpcji odmiennych produktów w obydwu krajach, np. w Cieszynie (Kulczyńska, Matykowski 2008). Zachowanie tej odmienności jest gwarantem istnienia w przyszłości turystyki transgranicznej.

Obecnie konsumpcja transgraniczna jest napędzana przez lokalną specyfikę: towary regionalne i lokalne (w tym specyficzne, oryginalne artykuły spożywcze), kawiarnie, restauracje, muzea oraz w znacznym stopniu elementy kulturowe (sztuka, wydarzenia), walory przyrodnicze oraz architektoniczne.

Analiza przemian, jakie zachodziły na obszarach przygranicznych, upoważnia do przedstawienia kierunków zmian celu transgranicznej mobilności ludzi na obszarach przygranicznych w latach 1989–2009 (tj. 69). Jednak wiele wyjazdów miało charakter polimotywacyjny.

Modernizacja przestrzeni obszarów przygranicznych powoduje bezpośrednio zmiany struktury funkcjonalnej, zagospodarowania terenu, wyglądu (w tym estetyzacja obiektów, obszarów) i systemu komunikacyjnego. W ten sposób zmienia się wizerunek tych obszarów, użytkownicy tej przestrzeni oraz funkcje pełnione

przez dany teren. Następuje wyraźne kreowanie wizerunku obszarów (miast, regionów) poprzez podnoszenie prestiżu miejscowości i regionu, co przekłada się m.in. na wzrost ruchu turystycznego, dochodów ale też na wzrost atrakcyjności: turystycznej, inwestycyjnej i jakości życia.

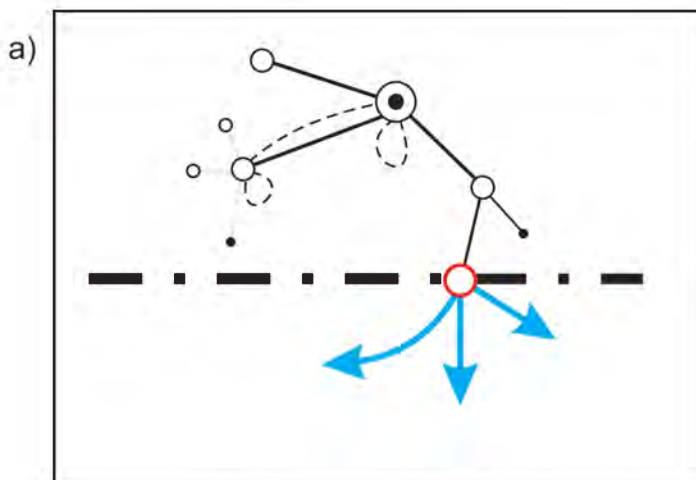
Ryc. 69. Kierunek zmian celu transgranicznej mobilności w Polsce w latach 1989–2009. Źródło: opracowanie własne

Direction of change of the destinations of the transboundary mobility in Poland in the period 1989–2009. Source: own elaboration

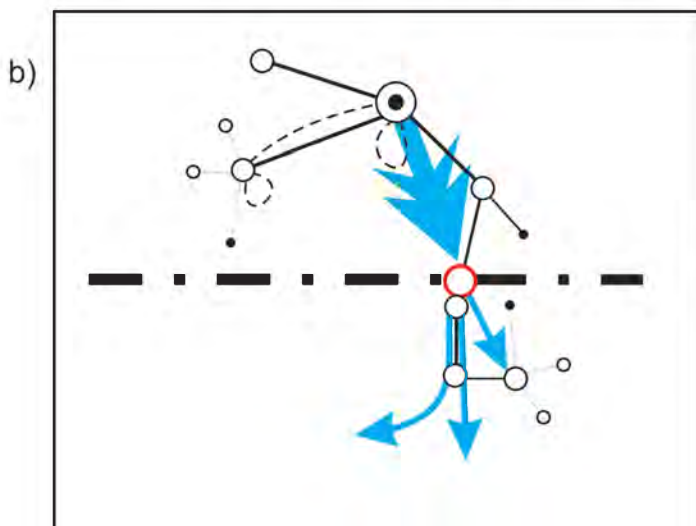
6.3.3. (POWIĘKSZENIE) ROZPRZESTRZENIANIE SIĘ PRZESTRZENI TURYSTYCZNEJ

W wyniku osłabienia roli bariery politycznej może następować pełniejsze wykorzystanie obszarów w bezpośrednim sąsiedztwie granicy. Najlepszym sposobem wykorzystania terenów przygranicznych jest rozwój turystyki. Przestrzeń turystyczna może się powiększać w wyniku rozprzestrzeniania się ruchu i zagospodarowania turystycznego a także w konsekwencji zagęszczania istniejącej przestrzeni. Często te dwa procesy zachodzą jednocześnie. Powoduje to wzrost ruchu i zagospodarowania turystycznego w danej miejscowości (np. Zakopane i Białowieża) oraz dodatkowo powstawanie nowej infrastruktury i rozprzestrzenianie się ruchu turystycznego w sąsiedztwie (w przypadku Białowieży na cały obszar sąsiadujący z Puszcą Białowieską a w przypadku Tatr na Podhale a także Spisz). Powiększanie się przestrzeni turystycznej może następować zarówno w wyniku zagospodarowania obszarów pozbawionych jakichkolwiek funkcji gospodarczych jak też dzięki wymianie funkcji. Jednocześnie może też następować poszerzanie się przestrzeni turystycznej na obszar leżący po drugiej stronie granicy.

Na obszarze Puszczy Białowieskiej, mimo silnej bariery jaką jest zewnętrzna granica państwa, istnieje możliwość jej przekraczania w przejściu turystycznym w Białowieży (ryc. 70a). Rozwój przestrzeni turystycznej po polskiej stronie jest znaczny. Natomiast po stronie białoruskiej zagospodarowanie turystyczne występowało tylko w kilku miejscach. Od kilku lat obserwuje się wzrost zainteresowania rozwojem turystyki, w tym także dzięki wzrostowi napływu turystów z Polski.

Powstanie przejścia granicznego i możliwość przekraczania granicy sprzyja możliwościom wyjazdów do kraju sąsiedniego.

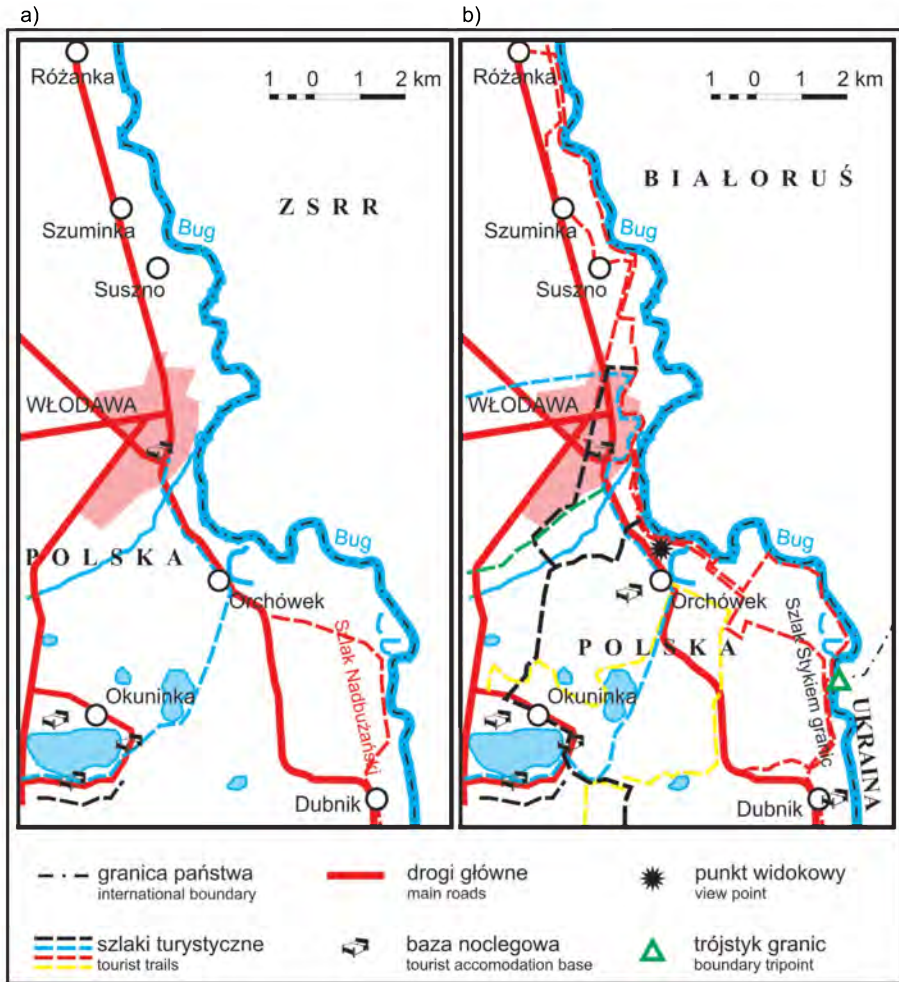

Napływ odwiedzających jednodniowych oraz turystów (spędzających minimum jedną noc) przyczynia się do powstawania przestrzeni turystycznej na obszarze po drugiej stronie granicy

Ryc. 70. Kierunki rozwoju przestrzeni turystycznej w wyniku jej poszerzenia z jednej strony granicy. Źródło: opracowanie własne

Directions of development of the tourist space due to its extension on one side of the border.
Source: own elaboration

Na granicy polsko-niemieckiej (ryc. 70b). W wielu miejscach po żadnej ze stron granicy nie występowało zagospodarowanie turystyczne a wzrost zainteresowania (w tym wyjazdów kilkugodzinnych i weekendowych) Niemców obszarami po polskiej stronie zaowocował rozwojem przestrzeni turystycznej np. w okolicach Osinowa Dolnego i Cedyni. Jednocześnie może nastąpić rozwój przestrzeni turystycznej po stronie niemieckiej.

Ryc. 71. Powstawanie nowej przestrzeni turystycznej w wyniku osłabienia roli bariery politycznej – zmiany w zagospodarowaniu turystycznym okolic Włodawy w latach 1989 (a) i 2009 (b). Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych

Appearance of a new tourist space due to the weakening of the role of political barrier – changes in tourist developments in the vicinity of Włodawa in the years 1989 (a) and 2009 (b). Source: own elaboration on the basis of field studies

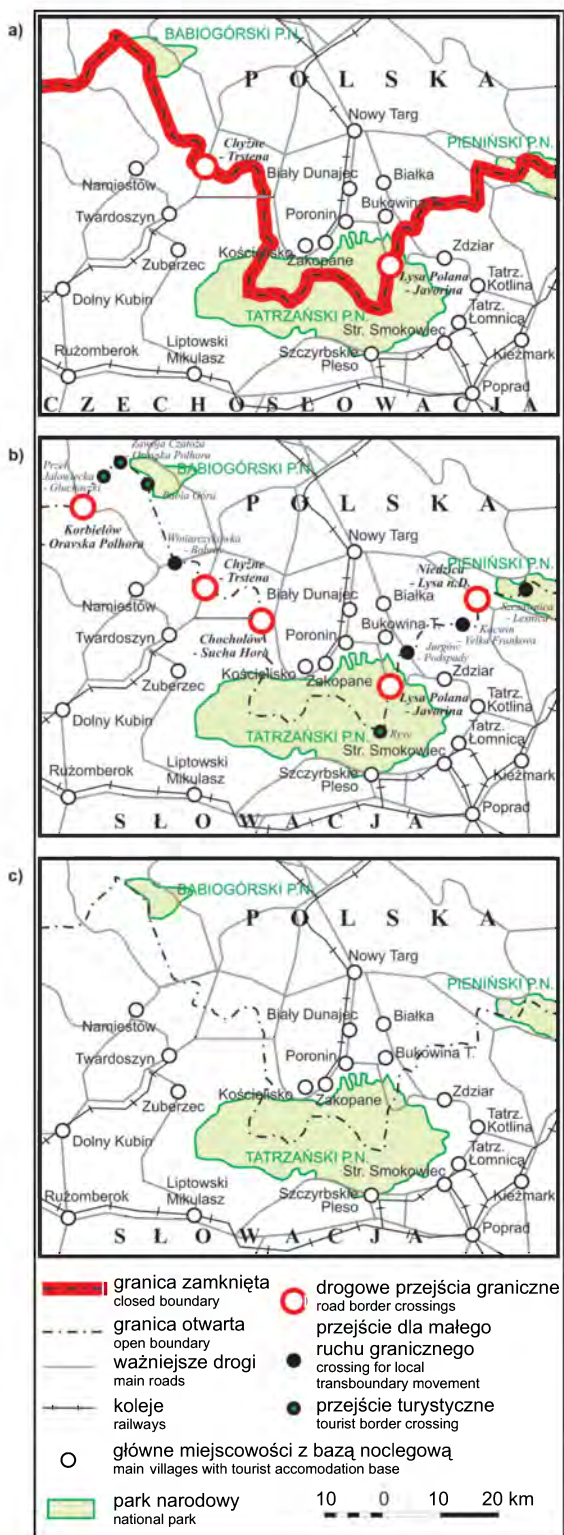
W wielu miejscach obserwuje się „przybliżanie się” zagospodarowania turystycznego do granicy państwa. Jest to zarówno efektem rozwoju turystyki (i poszukiwania w niej szansy na zyski ekonomiczne), jak też w wyniku osłabienia roli bariery politycznej pełnionej przez granicę państwa. W sąsiedztwie granicy wzrosła liczb obiektów zakwaterowania turystycznego, np. kwater agroturystycznych, które w województwie lubelskim nastąpiło to głównie w gminach: Włodawa, Wola Uhruska, Dubienka, Horodło i Hrubieszów (Bednarek-Szczeptańska 2010). W budowie elementów nowego zagospodarowania turystycznego wykorzystuje się również środki z funduszy europejskich. Służą one najczęściej do budowy ścieżek rowerowych, pieszych oraz pomostów, wiat, wież widokowych itp. – co przedstawiono na przykładzie okolic Włodawy (ryc. 71).

Przestrzeń turystyczna często przez wiele lat po złagodzeniu reżimu granicy lub jej zaniku tworzy wiele nieciągłości. Taką sytuację obserwujemy i zapewne będziemy jeszcze obserwować przez wiele lat pomiędzy znacznie wyżej rozwiniętymi krajami Unii–15 a przyjętymi krajami w 2004 roku (np. Polska – Niemcy). Jeszcze bardziej skomplikowana sytuacja występuje np. na wschodnich granicach Polski, które stały się zewnętrznymi granicami Unii Europejskiej. Zmiana postrzegania regionów peryferyjnych, długo pozostających pod kontrolą i pełniących rolę obrony terytorium państwa nie jest łatwa. Granice szybko się otwierające, mające wcześniej względne zagospodarowanie przestrzenne zmieniają swój charakter zdecydowanie szybciej. Granica wschodnia, która dodatkowo stała się granicą zewnętrzną Unii Europejskiej ma tę rolę utrudnioną.

Wraz ze wzrostem przenikalności południowych granic Polski, wejściem do Unii Europejskiej i wstąpieniem do strefy Schengen granice górskie straciły efekt bariery i są niemal całkowicie przepuszczalne dla turystyki. Łańcuchy Sudetów i Karpat stają się obszarami górskiej turystyki transgranicznej. *„Poszerzenie polskiej przestrzeni turystycznej o sąsiednie obszary karpackie obejmuje głównie:*

- *turystyczny ruch tranzytowy Polaków do krajów Europy południowej i zachodniej odbywający się po głównych drogach Słowacji i Czech,*
- *zimowe wyjazdy Polaków do dobrze zagospodarowanych ośrodków narciarskich Słowacji,*
- *pobyty Polaków w miejscowościach z kąpieliskami termalnymi, zlokalizowanymi wzdłuż granicy polsko-słowackiej od Bardejowa na zachód”* (Ptaszycka-Jackowska 2007, s. 103).

Jedynymi pozostającymi barierami są obszary chronione, zwłaszcza parków narodowych, w których obowiązują przepisy o ochronie przyrody. Po znacznym zredukowaniu funkcji bariery granic w ostatnich 20 latach wzrastała liczba przejść granicznych i możliwości przekraczania granicy. Jednak w samym Tatrzańskim Parku Narodowym istniały jedynie dwa przejścia graniczne (Łysa Polana dla ruchu drogowego oraz sezonowe przejście turystyczne Rysach) (ryc. 72).

Ryc. 72. Zmiany możliwości przekraczania granicy państwa na obszarze Tatr, Spisza i Orawy w 1989 (a) 1999 (b) oraz 2009 (c). Źródło: opracowanie własne

Changes in the possibility of crossing the national border on the area of Tatra Mts., Spisz and Orava in 1989 (a) 1999 (b) and 2009 (c). Source: own elaboration

Nowym problemem jest antropopresja turystyczna związana ze strefą przygraniczną, zwłaszcza po wstąpieniu Polski do strefy Schengen. Dotyczy to interesujących z przyrodniczego punktu widzenia obszarów, które w wyniku otwartego charakteru granic są dostępne bez żadnych ograniczeń i znajdują się poza obszarami prawnie chronionej przyrody (np. Spisz, Orawa oraz okolice Wiszajny i jeziora Gaładuś na pograniczu polsko-litewskim).

6.3.4. PRZEMIANY PRZESTRZENI TURYSTYCZNEJ W BEZPOŚREDNIM SĄSIEDZTWIE GRANICY. ATRAKCJE TURYSTYCZNE OPARTE NA ISTNIENIU GRANICY

W Polsce charakterystyczny jest niemal całkowity brak atrakcji turystycznych stworzonych przez człowieka na samej granicy państwa. Polskie granice, jako w większości krótko istniejące, nie przecinają budynków, zamków i innych obiektów. W znacznej części granice nowe biegną wzdłuż rzek. Ich charakter sprawił, że w niektórych miejscach na granicy znajdują się mosty na rzekach, z których najbardziej atrakcyjne są te, które zostały zniszczone (np. podczas działań wojennych w Siekierkach) oraz nowe mosty (np. w Zgorzelcu) i te, które nie służą wyłącznie do tranzytu. Na początku okresu transformacji nie było praktycznie żadnych atrakcji na granicach poza walorami przyrodniczymi. Nie ma na niej także obiektów, które były świadkami dawnej przeszłości. W kilku przypadkach zdarza się tak, że przy granicy zbudowano po jednym schronisku po każdej stronie granicy (np. w Karkonoszach).

Występujące elementy, które mogłyby być w sferze zainteresowań turystów to także wynikające ze specyfiki granicy i obszarów z nią sąsiadujących (ploty, mury, linie obronne, twierdze, zamki). Jednak wykorzystanie tych obiektów do turystyki jest nieznaczne. Podobnie dzieje się z obiektami dawnych przejść granicznych, które tylko w nielicznych przypadkach są wykorzystane do celów turystycznych (np. na przejściu Szczawnica-Leśnica oraz Łysa Polana). Wiele przejść zamknięto całkowicie i nie pełnią obecnie żadnej funkcji – istnieje brak pomysłów na wykorzystanie infrastruktury granicznej. Podobnie dzieje się ze sklepami, powstałymi tuż przy granicy polsko-słowackiej. Po wprowadzeniu euro, ceny stały się niekorzystne dla Polaków (głównych klientów). Większość z tych sklepów podupadła, a baza na przejściach granicznych pozostała bezużyteczna (np. na przejściu granicznym na Przełęczy Glinne pomiędzy Polską a Słowacją).

Jako atrakcje na granicach państw nie funkcjonują też specyficzne punkty, które są najdalej wysuniętymi punktami w kraju. Każdy kraj może wyznaczyć cztery takie punkty, wysunięte najdalej na: północ, południe, wschód i zachód. Punkty takie, wraz z najdalej wysuniętymi punktami terytorium sąsiadów oraz najwyższymi punktami dodatkowo mogą stać się atrakcjami przyciągającymi turystów. Z kolei coraz większą atrakcją turystyczną stanowią punkty styku granic trzech państw – tzw. trójstyki. Trójstyki są elementami współpracy transgranicznej pomiędzy sąsiadującymi krajami (Kałuski 2006). Wykorzystuje się ich

potencjał przyciągając środki unijne i zaczynają one być zarówno atrakcjami jak i produktami turystycznymi oraz miejscami organizowania imprez o charakterze kulturalnym (ryc. 73).

Ryc. 73. Trójstyki na granicach Polski w 2009 r. Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych

Boundary tripoints along the Polish border in 2009. Source: own elaboration on the basis of field studies

Za najważniejsze atrakcje turystyczne w Polsce, występujące na samej granicy lub ją przecinające, należy uznać:

- przejścia graniczne, zwłaszcza przejścia turystyczne (które funkcjonowały do momentu wstąpienia Polski do strefy Schengen, oraz obecnie na granicy polsko-białoruskiej, polsko-ukraińskiej oraz polsko-rosyjskiej,
- ścieżki rowerowe – stanowią bardzo częsty produkt turystyczny realizowany przez gminy z budżetów własnych a głównie ze środków europejskich,
- możliwe spływy na rzekach granicznych (np. tratwami – Dunajec i Poprad oraz kajakowe – Bug, Odra, Poprad),

- transgraniczne szlaki – piesze i rowerowe, na granicach rzecznych prowadzone przez mosty (na szlakach pieszych, drogowych i kolejowych) oraz promy (sezonowy prom „Bez granic” na Odrze, łączący Gozdowice i Güstebieser Loose – funkcjonuje od października 2007),

- trójstyki – modny produkt, ale ograniczony do kilku miejsc. Nowe wybudowane pomniki i tablice informacyjne, nowe szlaki turystyczne, prowadzone zazwyczaj z każdego kraju oraz nowe szlaki transgraniczne (wyjątek granica wschodnia – problemem jest brak przejść turystycznych). Rozwój trójstyków jako atrakcji turystycznych związany jest również z korzystaniem ze środków unijnych na infrastrukturę turystyczną. Trójstyki stają się miejscami spotkań kulturalnych, organizowania różnych wydarzeń itp.,

- hotele, restauracje, muzea (zamki) i ogrody (np. park w Łęknicy),

- transgraniczne plaże (najpełniej otwarta w Świnoujściu na wyspie Uznam).

Ponadto tuż przy granicach istnieją schroniska turystyczne w górach oraz wieże widokowe na szczytach górskich (np. Czantoria).

Na różnicach wynikających z istnienia granicy i sąsiedowania dwóch różnych państw są oparte m.in.:

- zakupy w tym w sklepach wolnocłowych, m.in. na statkach. Jest to również dodatkowa atrakcja dla turystyki transgranicznej, gdzie wizyta w sklepie, restauracji jest dodatkowym elementem przyciągającym turystów – poza atrakcjami przyrodniczymi i kulturowymi – np. turystyka górską na pograniczu polsko-czeskim oraz polsko-słowackim,

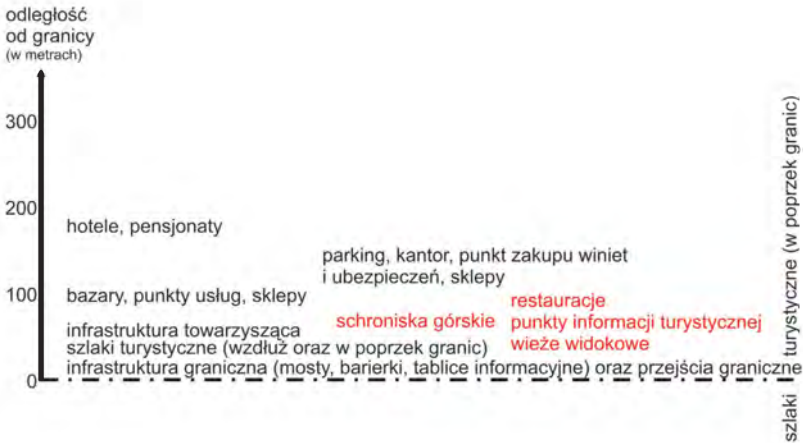
- korzystanie z usług (restauracje, baza noclegowa),

- kultura (muzea, zabytki itp.), imprezy kulturalne,

- inne, m.in. środowisko przyrodnicze, ze specyficzną możliwością rozwoju ekoturystyki, oraz ośrodki sportów zimowych.

O korzystaniu z obiektów i usług w układzie transgranicznym decyduje ich ciekawość, inność, cena, a ułatwiają: podobny język oraz możliwość zakupów w walucie narodowej.

Obecnie mimo korzystnych przemian i zmian funkcji granicy linia graniczna nadal jest słabo przygotowana i wykorzystana na potrzeby turystyki w tym transgranicznej. Najwięcej i najlepiej dostosowane są szlaki turystyczne, które głównie w obszarach górskich dochodzą do granicy i ją przekraczają. W wyniku analizy lokalizacji obiektów turystycznych względem granicy został przedstawiony przestrzenny rozkład tych obiektów z uśrednieniem odległości od granicy (ryc. 74).

Ryc. 74. Lokalizacja obiektów turystycznych w zależności od odległości od granicy.
Źródło: opracowanie własne

Location of tourist facilities in the function of distance from the border. Source: own elaboration

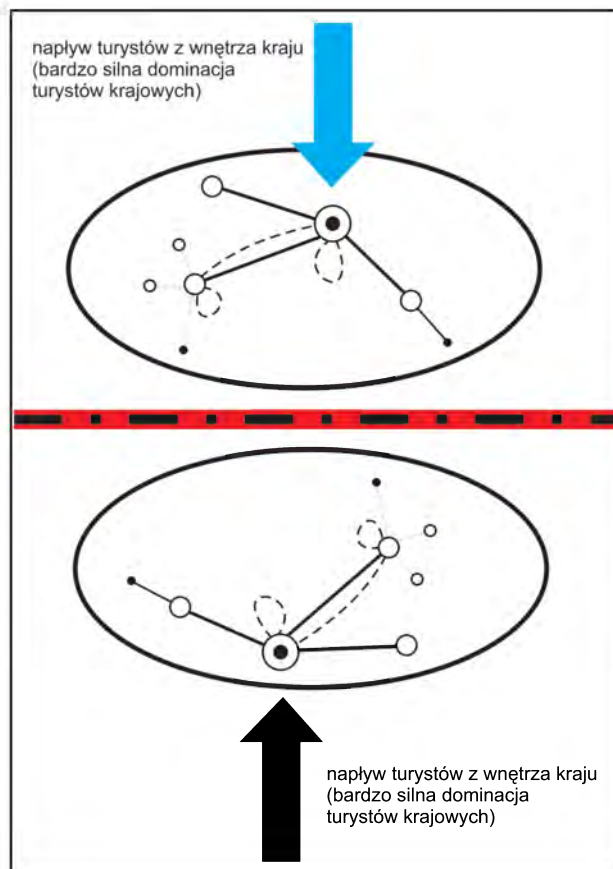
6.3.5. PROCES TRANSGRANICZNEJ INTEGRACJI PRZESTRZENI TURYSTYCZNEJ

Przy zamkniętych granicach nawet sąsiadujące obszary turystyczne rozwijają się oddzielnie i są oddzielnie wykorzystywane. W wielu przypadkach zagospodarowanie turystyczne jest zdublowane, np. drogi wzdłuż granicy, szlaki turystyczne, schroniska. Podwójne zagospodarowanie jest doskonale widoczne na granicach polsko–czeskiej i polsko–słowackiej. Szlaki turystyczne, które biegną po każdej ze stron granicy polsko–słowackiej stanowią około 30% długości granicy (Więckowski 2004). Poza zdublowanym zagospodarowaniem sąsiadujące przestrzenie turystyczne charakteryzują się kontrastem. Różnice przejawiają się m.in. w: wielkości bazy noclegowej i gastronomicznej, gęstości szlaków turystycznych, cenach dóbr i usług, występowania atrakcji oraz ruchu turystycznego.

Przy granicach zamkniętych ośrodki turystyczne znajdujące się na obszarach przygranicznych funkcjonują w układzie wewnątrz krajowym. Zazwyczaj występują ciężenia do centrum własnego kraju a poza wybitnie atrakcyjnymi obszarami dominują w nich turyści krajowi (ryc. 75). Ponadto nawet przy występowaniu szlaków turystycznych przebiegających wzdłuż granicy dozwolone jest ich użytkowanie tylko w kraju przebywania turysty, bez możliwości przekroczenia granicy. Po otwarciu granic, przy zbliżonych warunkach (atrakcjach, ofercie, i cenach) trudno jest zachęcić turystów z państw sąsiednich, którzy wolą pozostać w swoim kraju i co najwyżej wybrać się na kilkugodzinną wycieczkę do państwa sąsiedniego.

W wyniku procesu otwierania się granic pojawia się szansa na scalanie przestrzeni turystycznych leżących po dwóch stronach granicy. Proces integracji nie jest jednak łatwy. Przy granicach zamkniętych mamy do czynienia z przestrzenią współwystępującą. Przestrzeń po drugiej stronie granicy „otwierają” przejścia

graniczne, połączone szlaki i drogi. Aby mogła nastąpić integracja tych przestrzeni muszą powstać połączenia komunikacyjne i wzrosnąć przepływy ludzi. Bez występowania przepływów nie można mówić o istnieniu przestrzeni transgranicznej.

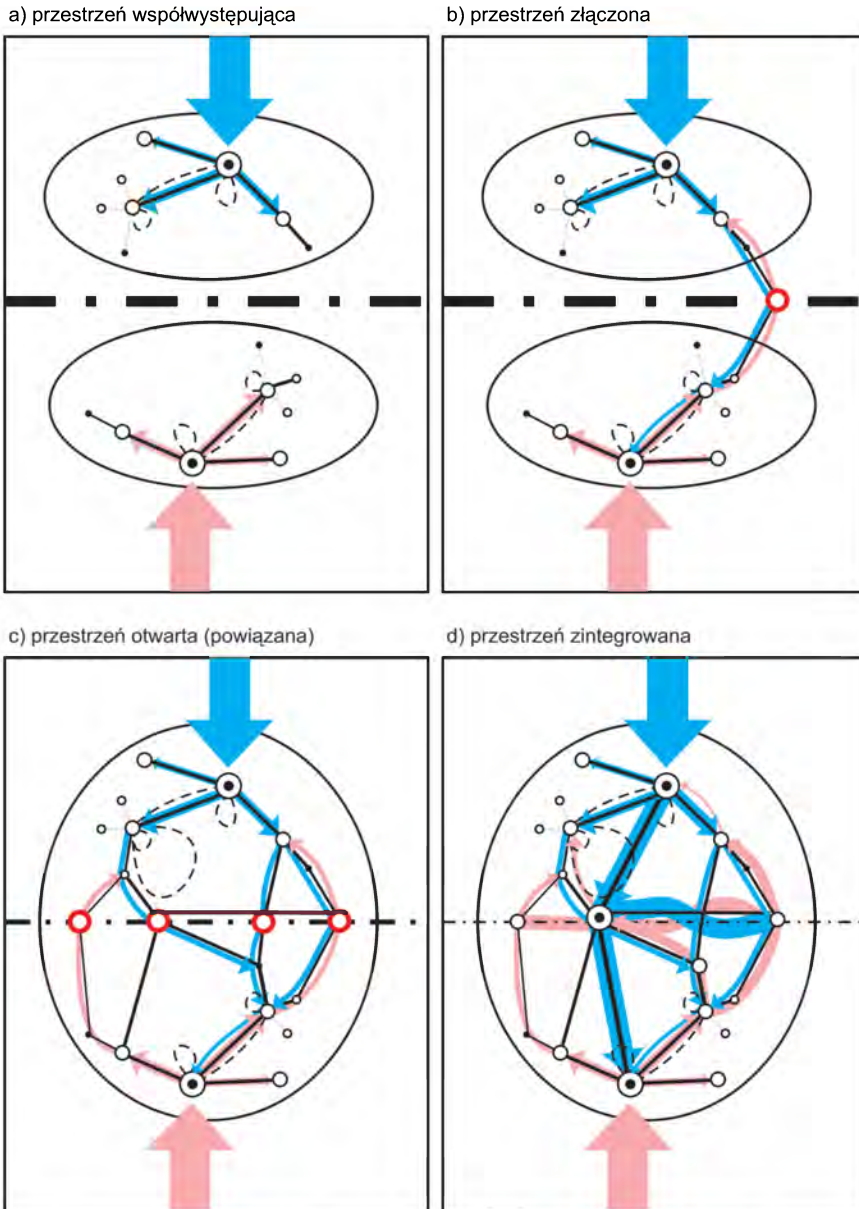

Ryc. 75. Dwie oddzielne przestrzenie turystyczne funkcjonujące na obszarach przygranicznych. Źródło: opracowanie własne

Two separate tourist spaces functioning within the border-adjacent areas. Source: own elaboration

Integracja przestrzeni turystycznych dwóch lub więcej sąsiadujących państw, może przebiegać w kilku etapach. Czas trwania każdego z nich zależy od wielu czynników, jednak praktycznie nie zdarza się, aby omijanie pewnych etapów. Może natomiast nastąpić zahamowanie a nawet cofnięcie procesów integracji (np. w wyniku ponownego zamknięcia granicy). Przedstawione na rycinie 76 etapy procesu integracji transgranicznej przestrzeni turystycznej dotyczą sytuacji, w której integracja zachodzi pomiędzy obszarami gdzie po obydwu stronach granicy istniały dwa oddzielnie funkcjonujące obszary turystyczne. Istnieje też możliwość „wkraczania” przestrzeni turystycznej na obszar kraju sąsiedniego,

rozwinętej uprzednio tylko po jednej stronie granicy. Czterema głównymi etapami integracji przestrzeni turystycznych sąsiadujących państw są: przestrzeń współwystępująca, przestrzeń złączona, przestrzeń otwarta, przestrzeń zintegrowana (ryc. 76).

Ryc. 76. Proces transgranicznej integracji przestrzeni turystycznej. Źródło: opracowanie własne

Process of cross-border integration of tourist space. Source: own elaboration

Przestrzeń współwystępująca (76a) była powszechna na wszystkich obszarach pogranicznych Polski i krajów sąsiednich, gdzie występowały obszary pełniące funkcje turystyczne po dwóch stronach granicy. Są to dwa oddzielnie funkcjonujące obszary, z których każdy nie tylko ciąży do swojego kraju, ale nie występują kontakty pomiędzy dwoma stronami granicy. Dwie niezależne przestrzenie turystyczne występują przy całkowicie zamkniętych granicach, ale tylko w sytuacji, gdy istnieje pozwolenie na turystyczne wykorzystanie obszaru przylegającego do granicy, np. do początku lat 90. XX wieku na pograniczach polsko-czeskim i polsko-słowackim. Dwie oddzielne przestrzenie turystyczne mogą zostać połączone w wyniku powstania przejścia granicznego. Powstaje wówczas **przestrzeń złączona (76b)**. Dzięki istnieniu przejścia granicznego istnieje możliwość legalnego przekroczenia granicy i korzystania z obszaru znajdującego się w państwie sąsiednim. Była to typowa sytuacja na początku lat 90. XX wieku, kiedy uruchamiano pojedyncze przejścia graniczne (np. Łysa Polana, otwierająca obszar Tatr po dwóch stronach granicy). Obecnie taka sytuacja występuje na wielu obszarach sąsiadujących z zewnętrzną granicą strefy Schengen. Jednakże przejścia graniczne, które „otwierają” przestrzeń turystyczną znajdującą się po drugiej stronie granicy często usytuowane są z dala od miejsc turystycznych atrakcji. Dzieje się tak dlatego, że przejścia te ulokowane są na głównych drogach i nie są dopasowane i dostosowane do penetracji regionów turystycznych. **Przestrzeń otwarta (76c)** powstaje w wyniku pełniejszego otwarcia granicy i ułatwionej możliwości jej przekraczania w wielu miejscach. Istotne są połączenia komunikacyjne, turystyczne szlaki transgraniczne i możliwość korzystania z obszaru w każdym z sąsiadujących państw. Nie zawsze muszą jednak występować wykształcone więzi transgraniczne i znaczące przepływy turystyczne przez granicę. Jest to etap, podczas którego takie powiązania się kształtują. Obszar zaczyna być postrzegany jako transgraniczny. Ten etap zaczął występować na terenach, gdzie występowało wiele blisko położonych przejść granicznych (głównie na obszarach polsko-niemieckim, polsko-czeskim oraz polsko-słowackim). Na dwóch ostatnich z wymienionych granic szczególne znaczenie miało powstanie szeregu przejść turystycznych. Do dziś przestrzeń otwarta bez silnych powiązań transgranicznych występuje na większości pograniczy Polski z krajami należącymi do strefy Schengen. Na większości z tych obszarów istnieje silna dominacja krajowego ruchu granicznego. Przekraczanie granic jest możliwe, ale służy głównie do krótkich kilkugodzinnych wycieczek podczas stacjonarnych pobytów w „swoim” państwie (np. Beskidy, Ziemia Kłodzka, Karkonosze) lub w szczególnych przypadkach do tego typu wycieczek do swojego kraju podczas pobytu stacjonarnego w kraju sąsiadów (np. polscy turyści spędzający urlop na Słowacji, przekraczają granicę podczas kilkugodzinnych wycieczek do Polski). **Przestrzeń zintegrowana (76d)** jest najwyższym stadium procesu integracji. Pełna integracja jest jednak zjawiskiem trudnym do praktycznego wykonania. Nawet przy silnej integracji mogą nadal istnieć słabe przepływy transgraniczne

i występować konkurencja pomiędzy stronami. Przestrzeń zintegrowana wymaga w pełni otwartej granicy państwa, licznych dróg i szlaków transgranicznych, kompatybilnego zagospodarowania turystycznego, zwłaszcza bazy noclegowej, oraz postrzegania danego obszaru jako transgranicznego regionu turystycznego (m.in. wspólna: nazwa, marka, promocja, system informacji turystycznej) oraz silnych przepływów transgranicznych zbliżonych wielkością do przepływów turystycznych w każdym z obszarów krajowych. Tego typu obszary dopiero się tworzą, ale są wyraźne symptomy, że przestrzeń zintegrowana powstała w Pieninach, Karkonoszach i Tatrach.

Otwarcie granic, zmiana ich funkcji oraz stworzenie dobrosąsiedzkich stosunków zapoczątkowały okres współpracy w rozwoju turystyki. Zmiana, w przypadku granic Polski z krajami Unii Europejskiej, spowodowała, że straciły one swój status filtra i mogły pojawić się efekty komplementarności i synergii. Zaczęły się rozwijać więzi transgraniczne, w wielu dziedzinach gospodarki i życia społecznego w tym w dziedzinie turystyki. Rozpoczęły się procesy współpracy transgranicznej. Zarysowały się one między innymi w promocji rozwoju turystyki w niektórych regionach, jak na przykład w Pieninach, gdzie wytworzyła się silna współpraca pomiędzy parkami narodowymi leżącymi po obydwu stronach granicy. Rozwój turystyki stał się jedną z głównych dziedzin współpracy transgranicznej. Integracja turystyczna, rozumiana jako względnie trwała wymiana dóbr, usług i informacji itp., między dwoma lub wieloma krajami lub społecznościami, prowadząca do ich faktycznego zbliżenia może zachodzić na różnych poziomach i dotyczyć różnych zagadnień (Krzymowska-Kostrowicka 1995). W tym rozumieniu może zachodzić integracja wielofunkcyjna lub częściowa (w jednej dziedzinie lub zagadnieniu). Procesy integracji europejskiej wpływają na zmianę funkcjonowania granic i obszarów przygranicznych, modyfikując również przestrzeń i funkcję turystyczną. Integracja przestrzeni turystycznej sąsiadujących państw wymaga nakładów finansowych i woli politycznej z obydwu stron. Jednakże jest ona stosunkowo tańsza niż integracja np. sieci transportu. Turystyka jako modelowy element rozwoju obszarów przygranicznych w UE-15 jest traktowana jako element aktywizujący rozwój.

Integracja terytoriów zakłada wzrost przenikalności granic w wyniku osłabiania jej funkcji dzielącej (bariery) i wzmacnianie więzi poprzecznych, przekraczających granicę. Integracja charakteryzuje się również wzrostem kontaktów i przepływów. Współpraca transgraniczna przestrzennym kształtuje się w trzech podstawowych układach przestrzennych. Współpracę transgraniczną, jej przejawy w postaci więzi transgranicznych mogą tym samym charakteryzować także układy: punktowe, liniowe i powierzchniowe. Mogą istnieć sytuacje, w których zbyt silne bariery (polityczne, ekonomiczne, przyrodnicze i inne) utrudniają, a często uniemożliwiają tworzenie się więzi transgranicznych. Wówczas może wystąpić brak więzi transgranicznych (Więckowski 2004).

Więzi punktowe, bardziej oddalone od granicy lub bezpośrednio z nią związane, można podzielić na dwa rodzaje: wewnętrzne i zewnętrzne. Więzi wewnętrzne tworzą się na samej granicy państwowej, lub w jej bardzo bliskim sąsiedztwie i dotyczą wspólnych działań. Są nimi przede wszystkim przejścia graniczne. Więzi zewnętrzne stanowią powiązania pomiędzy urzędami, instytucjami, firmami z dwóch lub więcej państw, które są znacznie oddalone od granicy. Ich podstawy tworzą umowy i współpraca pomiędzy ośrodkami turystycznymi, firmami i instytucjami działającymi w sąsiadujących państwach.

Więzi liniowe, ze względu na położenie w stosunku do granicy państwa, możemy podzielić na podłużne i poprzeczne. Więzi liniowe podłużne tworzą się często nawet bez konieczności przekraczania granic państwowych. Biegają wzdłuż granic, a miano więzi transgranicznych zyskują gdy są przejawem współpracy graniczących państw. Przejawem tego typu więzi jest zagospodarowanie turystyczne — głównie szlaki turystyczne biegnące wzdłuż granicy. Więzi liniowe poprzeczne nie mogą istnieć bez przejść granicznych lub innych możliwości przekraczania granicy. Są to więzi tworzące się w poprzek granicy, tak więc niezbędne jest jej przekroczenie. Przykładem tego typu więzi są połączenia autobusowe i kolejowe oraz związane z nimi przepływy turystów.

Więzi powierzchniowe dotyczą podejmowanej współpracy obejmującej obszary po obydwu stronach granicy. Współpraca dotyczy pewnego obszaru i skupia się na jednej dziedzinie ludzkiej działalności. Przejawem więzi powierzchniowych jest tworzenie transgranicznych obszarów chronionych. Są one specyficznym elementem przestrzeni turystycznej.

Więzi regionalne są najwyższym stadium więzi transgranicznych. Przejawiają się one na powierzchni, na której występują zarówno więzi punktowe, jak i liniowe. Bariery są likwidowane lub skutecznie jest zmniejszana ich rola. Istnieją przejścia graniczne, połączenia komunikacyjne, szeroko rozwinięta jest współpraca transgraniczna w wielu dziedzinach. Poza infrastrukturą turystyczną istnieją silne przepływy osób.

Odnosząc się do Unii Europejskiej regiony transgraniczne funkcjonują często jako tożsame z euroregionami. Euroregiony, jak i inne organizacje, są beneficjentami funduszy europejskich. Wiele inwestycji jest realizowanych dzięki funduszom z programów PHARE i Interreg II oraz Interreg III i EWT (np. polepszanie standardów i rozbudowa przejść granicznych, szlaków turystycznych, organizacji imprez itp.). Projekty dotyczące turystyki dotyczą m.in.: rozwoju infrastruktury turystycznej i paraturystycznej, promocji turystycznej, informacji i dystrybucji usług turystycznych, opracowania planów rozwoju turystyki i lokalnych produktów turystycznych, organizacji imprez kulturalnych, rozrywkowych, sportowych i in. (Pawlusiński 2003).

W ramach współpracy transgranicznej mającej znaczenie dla rozwoju turystyki można wymienić :

– otwarcie turystycznych przejść granicznych – otwarcie w latach 1996 i 1999 na granicy polsko-słowackiej i polsko-czeskiej, później dwóch przejść turystycznych na granicy polsko-białoruskiej (obecnie jedyne przejścia turystyczne na polskich granicach),

– budowa nowych kładek na rzekach (m.in. w Sromowcach Niżnych, w Górach Izerskich),

– wyznaczenie nowych szlaków turystycznych prowadzących do granicy, wzdłuż granicy i przekraczających ją (czyli transgranicznych) np. w Beskidzie Żywieckim, Pieninach (głównie dzięki staraniom władz lokalnych i dyrekcji parków narodowych),

– ścieżki rowerowe leżące po jednej stronie granicy w jej pobliżu (np. szlak stykiem granic w okolicy Włodawy) oraz transgraniczne (np. wokół Babiej Góry),

– powstanie punktów informacji turystycznej oraz tablic informacyjnych na szlakach itp.,

– produkcja folderów, przewodników itp.,

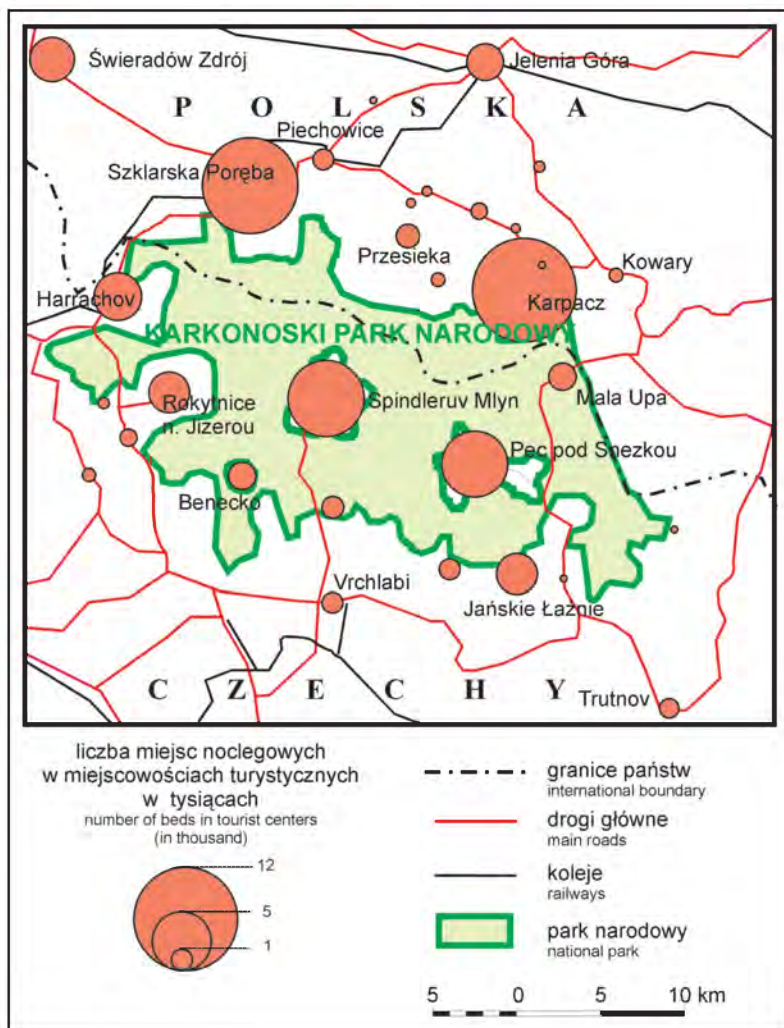
– wspólne imprezy.

Wytworzenie wspólnej oferty i funkcjonowanie w układzie dwóch połączonych przestrzeni turystycznych może przyczynić się do stworzenia wyobrażeń o wspólnej transgranicznej przestrzeni turystycznej. Dzieje się tak zazwyczaj w przypadku atrakcyjnych turystycznie obszarów. W przypadku przygranicznych obszarów głównie są to obszary przyrodnicze (góry, lasy, pojezierza) oraz miasta rozdzielone granicą (nawet położone w mniej atrakcyjnych obszarach – w tym przypadku decydującą rolę odgrywa sam czynnik lokalizacji w sąsiedztwie granicy).

Od roku 1991 trwa budowanie na nowo powiązań między polskimi a czeskimi Sudetami. Jednakże potencjał tkwiący w walorach turystycznych przygranicznego regionu jest ciągle słabo wykorzystany (Potocki 2009b). Następują także próby odbudowania turystyki transgranicznej. Transgraniczna turystyka, mająca na pograniczu wałbrzysko-broumovskim bogate tradycje sprzed II wojny światowej, dopiero od kilkunastu lat stopniowo się odbudowuje (Potocki 2009a). Niezwykle ważnym czynnikiem, w tym procesie, jest zniesienie kontroli granicznej po objęciu pod koniec 2007 r. Polski i Republiki Czeskiej układem z Schengen. Od początku XXI w. obserwować można coraz liczniejszą obecność polskich turystów w skalnych miastach, co stanowi w zasadzie powrót do sytuacji sprzed 1945 r. Istotną różnicą jest fakt, że przed II wojną światową ADRŚPACH odwiedzali nie Polacy, a Niemcy zamieszkujący wówczas Śląsk. Mniej licznie turyści czescy przybywają na polską stronę.

Również w Karkonoszach następuje zacieśnianie więzi i funkcjonowanie obszaru w układzie transgranicznym. Proces otwierania granic przyczynił się do niemal pełnego otwarcia granicy, którą nawet w parku narodowym można obecnie przekraczać w kilkunastu miejscach. Szereg ośrodków turystycznych usytu-

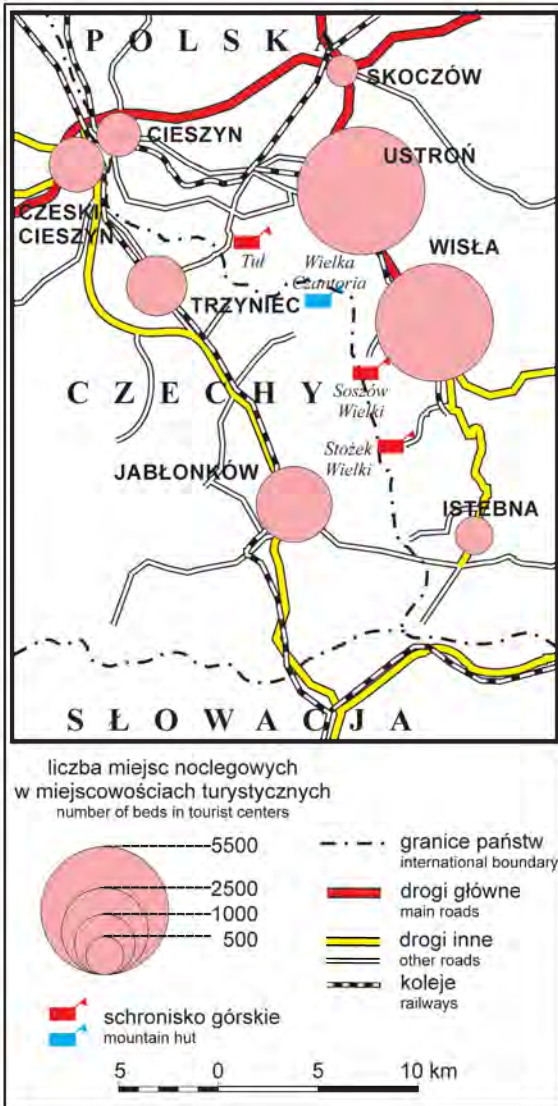
owanych u podnóży Karkonoszy zarówno po polskiej stronie jak i po czeskiej stanowi bazę wypadową w góry (ryc. 77). Uzupełnieniem zagospodarowania turystycznego tego obszaru jest sieć schronisk górskich, z których kilka znajduje się tuż przy granicy polsko-czeskiej, stanowiąc dodatkową atrakcję turystyczną w układzie transgranicznym.

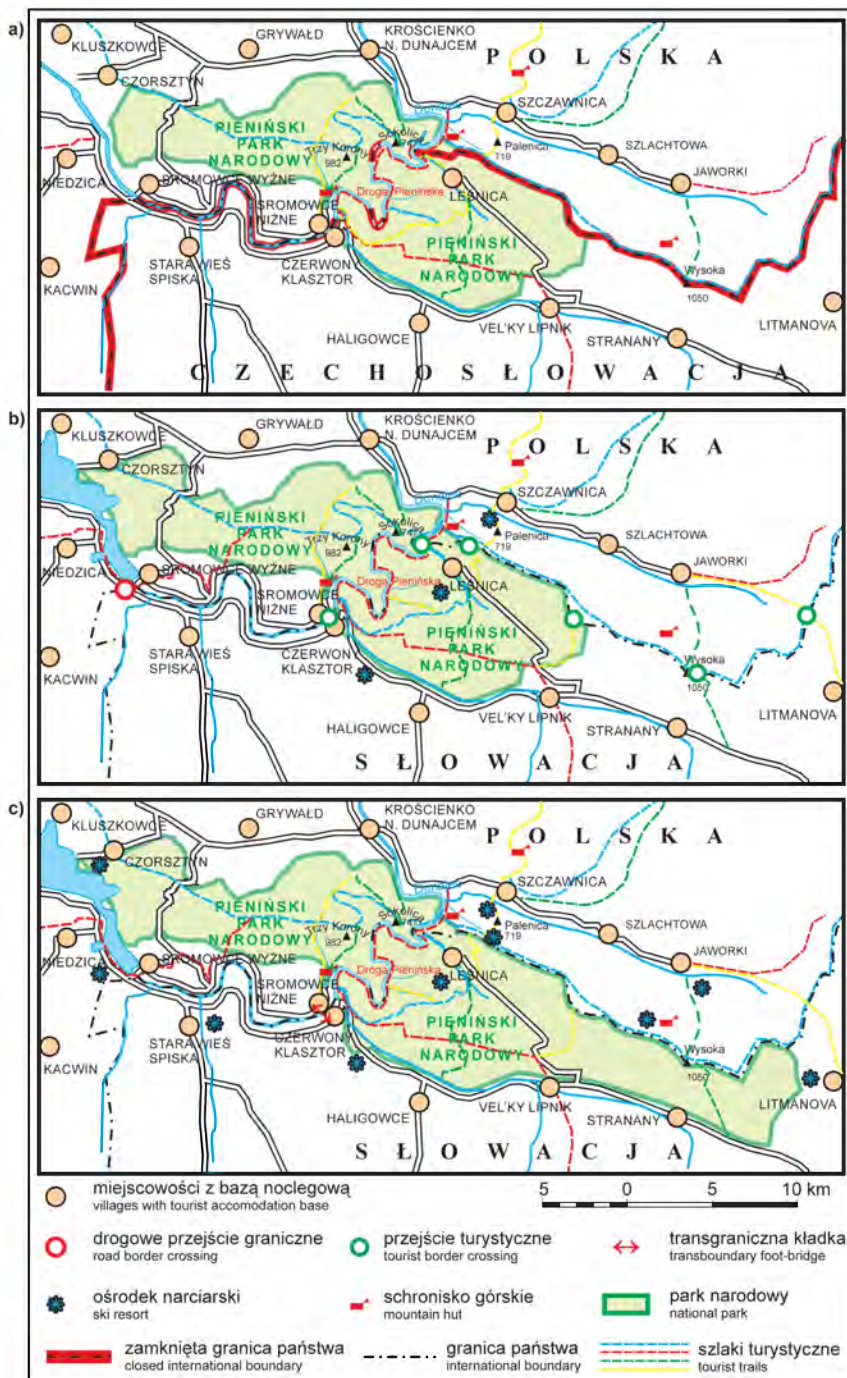
Ryc. 77. Przestrzeń turystyczna w Karkonoszach w 2007 r. (wielkość liczby miejsc noclegowych na podstawie: Potocki 2009b, s. 124–126). Źródło: opracowanie własne

Tourist space in Karkonosze Mts. in 2007 (number of beds in accommodation facilities on the basis of Potocki, 2009b, pp. 124–126). Source: own elaboration

Obecnie obszar pogranicza polsko-słowackiego i polsko-czeskiego funkcjonuje w układzie transgranicznym. Granica polsko-słowacka i polsko-czeska są w pełni otwarte, jednak trudno mówić o silnych powiązaniach i wytworzeniu zintegrowanych regionów transgranicznych. Nadal jednak istnieją silne ciężenia do własnych krajów, a powiązania są niestałe i obciążone dużym ryzykiem (np. kursów walut). Nadal pozostają dysproporcje w wielkości ruchu turystycznego oraz zagospodarowania turystycznego. Obecnie są to strefy otwarte. Przykładem takiej strefy jest Pasma Czantorii w Beskidzie Śląskim na pograniczu polsko-czeskim (ryc. 78), jak też wiele innych obszarów w Sudetach i Karpatach.

Ryc. 78. Przestrzeń turystyczna w Beskidzie Śląskim (2009). Źródło: opracowanie własne, na podstawie badań terenowych, map PPWK; dane dotyczące wielkości bazy noclegowej: dla Czech Statistická Ročenka 2008, dla Polski dane GUS Tourist space in Beskid Śląski Mts. (2009). Source: own elaboration on the basis of field studies and maps of PPWK; data concerning beds in accommodation facilities: for Czechia – Statistická Ročenka 2008, for Poland – data from GUS)

Ryc. 79. Przestrzeń turystyczna w Pieninach w latach: 1989 (a), 1999 (b), 2009 (c).
 Źródło: opracowanie własne
 Tourist space in Pieniny Mts. in the years 1989 (a), 1999 (b), and 2009 (c). Source: own elaboration

W przypadku pogranicza polsko-słowackiego silniejsze powiązania występują w Zwardoniu i okolicach, w rejonie tatrzańskim (wsch. część), w Pieninach (ryc. 79) i częściowo na obszarze Beskidu Sądeckiego. Jednak powiązania te nie są silne i trudno mówić o istnieniu w pełni wykształconych regionów transgranicznych. Takie regiony tworzą się dopiero a zamiast współpracy w dziedzinie turystyki i kreowania produktów transgranicznych silniejsza jest konkurencja.

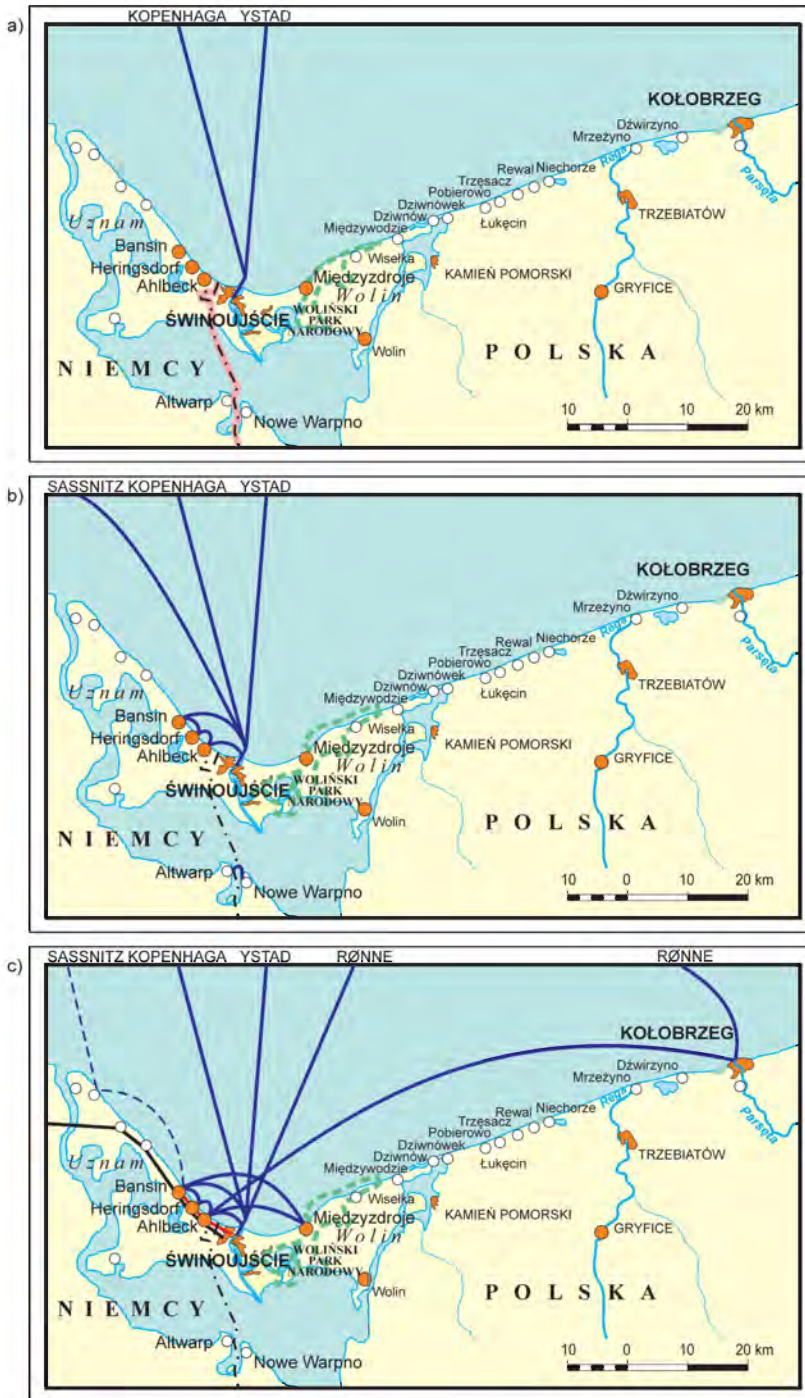
Poza pasmami górskimi osiłą współpracy mogą być także rzeki. Jednakże atrakcje transgraniczne mają wówczas charakter lokalny, rzadziej regionalny. Osiami takiej współpracy są przede wszystkim cztery rzeki graniczne: Dunajec, Odra i Nysa Łużycka oraz Poprad. Potencjalnie taką oś mogą stanowić inne rzeki, zwłaszcza Bug, ale zamknięty charakter granicy z Ukrainą i Białorusią uniemożliwia taki rozwój.

Silniejsze i bardziej stałe powiązania występują w miastach granicznych oraz na wyspie Uznam. Funkcjonowanie turystyki w układzie transgranicznym następuje często w oparciu o atrakcję wykreowaną na samej granicy. Zalew Szczeciński oraz wyspy Wolin i Uznam mają szansę stać się nadmorskim, transgranicznym regionem turystycznym. Od kilkunastu lat stale zacieśniają się powiązania pomiędzy stroną polską i niemiecką, przybywa połączeń transgranicznych a ruch turystyczny może swobodnie przemieszczać się przez w pełni otwartą granicę. Szczególne znaczenie w powiązaniach mają transgraniczne rejsy morskie. Przed rokiem 1989 rejsy morskie były nieliczne a statki obsługiwały jedynie połączenia między dużymi portami (Gdynią i Świnoujściem) a portami w Szwecji i Danii (Kopenhaga). Możliwości skorzystania z rejsu były jednak bardzo ograniczone. Po roku 1989 nastąpił powolny rozwój rejsów na Morzu Bałtyckim pomiędzy polskimi portami a portami w krajach sąsiednich. Wiodące miejsce osiągnął port w Świnoujściu, który zaczął obsługiwać statki z kilku sąsiednich krajów, poza polskimi i szwedzkimi pojawiły się statki duńskie oraz niemieckie. Szczególną rolę zaczęły odgrywać połączenia ze Świnoujścia do niemieckich kurortów na wyspie Uznam i na Rugii oraz rejsy na Bornholm (ryc. 80).

Ponadto funkcjonowały rejsy pomiędzy Nowym Warpem i Altwarpem - portami nad Zalewem Szczecińskim. Połączenia z duńskim Bornholmem pojawiły się też w innych portach (m.in. Kołobrzeg). Rozpoczęto także obsługę tras z Gdańska do Kaliningradu.

Na wszystkich statkach, poza atrakcją związaną z samym rejssem i wycieczką poza granicę, istniała strefa wolnocłowa, która była istotnym magnesem przyciągającym turystów.

Popularność rejsów transgranicznych znacząco zmalała po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej, gdy sklepy wolnocłowe zostały w większości zlikwidowane, a te które przetrwały zmniejszyły wyraźnie asortyment i atrakcyjność cenową. Pozostała atrakcja w postaci rejsów, która po krótkim kryzysie powoli odradza swoją pozycję, jako atrakcyjna forma spędzania czasu podczas pobytu nad morzem. Ponadto rośnie powoli też chęć wyjazdu Polaków do krajów skandynawskich a korzystanie z promów jest interesującą alternatywą.

Ryc. 80. Morskie połączenia transgraniczne w pn.-zach. Polsce w latach: 1989 (a), 1999 (b), 2009 (c). Źródło: opracowanie własne
 Sea connections across the border in north-western Poland in the years 1989 (a), 1999 (b) and 2009 (c). Source: own elaboration

6.4. CHARAKTER PRZESTRZENNEGO ROZWOJU TURYSTYKI

Wymogi efektywności gospodarowania i zarządzania preferują formy przestrzenne spolaryzowane, ale dla turystyki i wypoczynku lepsze warunki ekologiczne oraz większy komfort psychiczny zapewniają formy rozproszone (Liszewski, Bachvarov, 1998). Współczesna turystyka rozwija się jednak bardziej zgodnie z zasadą korzyści skali. Zapewnia to większe zyski i przyciąga więcej turystów. Ponadto turyści (zwłaszcza masowi) chętniej jeżdżą do miejsc znanych, polecanych przez znajomych lub reklamy. W konsekwencji coraz większe grupy ludzi trafiają do tych samych miejsc i dlatego w przestrzeni turystycznej następują procesy koncentracji (np. Zakopane, Karpacz). Również ruch turystyczny wykazuje tendencję do skupiania się w miejscach o najwyższej atrakcyjności turystycznej (Matczak 2004, s. 26). Rozwój pewnych centrów (regionów) turystycznych zaczyna towarzyszyć w większym stopniu stagnacji lub recesji innych centrów, a jedną z istotnych nowych tendencji rozwoju jest wzrost dyferencjacji regionów, przejawiający się głównie wzrostem ostrości podziału na regiony rozwijające się i stagnujące.

W istocie oba przeciwstawne procesy – centralizacja i decentralizacja mogą występować jednocześnie co wykazali głównie na przykładach aglomeracji (m.in. Castells 1989; Graham, Marvin 1996; Grzeszczak 2000; Champion 2001). Dzieje się tak głównie ze względu na odmienne preferencje lokalizacyjne różnych podmiotów. Również odmienne formy turystyki, zajmując dogodnie dla siebie lokalizacje, wykorzystują przestrzeń w sposób wybiórczy. Turystyka masowa ma silny charakter koncentracyjny, spowodowany potrzebą licznych atrakcji w bliskim sąsiedztwie i nakręcaną przez konsumpcyjny charakter korzystania z usług, reklamę oraz dostępność. Turysta kieruje się własnymi wyobrażeniami miejsca, do którego chce pojechać, mając wyrobione zdanie na podstawie cudzych, subiektywnych opinii, zawartych na przykład w materiałach promocyjnych i reklamie. W efekcie trafia tam, gdzie trafiają wszyscy, przez co pogłębiają się procesy koncentracji a rozwój turystyki bazuje w konsekwencji na korzyściach skali. W procesie tym istotny jest także rozwój transportu. Obniżenie jednostkowych kosztów przejazdów wynika ze wzrostu liczby i możliwości dojazdu. Następuje obniżka cen w związku ze wzrostem oferty w wyniku konkurencji pomiędzy firmami transportowymi. Dodatkowo wzrost regionów turystycznych i wielkości ruchu turystycznego prowadzi do obniżania kosztów dojazdu. Korzyści skali powodują również poszerzenie oferty turystycznej i wzrost jej różnorodności. Polegają one także na obniżeniu jednostkowych kosztów usług (np. hotelarskich i gastronomicznych) wynikającym ze wzrostu rozmiarów produkcji i koncentracji usług (a także konkurencji).

Powszechna na obszarach przygranicznych turystyka, korzystająca z warunków przyrodniczych, wymaga większych obszarów do penetracji i mając wymagającego klienta rozprasza się, nie powodując nadmiernej koncentracji (za wyjątkiem miejsc, które w wyniku rozwoju zmieniły swój charakter). Ujemne efekty zewnętrzne występują wówczas, gdy koszty nadmiernego skupienia (zatłoczenia,

kongestii) zaczynają przewyższać korzyści koncentracji gospodarki (Domański 2004 s. 53). Dotyczy to głównie obszarów przyrodniczych, które stają się wiodącymi obszarami recepcji turystycznej i przyjmują szybko rosnącą liczbę turystów, za czym nie nadąża rozwój infrastruktury. Rozwój obszarów przygranicznych prowadzi do stopniowego przejmowania i zatrzymywania ruchu turystycznego (zarówno krajowego jak i zagranicznego) zwłaszcza tranzytowego, jak też przyciągania wypoczynkowego ruchu turystycznego. Pomocna w tym jest rozbudowa bazy noclegowej, żywieniowej, specjalizacja i rozszerzenia oferty oraz marketing. Niezwykle istotna jest potrzeba uzyskania wysokiej rozpoznawalności regionu i silna pozycja w konkurencji. Obszary takie mają szansę rozwoju aby stać się: „miejscem docelowym” podróży ze znacznymi korzyściami ekonomicznymi a nie tylko pozostawania obszarem tranzytowym bez żadnych pozytywnych korzyści. Pozytywną cechą i szansą jest również wzrost powiązań gospodarczych, społecznych i dostępności transportowej z innymi regionami (krajowymi i zagranicznymi), bez osłabiania powiązań wewnątrz – regionalnych.

6.4.1. ROZWÓJ PRZESTRZENI TURYSTYCZNEJ NA OBSZARACH PRZYGRANICZNYCH, W ŚWIETLE HIPOTEZY MOZAIKI

Według hipotezy mozaiki (Illeris 1993) centra prosperujące i upadające są nieregularnie rozmieszczone i bywają położone obok siebie. Jedne rozwijają się bardzo dobrze, a inne stagnują lub podlegają recesji. Ponadto zauważalny jest obecnie rozwój multipolaryzacyjny, czyli wielobiegunowy (Braun 1991). Jest to element odejścia od klasycznych modeli rozwoju rdzeń-peryferie i przejścia do układów policentrycznych. Nierówno rozwinięte są różne elementy gospodarki. Według E. Soi (1993) taką sytuację obserwuje się także w rozwoju regionów miejskich. Według niego nowa metropolia organizuje się w sposób coraz bardziej decentralny i składa się w coraz większym stopniu z mozaiki nierówno rozwiniętych terenów osiedleńczych, tworzących nową geografie (Soja 1993, s. 213). Odnosić to można zarówno do jednej aglomeracji, jak też do regionu oraz państwa, czy kontynentu. Wielobiegunowa sieciowa forma polaryzacji kształtowana jest przez miasta sieciowe, jako szczególnie innowacyjny, kreatywny podzbiór policentrycznych aglomeracji miejskich (Batten 1995). Obecnie zauważalne jest także tworzenie szachownicy (*patchwork*) zwartych aglomeracji produkcyjnych, powiązanych szeroko rozgałęzionym systemem transakcji międzyregionalnych (Scott 1992). Natężenie rozwoju struktur policentrycznych jest zjawiskiem dającym się zaobserwować w różnych skalach przestrzennych (Grzeszczak 1999, s. 27). W zależności od skali rozpatrywanych zagadnień można różnie patrzeć na zachodzące procesy, które z jednej strony mogą udowadniać tezę o koncentracji a z drugiej o dekoncentracji. Jedno i drugie, gdy znajduje się niedaleko siebie potwierdza tylko mozaikowy charakter rozwoju przestrzeni.

S. Illeris (1993) zaobserwował występowanie mozaiki dynamicznych i podupadających regionów bez zgodności z polaryzacją – centrum-peryferie.

Koncepcja została stworzona dla wyjaśnienia regionalnych różnic w rozwoju ekonomicznym, jako teoria indukcyjna. Jej dwa główne kierunki to:

- struktura gospodarki (i jej zmiany) w ujęciu podupadania i wzrostu tych sektorów, które mogą wpływać na całkowity rozwój regionalny,
- zależność regionalna od lokalnych warunków (*regional dependency on local conditions*).

Rozwój przestrzeni turystycznej zgodny z hipotezą mozaiki kształtują współwystępujące procesy koncentracji i dekoncentracji. Ponadto może się ona rozwijać w postaci sieci, nawet hierarchicznej. **Koncentracja** przejawia się szybszym wzrostem centrów turystycznych w stosunku do peryferyjnych obszarów. Koncentracja może następować zarówno w centrach turystycznych, oraz i w ich najbliższym sąsiedztwie, jak też wzdłuż szlaków komunikacyjnych. Powoduje to skupianie funkcji turystycznych w centrach i poszerzanie ich wpływu na otoczenie. Koncentracja może następować w centrach usytuowanych po jednej stronie granicy i wówczas powstają możliwości przejmowania klienteli z kraju sąsiedniego. Procesy koncentracji powodują nadmierny rozwój pewnych centrów turystycznych przy zagrożeniu utraty przez nie atrakcyjności turystycznej. Nadmierna koncentracja prowadzi do osłabienia pozycji i możliwości rozwoju regionów słabszych, co z kolei spycha je na margines życia społecznego i gospodarczego – tworząc efekt podwójnej peryferyjności. **Dekoncentracja**, będąca procesem wyrównywania różnic, zgodnie z teoriami wyrównywania różnic przejawia się przenoszeniem inwestycji rozwoju z obszarów rdzeniowych do regionów o niższych kosztach produkcji i większej przepustowości, głównie w wyniku wzrostu nieudolnej gospodarki rdzenia (Domański 2004). W przypadku turystyki może to mieć miejsce, gdy z dala od centrów turystycznych tworzona jest nowa baza noclegowa, a nieudolne (nie nadążające za innowacjami) centra turystyczne w wyniku braku nowych inwestycji i wprowadzania nowych produktów turystycznych, i utraty atrakcyjności (np. przyrodniczej) tracą klientelę, co za tym idzie wpływy i pozycję (rangę). Dekoncentracja może też być związana z okresowym przejmowaniem funkcji przez pewne ośrodki oraz w konsekwencji przeciążenia środowiska przyrodniczego i jego degradacji. Wymienione możliwości mogą być powiązane ponadto z dyfuzją (rozproszenie określonych form, zachowań i elementów zagospodarowania). Współtworzone są przez innowacyjne środowiska regionalne, które są istotne dla funkcjonowania i rozwoju turystyki oraz regionów, których rozwój oparty jest na turystyce.

Procesy wzrostu gospodarczego są zróżnicowane pod względem geograficznym. Wywierają one także różnorodne wpływy, które rozprzestrzeniają się w sposób zróżnicowany. Nowe dziedziny usług (w tym nowoczesne formy turystyki) znajdują dla siebie inne regiony i miasta niż obszary, które były atrakcyjne dla usług tradycyjnych. W wyniku takich zmian następują przesunięcia gospodarcze między regionami i miastami, zarówno pomiędzy centrum a peryferiami jak i pomiędzy samymi regionami przygranicznymi. Jedne z nich dobrze

prosperują, inne podupadają. Dostosowanie gospodarki do coraz szybciej zmieniających się warunków ekonomicznych, mody i potrzeb ludzi jest zadaniem ważnym ale i bardzo trudnym. Szansą na kompensację ubytków lub relokacji może być interwencyjna polityka regionalna państwa (m.in. udzielanie pomocy słabym regionom), w przypadku Unii Europejskiej podobna polityka zmierza do wyrównywania szans w rozwoju, czyli przekazywanie pomocy finansowej oraz przyciąganie inwestycji itp. Niezbędne jest elastyczne reagowanie na zmiany w otoczeniu. Miejscowości turystyczne (przedsiębiorstwa) łatwiej dostosowują się do różnicujących się potrzeb i popytu przez różnicowanie swoich produktów i usług. Miejscowość oferuje bazę noclegową, która jest bardziej trwała i trudno się ją przekształca i modernizuje. Jednak aktorzy mogą zmieniać animacje, produkty i dostosowywać je do potrzeb turystów. Przez to dany obszar może nadal przyciągać klientów. Jednak w pewnym momencie może nastąpić konieczność przebudowy bazy noclegowej – potrzebne są więc inwestycje (np. dzięki takim zmianom następuje rozwój Świeradowa-Zdroju). Systemy przestrzenno-gospodarcze nie są tak bezwładne jak się powszechnie sądzi. Działalność jest bardziej elastyczna, zabudowa bardziej trwała. W przypadku strefy przygranicznej takie zmiany nie muszą być niekorzystne, tzn. upadanie regionów nie musi prowadzić do potrzeby pomagania im za wszelką cenę. **Regiony dobrze prosperujące wywierają przeciwieństwo na obszary z nimi sąsiadujące i dalsze wpływ dwójakiego rodzaju. Według N. Vanhove'a i L.H. Klaassena (1980) są to efekty wymywania, w tym odpływu i drenażu oraz efekty rozprzestrzeniania.**

„Efekty wymywania gospodarki regionów słabszych przejawiają się przez selektywną migrację, odpływ zasobów majątkowych i odpływ siły nabywczej” (Domański 2004, s.134). Migracja, zwłaszcza młodszych, bardziej przedsiębiorczych i otwartych ludzi z regionów słabszych wpływa na pogłębianie stagnacji i utrudnia rozwój. Pozostające osoby starsze nie są w stanie nadążyć za nowymi tendencjami w turystyce i dlatego regiony takie stają się zapóźnione i stopniowo znikają z mapy turystycznej. Dotyczy to głównie regionów we wschodniej Polsce, jednak groźne jest także dla innych regionów peryferyjnych. Szansą dla takich regionów jest powrót części osób z migracji (np. po studiach lub po okresie pracy za granicą), które stworzą szansę na rozwój turystyki w tych regionach. Odpływ zasobów majątkowych może przejawiać się w relokacji ale także w wykorzystaniu zdolności wytwórczych miejscowych osób i przedsiębiorstw na rzecz regionów szybciej się rozwijających. Regiony lepiej zorganizowane mogą wysysać pracowników z regionów mniej rozwiniętych. Tym samym miejscowe, słabo wyposażone obiekty bez wpływów i inwestycji ograniczają swą działalność (np. coraz bardziej uzależniają się sezonowo) i popadają w stagnację, mogą też zanikać. Równoległe z wymywaniem słabych regionów, w regionach dobrze prosperujących mogą zachodzić procesy kumulacyjne, pozwalające pomnażać ich zasoby i zwiększać zakres działalności. Takie działanie w przypadku nadmiernej koncentracji bazy turystycznej, a co za tym idzie ruchu turystycznego może pro-

wadzić do utraty atrakcyjności turystycznej w wyniku nadmiernej uciążliwości (m.in. zanieczyszczenia, niedogodności transportowe, tłok) i negatywnych zmian środowiska przyrodniczego. Taka sytuacja może zaistnieć w najbardziej przeładowanych ośrodkach turystycznych na pograniczach z bardzo silną koncentracją ruchu turystycznego. Do takich miejsc należy zaliczyć: Zakopane (i negatywny wpływ na nadmierny ruch turystyczny w Tatrach), Karpacz (wpływ na Karkonosze) oraz Świnoujście i Międzyzdroje (wyspy Uznam i Wolin).

Efekty rozprzestrzeniania przejawiają się jako promieniowanie regionów i miast prosperujących na zewnątrz, zarówno na obszary sąsiednie jak też na bardziej oddalone. Oddziaływanie to na turystykę wpływa głównie na dyfuzję ruchu turystycznego, zmiany lub wykorzystanie lokalnych wyrobów i działalności (obsługa ruchu turystycznego, np. obiekty żywieniowe, sklepy z pamiątkami itp.). Przejawia się też w ożywieniu zainteresowania kupnem ziemi, wzrostem budownictwa, rozwoju infrastruktury transportowej i innej. Strefa wpływu rozwijającego się regionu i miasta rozszerza się też w wyniku rosnącej liczby i zasięgu wyjazdów turystyczno-rekreacyjnych zarówno przybywających turystów jak i samych mieszkańców. Procesy takie wzrastają w miarę jak w obrębie regionów lub miast prosperujących pogarszają się warunki środowiskowe, wyczerpują się tereny pod nową zabudowę, następuje kongestia. Może także wzrastać atrakcyjność podupadających regionów, na przykład w wyniku poprawy jakości środowiska przyrodniczego (dzięki pozostawianiu przez pewien czas jako tereny odizolowane, w sąsiedztwie zamkniętych granic państwa).

W przypadku turystyki szybszy rozwój innych regionów i miast, wraz ze wzrostem zamożności osób tam mieszkających i pracujących, prowadzi też do zwiększenia mobilności i możliwości wyjazdów turystycznych – nie tylko z regionów sąsiednich. Może to prowadzić do przepływu ludzi i kapitału do regionów słabo rozwiniętych turystycznie i dać im szansę na ponowny rozwój. Tak rozumiany rozwój turystyki może być stymulatorem wzrostu w regionach peryferyjnych. Niezbędne są jednak inwestycje w polepszanie i uzupełnianie infrastruktury turystycznej oraz poprawa dostępności komunikacyjnej.

Koncepcję mozaiki może również potwierdzać fakt, że pozycja obszarów peryferyjnych według koncepcji J. Friedmanna (1972) zmienia się w sposób selektywny. Sytuacja jednych polepsza się, a drugich pogarsza. Zależy to od tego, czy przeważają dodatnie efekty rozprzestrzeniania się wzrostu czy ujemne efekty drenażu. Zachodzące w ostatnich latach zmiany coraz bardziej związane są z pogłębianiem się nierówności międzyregionalnych, czego główną przyczyną ma być przechodzenie gospodarki do nowej fazy rozwoju, czyli do gospodarki opartej na wiedzy (Domański 2004). Wymagania stawiane regionom dotyczą przede wszystkim znaczącego wzrostu konkurencyjności. Takim wymaganiom mogą sprostać jedynie regiony zdolne do wprowadzania innowacji. Innowacje w turystyce wprowadzają głównie społeczeństwa zdolne stosować na szeroką skalę technologie informatyczne (por. Caccamo, Solonandrasana 2001). Nierówno-

mierny dostęp i wykorzystanie nowych technologii pogłębiają różnice w rozwoju turystycznym regionów. W regionach słabszych następuje wtedy opóźnianie rozwoju i spadek konkurencyjności. Dotyczy to zwłaszcza obszarów sąsiadujących ze wschodnimi granicami Polski, w których występuje efekt opóźnień technologicznych, słaby kapitał społeczny, pogłębiony niską dostępnością transportową regionów i ośrodków turystycznych.

6.4.2. ELEMENTY TEORII SAMOORGANIZACJI I POWSTAWANIA NOWYCH STRUKTUR DYSSYPATYWNYCH

Teoria struktur dyssypatywnych zakłada, że „*nakłady ponoszone przez wiele układów działających na jednym poziomie łączą się na innym, wyższym poziomie i tworzą nową strukturę, strukturę dyssypatywną*” (Domański 2004, s. 6). Jest to struktura o nowych właściwościach, która może wykonywać bardziej złożone funkcje o wyższej wydajności (Domański 2004). W wyniku przekształceń makrostruktury powstają struktury o nowych funkcjach i większym zasięgu ich oddziaływania. Prowadzi to do osiągnięcia wyższej pozycji w hierarchii lub do utraty funkcji i pozycji. Początkowy system przestrzeni turystycznej zmienia się w wyniku wzajemnego oddziaływania jednostek tworzących system. Kształtują się one w wyniku niehierarchicznych relacji między elementami systemu oraz między nimi a światem zewnętrznym, dzięki tworzeniu się sieci gospodarczych, jako modeli koordynacji życia społeczno-gospodarczego (rozprzestrzenianie się gospodarki sieciowej ogranicza rozwój wyniszczającej konkurencji, prowadzącej do dominacji w systemie i pomiędzy systemami, np. po obydwu stronach granicy). Łączenie się na wyższym poziomie nakładów pochodzących z rozproszonych zasobów niższego poziomu tworzy układy bardziej innowacyjne i efektywne zgodne z teorią rekombinacji czynników rozwoju gospodarczego (lub produkcji) – tzw. teoria Schumpetera (Schumpeter 1960). Rekombinacja jest upowszechnianiem się innowacji, które prowadzi do przyspieszonego rozwoju nowych lub unowocześnionych dziedzin gospodarki i kurczenie się oraz upadek dziedzin tradycyjnych. Ten sam proces ma miejsce w rozwoju turystyki, przy czym obszarom wprowadzającym innowacje daje przewagę konkurencyjną nad innymi regionami. Obszary z rozwiniętą turystyką tradycyjną, wolno wprowadzające zmiany, mają większą podatność na stagnację lub recesję. Taka sytuacja cechuje Beskid Żywiecki, który w rozwoju turystyki stagnuje a sąsiadujący z nim obszar Żylińskiego Kraju w Słowacji rozwija się dzięki wprowadzaniu innowacji (np. baseny termalne, wysokiej jakości stacje narciarskie, sieć transportu w tym autostrady oraz tworzenie klastrów turystycznych, np. Liptów oraz Orawa na Słowacji)). Innowacje przyczyniają się do zmiany przestrzennego układu gospodarki. Według F. Perroux rozwój następuje poprzez bezpośrednie i pośrednie efekty innowacji, oznaczają narodziny nowych i śmierć starych regionów (Perroux 1955). Przedstawiane argumenty mogą wyjaśniać, że rozwój regionów turystycznych może następować zgodnie z koncepcją sieci Perroux. Zmiany w lokalizacji i układzie hierarchicznym w systemie turystycznym, wywołane przez wzrost,

przesuwanie się elementów systemu między szczeblami hierarchicznymi, powodują przekształcenia makrostruktury systemu i powstawanie struktury o nowych funkcjach. Region turystyczny o nowych funkcjach i większym zasięgu ich oddziaływania, większej rozpoznawalności (i sile przyciągania) może odgrywać nową rolę, osiągnąć wyższą pozycję hierarchiczną. Może też tracić funkcje i spadać do niższej pozycji w hierarchii, czy wręcz być marginalizowany. Sytuacja może prowadzić do tworzenia turystycznych regionów transgranicznych wspierających się i wspólnie promujących się na zewnątrz, ale konkurujących ze sobą w układzie wewnętrznym (lokalnym).

6.4.3. KONKURENCYJNOŚĆ I WSPÓLPRACA REGIONÓW (LEŻĄCYCH PO OBYDWU STRONACH GRANICY)

W wyjaśnianiu przekształceń i rozwoju systemów hierarchicznych szczególnie płodna okazała się koncepcja sprzeczności tkwiących w samym systemie oraz zachodzących między systemem a środowiskiem. Formy wyrażania tej koncepcji są różne. E. Jantsch (1975) nawiązuje do hipotezy, według której w toku ewolucji następują po sobie fale konkurencji między jednostkami oraz koordynacji zachowań tych jednostek przez wyższe szczeble hierarchiczne. Autor ten twierdzi, że konkurencję o zasoby między jednostkami na jednym szczeblu hierarchii musi ostatecznie zastąpić koordynacja. Jest to podyktowane wymogiem efektywności i przetrwania systemu. Przewyciężenie konkurencji przez koordynację na jednym poziomie prowadzi do ukształtowania się nowego, wyższego poziomu, na którym dochodzi znowu do konkurencji między jednostkami wyższego rzędu. Proces ten powtarza się na kolejnych poziomach hierarchii. Konkurencja między jednostkami jest pożyteczna, dzięki temu, że wnosi zróżnicowania i zwiększa efektywność. Jeśli jednak jest nieograniczona, może doprowadzić do zniszczenia systemu jako całości. Dlatego musi być podporządkowana koordynacji. K.E. Boulding (1971) rozróżnia trzy motywacje, które sprawiają, że jednostki współdziałają i tworzą systemy: zagrożenie, korzyści wymiany oraz świadoma integracja.

Wydaje się, że w rozwoju turystyki na obszarach przygranicznych istnieje taka sama sytuacja. Pojedyncze miejscowości nie są w stanie same funkcjonować, przyciągać turystów i zapewnić sobie stałego rozwoju. Łączą swoje oferty z sąsiednimi obszarami (np. poprzez wspólny marketing). Może jednak nastąpić integracja i wówczas region przechodzi na wyższy poziom, ale jednocześnie zaczyna konkurować z podobnymi regionami sąsiednimi. Często po dwóch stronach granicy sytuacja jest zbliżona i wówczas następuje konkurencja, która może być destrukcyjna. Po ewentualnej integracji całego obszaru pogranicza dwóch państw (co jest jednak zjawiskiem bardzo rzadkim) zaczyna ono konkurować z innymi obszarami pograniczy. Sytuacja jest analogiczna ale na wyższym poziomie przestrzenno-organizacyjnym. „Przez konkurencję w skali lokalnej rozumie się wysiłki zmierzające do promocji swojej miejscowości we współzawodnictwie z innymi miejscowościami” (Domański 2004, s. 223), ale

też „zdolność do osiągania sukcesu w rywalizacji gospodarczej” (Kamerschen i in. 1991, s. 47). Istotną zatem jest umiejętność kształtowania swojej struktury gospodarczej, która długookresowo gwarantuje efektywny, korzystny rozwój, zapewniając wysoki poziom dochodów (Klamut, Pasella 1999 s. 60). Dla regionów, konkurencyjność jest zdolnością tych jednostek do przystosowania się do zmieniających się warunków pod kątem utrzymywania lub poprawy pozycji w toczącym się pomiędzy regionami współzawodnictwie (Winiarski 1999, s. 9). Wysiłki te przybierają różne formy m.in.: rozwijanie przez władze miejscowości lokalnego marketingu, wspomaganie biznesu lokalnego, budowa infrastruktury w celu podniesienia lokalizacyjnej atrakcyjności dla inwestorów, upowszechnianie informacji o gospodarczych możliwościach miejscowości. W rozwoju turystyki ważną jest współpraca pomiędzy miejscowościami, zwłaszcza niewielkimi, gdyż same nie są w stanie ani przyciągnąć ani zapewnić wystarczającego poziomu różnorodności usług turystycznych. Potrzebna jest koordynacja wszelkich działań związanych z turystyką na obszarze pogranicza, czyli po dwóch stronach granicy. Dlatego istotne jest także istnienie turystyki w układzie sieciowym. Sieci centrów turystycznych są jednak słabo rozwinięte. Analiza sieci jest uważana za nowe narzędzie wyjaśniania dynamiki regionu (Grzeszczak 1999)³³. Istotne są związki pomiędzy sukcesem ekonomicznym dużych centrów turystycznych i synergią obszarów o funkcjach komplementarnych.

Konkurencja występuje pomiędzy miejscowościami w tym samym regionie, pomiędzy regionami w jednym państwie, oraz pomiędzy miejscowościami i regionami z sąsiadujących państw. W szerszej skali konkurencja dotyczy też regionów leżących dalej, gdyż z ekonomicznego punktu widzenia celem centrów turystycznych jest przyciągnięcie klientów, czyli turystów. Turyści mają szerszy wachlarz możliwości i wyboru miejsc na całym niemal świecie. Specjalizacja centrów turystycznych polega też m.in. na tym, że w jej wyniku istnieje jasno określony produkt, który jest hasłem dla turysty. Jednym z najważniejszych elementów jest długość pobytu turysty. Logiczne jest, że obszary leżące daleko od rynków potencjalnych klientów i z trudną dostępnością komunikacyjną nie mogą liczyć na turystów mających ograniczony czas pobytu. Wybór destynacji przez turystów ma kluczowe znaczenie. Jeśli turyści nie wybierają danego obszaru na miejsce swoich podróży turystycznych traci ono klientów i w konsekwencji jego rozwój jest utrudniony i może nawet wchodzić w stan recesji. Silne, uznane i znane obszary są wyżej w hierarchii wyboru i mogą być brane pod uwagę przy wyborze turystycznej destynacji na równi z obszarami wyższej rangi. Turyści wybierają mogą miejsca według kryterium geograficznego albo kryterium funkcji przy jasno określonym celu pobytu oraz ich możliwości czasowych i finansowych.

³³ O koncepcjach usieciowienia patrz J. Grzeszczak 1999, s. 51.

Konkurencja polega też na współzawodnictwie o konkretne grupy klientów (w rozumieniu ich potrzeb czasowych, funkcjonalnych i obszarów, z których pochodzą). Konkurencja występuje również między władzami lokalnymi a inwestorami poszukującymi lokalizacji do szeroko rozumianej infrastruktury i usług turystycznych oraz wspierających. Znajdują się oni w sytuacji nierównej, gdyż kapitał inwestycyjny jest mobilny (podobnie jak turyści) a miejscowości są immobilne (Cox 1995). Aby pozyskać inwestorów, podobnie jak środki krajowe lub unijne, miasta stosują różne zachęty, programy i konkurują między sobą, często w sposób niekorzystny dla dalszego rozwoju całego regionu. Władze, by pozyskać inwestorów obniżają podatki, dobudowują infrastrukturę techniczną, a także zapewniają inne udogodnienia. Oznacza to jednak występowanie efektów redystrybucyjnych, w tym przypadku przepływu funduszy publicznych do sektora prywatnego (Domański 2004). Wykorzystanie środków krajowych lub unijnych jest często podyktowane egoistyczną chęcią wykonania inwestycji, która bywa w sprzeczności z inwestycjami w sąsiednich jednostkach administracyjnych. Konkurencja taka prowadzi często do marnowania środków. Efekty wykorzystania środków są często niespójne, nie tworzą ani sieci ani hierarchii. Jednym z przykładów jest wykorzystywanie funduszy unijnych na budowę ścieżek rowerowych (budowane są one małymi odcinkami przez różne jednostki administracyjne i w konsekwencji nie są spójne i nie tworzą sieci szlaków rowerowych). Pozytywne znaczenie współpracy transgranicznej dla rozwoju turystyki jest różnorodne i polega m.in. na:

- możliwości ekspansji partnerów na powiększonym obszarze działania, korzystaniu z większego regionu penetracji turystycznej i możliwości przyciągania większej liczby turystów,
- dzieleniu ryzyka przez wiele przedsiębiorstw, korzyściom skali,
- procesach wzajemnego uczenia, szerszej ofercie, przyswajaniu i wprowadzaniu innowacji,
- partnerstwie publiczno-prywatnym, które jest niemal niezbędne dla funkcjonowania turystyki.

6.4.4. BARIERY I TRUDNOŚCI W ROZPRZESTRZENIANIU SIĘ ZAGOSPODAROWANIA TURYSTYCZNEGO

O powstawaniu zagospodarowania turystycznego i funkcjonowaniu turystyki, decyduje wiele czynników i warunków. Jej funkcjonowanie może doprowadzić do występowania szeregu konfliktów, których rozwiązanie (bądź nie) ma wpływ na charakter i dalszy rozwój turystyki (w tym jej przestrzennego układu). Bariery w rozwoju turystyki na obszarach przygranicznych są bardzo różnorodne. Korzystając z przedstawionych rodzajów barier dla rozwoju regionalnego (Domański 2004, s.125, 126) można je także wykorzystać dla omawianego tematu. Barrierami tymi są:

- niedostatek wolnych terenów dla rozwoju transportu, rekreacji;
- ujemne efekty zewnętrzne, występujące zwłaszcza w regionach intensywnie zagospodarowanych i przeważnie zatłoczonych. Prowadzenie i rozwijanie działalności krępuje wtedy ograniczona dostępność do wspólnych zasobów (środowiskowych, ludzkich, infrastrukturalnych). O te same zasoby konkurują różne rodzaje działalności, toteż rosną ich ceny i powstają konflikty;
- przestarzałe lub niedostateczne przestrzenne zagospodarowanie miast i regionów stwarzające progi rozwojowe;
- nierównowaga między składnikami przestrzennego zagospodarowania miast i regionów zmniejszająca efektywność i możliwość rozwoju gospodarki oraz jakość życia ludności;
- immobilność zasobów materialnych i ograniczona mobilność zasobów ludzkich, zwłaszcza starszej ludności wiejskiej i ludności w regionach dotkniętych długotrwałym regresem gospodarczym.

Głównymi barierami dla dalszego rozwoju turystyki na obszarach sąsiadujących z granicami państw są: słaba dostępność transportowa, kurczące się zasoby (głównie przyrodnicze), brak lub niedostatek środków finansowych potrzebnych dla wprowadzania innowacji, słaby kapitał społeczny (brak liderów, wykształconych kadr i obsługi). Oczywiście barierami jest również peryferyjne położenie i sąsiedztwo z granicą państwa, zwłaszcza gdy ma ona charakter zamknięty. Tym samym teoretycznie trudniejszy rozwój przestrzeni turystycznej na obszarach przygranicznych występuje tam, gdzie znajduje się zewnętrzna granica Unii Europejskiej i jednocześnie zewnętrzna granica strefy Schengen.

Rozwój turystyki na obszarach sąsiadujących z zewnętrzną granicą Unii Europejskiej. Kształtowanie nowej przestrzeni transgranicznej jest mocno utrudnione. Niewątpliwie wpływa na to niewielka liczba przejść granicznych, słabe zaludnienie i zagospodarowanie strefy sąsiadującej z granicą (kilka, nawet kilkanaście km od granicy) oraz fakt, że granica polsko-rosyjska została zewnętrzną granicą Unii Europejskiej oraz Strefy Schengen.

W Obwodzie Kaliningradzkim wprowadzono znaczne obostrzenia dotyczące strefy przygranicznej. Poruszanie się na terenie Mierzei Wiślanej w pasie 7 km od granicy oraz w pobliżu styku granic Polski Litwy i Rosji do 13 km jest zabronione (Palmowski 2008). Na pograniczu polsko-rosyjskim istniejąca przestrzeń turystyczna jest zróżnicowana i występują silne dysproporcje. Po stronie polskiej część środkowa i zachodnia (poza wybrzeżem Zalewu i Mierzeją Wiślaną) jest niemal całkowicie pozbawiona bazy noclegowej, a ruch turystyczny ma charakter sporadyczny. Mimo, że turystyka jest jednym z priorytetów rozwoju regionalnego w Obwodzie Kaliningradzkim, która powinna wykorzystać swoje położenie: nadmorskie oraz przygraniczne (Korneevets, Dragiuleva 2004). Baza noclegowa Obwodu Kaliningradzkiego (2004) jest niewielka – 166 obiektów dysponujących 15 167 miejscami (Korneevets, Dragiuleva 2004).

Zamknięty charakter granicy polsko-białoruskiej i polityka izolacjonizmu prowadzona przez prezydenta Białorusi przyczyniają się do utrudnionych kontaktów społecznych, gospodarczych i przestrzennych pomiędzy obydwooma krajami. Wpływa to również na trudności w tworzeniu się wspólnej przestrzeni transgranicznej, zwłaszcza na obszarze Puszczy Białowieskiej. Na tym terenie istnieje tylko jedno przejście graniczne (dostępne dla pieszych), a potrzeba uzyskania wizy białoruskiej jest znacznym utrudnieniem w przekraczaniu granicy. Co prawda w większości obiektów noclegowych w Białowieży (zwłaszcza w hotelach) można uzyskać pomoc w uzyskaniu wizy, jednak czas oczekiwania na wizę, i tak stosunkowo krótki, bo zaledwie 3–4 dni uniemożliwia wizyty na Białorusi turystom polskim przybywającym w te rejony na weekend. Na pozostałych obszarach, zwłaszcza w sąsiedztwie doliny Bugu, która ma cechy atrakcyjnych obszarów dla turystyki przyrodniczej i kulturowej utrudnieniem do rozwoju turystyki jest również zamknięty charakter granicy oraz niewielka liczba przejść granicznych. W wielu miejscach (np. Włodawa) zniszczone mosty podczas II wojny światowej nie zostały odbudowane.

Również zamknięty charakter ma granica polsko-ukraińska. Średnia odległość pomiędzy przejściami jest największa spośród wszystkich polskich granic i wynosi 44,6 km. Na tej granicy jest obecnie zaledwie 12 przejść granicznych (6 przejść drogowych oraz 6 kolejowych).

Poza barierami politycznymi występuje szereg innych barier, które są istotne zwłaszcza w rozwoju turystyki transgranicznej. Są to bariery ekonomiczne i społeczne. Na pograniczu polsko-ukraińskim istotnego znaczenia nabierają społeczne bariery współpracy transgranicznej, a wśród nich negatywne doświadczenia rozwoju historycznego, brak gotowości psychologicznej mieszkańców do współpracy oraz różnice w mentalności (Pisarenko 1998) – Ukraińcy patrzą na Polaków z większą sympatią niż na odwrót. Mimo wspólnej historii, podobieństwa kultur i języków, trudno mówić o poczuciu identyfikacji z regionem transgranicznym, zarówno wśród Polaków, jak i Ukraińców. W opinii większości rozmówców z Polski i wszystkich z Ukrainy, granica jest tym co nadal dzieli oba narody (Krok, Smętkowski 2006, s. 193). Dla dalszego rozwoju turystyki transgranicznej istotna jest rozbudowa infrastruktury obejmującej m.in. bazę komunikacyjną, noclegową i gastronomiczną. Nadal zarówno po stronie polskiej, jak i ukraińskiej istnieje wiele poważnych braków i niedomagań w tym zakresie, co może stanowić czynnik zniechęcający do wzajemnych odwiedzin. Próby rozwoju turystyki transgranicznej utrudnia specyfika zewnętrznej granicy strefy Schengen. Dla mieszkańców krajów sąsiadujących z Polską niezbędna jest wiza. Dla wszystkich utrudnieniem są długie kolejki na granicy oraz brak przejść turystycznych (za wyjątkiem dwóch na granicy polsko-białoruskiej). Wyjazdy Polaków w celach czysto turystycznych utrudniają (zniechęcają) długość odprawy granicznej, korupcja i inne niedogodności. Długi czas oczekiwania na przekroczenie granicy na przejściach drogowych jest szczególnym utrudnieniem

dla wyjazdów krótkoterminowych (relatywny czas odpraw jest za długi w stosunku do czasu spędzonego, dla przyjemności, poza granicą swojego kraju). Jest to bariera dla turystyki transgranicznej, ale jednocześnie może mieć pozytywny wpływ na zwiększenie ruchu krajowego (turyści pozostają w strefie przygranicznej po stronie polskiej).

Na całym wschodnim pograniczu Polski głównymi celami ruchu granicznego jest tranzyt, handel a także przyjazdy do pracy. Zagospodarowanie turystyczne na pograniczu cechuje się rozproszeniem. Brak tu dużych centrów turystycznych. Strefa nadgraniczna jest słabiej zagospodarowana niż obszary leżące dalej od granicy. Po stronie sąsiadów Polski zagospodarowanie turystyczne przy granicy praktycznie nie istnieje. Cenne przyrodniczo obszary pogranicza wschodniego są słabo wykorzystywane turystycznie a główną bazą noclegową są agrogospodarstwa. Według niektórych autorów wiele obszarów przy wschodniej granicy Polski nie posiada nawet atrakcji turystycznych: „*wschodnie powiaty województwa lubelskiego są niezbyt atrakcyjne turystycznie*” (Bański i in. 2010, s. 55). Słabo są wykorzystywane możliwości transgranicznego rozwoju turystyki. Obecny rozwój następuje głównie dzięki funduszom europejskim i ma miejsce przede wszystkim po stronie polskiej.

Z polskiej strony można zauważyć przybliżanie się zagospodarowania turystycznego do granicy. Zamknięta granica, ale już nie strefa, umożliwia lokowanie w jej sąsiedztwie nowej infrastruktury, na obszarach uprzednio niezagospodarowanych, m.in.: szlaki piesze, rowerowe, wieże widokowe. Większość nowej infrastruktury jest finansowana przez środki unijne przeznaczone na rozwój turystyki transgranicznej. Praktycznie w żadnym miejscu turystyka ta ani przestrzeń turystyczna nie mają charakteru transgranicznego.

Analizując funkcjonowanie turystyki na wschodnich pograniczach Polski można dojść do wniosków, że rozwój jest trudny, z kilku powodów. Za najważniejsze należy uznać:

- brak tradycji turystycznych,
- słaba infrastruktura – nowa ma charakter przypadkowy,
- słaba dostępność,
- rozwój turystyki oparty tylko na walorach przyrodniczych, ew. kulturowych, które na obszarach bez tradycji turystycznych mają słabe podstawy dla rozwoju turystyki,
- małe zdolności adaptacyjne,
- brak innowacji,
- słaby kapitał społeczny.

6.4.5. UTRATA I ODNAWIANIE PRZEWAGI KONKURENCYJNEJ W WYNIKU WZROSTU ZNACZENIA INNOWACJI

Otwarcie granic stanowi pierwszy element niezbędny do rozwoju turystyki transgranicznej. Otwarcie granicy przyczynia się także do renesansu miejscowości turystycznych, które były wcześniej zapomniane lub pozostawały w stanie recesji, na przykład w konsekwencji odcięcia od rynków emisji turystów. Dzięki temu powstały nowe obiekty turystyczne. Przykładowo w Sudetach i Karpatach, gdzie pozwolono na przekraczanie granicy w nowych punktach, niektóre przełęcze i szczyty stały się ogólnodostępne. Rozwój tego rodzaju turystyki przechodzi różne stadia, a w konsekwencji osiąga swój punkt kulminacyjny (około roku 1999 dla wszystkich polskich granic). Później zgodnie z modelem cyklu rozwoju obszarów turystycznych zaproponowanym przez W. Butlera (1980) rozwój turystyki może wejść w stadium konsolidacji, stagnacji lub upadku. Upadku można uniknąć, gdy wprowadzi się nowe produkty turystyczne (np. jako innowacje). Przekształcanie nieatrakcyjnych i przyciągających coraz mniejsze liczby osób, produkty mogą zastępować nowe. Ewolucja taka może przyczynić się do ponownego rozwoju miejscowości turystycznych. Przykładowo przestarzałe nieatrakcyjne uzdrowiska tracąc klientele musiały, chcąc pozostać na rynku zmienić ofertę i wprowadzić innowacje. Może wtedy nastąpić renesans miejscowości uzdrowiskowych i ponownie zwiększyć liczbę turystów (Kapczyński, Szromek 2008). Taką sytuację wymuszała też zmiana nastawień i potrzeb klienteli, w przypadku polskich uzdrowisk znacząco w wyniku przyjazdów i korzystania z nich przez Niemców – bardziej wymagających i mających nieco inne potrzeby (dysponujących większymi środkami finansowymi). Umiejętność i tempo wdrażania nowych technologii i idei (np. e-turyzm, nowe produkty) wydają się decydującymi elementami sukcesu w turystyce. Wygrywają bowiem te miejscowości lub regiony, które jako pierwsze wprowadzają innowacje. Na ich bazie i pomysłach korzystają później inni rozwijając podobne produkty (Équipe MIT 2005). *„W przypadku regionów peryferyjnych, innowacyjna zmiana może być wprowadzana na dwa sposoby Po pierwsze, jako zastosowanie nowych technologii do wcześniejszych (tradycyjnych) działań rozwojowych (np. technologie informatyczne do branży turystycznej). Jest to zmiana, którą można nazwać unowocześnieniem endogenicznych zasobów regionalnych. Po drugie, jako dywersyfikacja dotychczasowych działań i stopniowa zmiana profilu gospodarki regionalnej. Ten typ strategii można nazwać budowaniem nowego zasobu endogenicznego”* (Grosse 2007). Dla obszarów przygranicznych taką innowacją-impulsem, jest otwarcie granic i możliwości z tego płynące – jednakże jest to tylko czynnik sprzyjający a nie warunek wystarczający do rozwoju turystyki i wzrostu przepływów. Zgodnie z teorią dyfuzji innowacji przejawia się ona głównie w: ekspansji obiektów bazy turystycznej, przenoszeniu przez turystów kapitału i wzorców oraz wprowadzaniu nowych rozwiązań organizacyjnych (Kurek 2008). Jednak dyfuzja innowacji sprawia, że słabnie przewaga konkurencyjna, jaką zdobył region w pewnym okresie w nowej produkcji i technologii, ulega

erozji (Asheim, Dunford 1997, za Domański 2004). Do konkurencji włączają się inne regiony, które w przypadku turystyki przyciągają turystów wyższą jakością usług, bardziej zróżnicowaną lub wyspecjalizowaną ofertą albo niższymi kosztami. Jeśli region, który chce być uważany jako innowacyjny chce utrzymać przewagę, musi zmieniać i uzupełniać swoją ofertę turystyczną. W przypadku rozwoju turystyki nie wystarcza już konkurowanie obniżaniem ceny usług. Istotna jest polityka innowacyjna prowadząca do tworzenia lepszych produktów i zróżnicowanej oferty, które byłyby trudne do naśladowania przez inne regiony, czyli m.in. specjalizacja, wykształcenie produktu wiodącego itp. Potrzebne jest także włączenie do rozwoju turystyki gospodarki opartej na wiedzy. Przekształcenia strukturalne, na które w sposób bezpośredni i pośredni oddziałuje polityka naukowa i gospodarcza. Następstwami takich działań jest m.in. lepsza organizacja i wykorzystanie przestrzeni geograficznej, wzrastające przychody oraz tzw. rozwój podtrzymywany (*sustainable development*). Relacja między czynnikami oddziaływania i efektami ma charakter nieliniowy. Powinna być to jedna z głównych przesłanek koncepcji regionu innowacyjnego (nieliniowość stanowi podstawę przekształceń strukturalnych i efektów jakościowych). Należy podkreślić zwłaszcza nieliniowy charakter relacji między pozyskiwaniem funkcji turystycznych a czynnikami wpływającymi na ich rozwój lub hamowanie (np. zmiana funkcji granicy, wykształcenie ludności obsługującej turystów, pozyskiwanie środków na rozwój turystyki).

Innowacyjne regiony turystyczne mogą korzystać z tzw. stromej ścieżki wzrostu i tworzenia nowych miejsc pracy, dzięki wytwarzaniu i wprowadzaniu produktów o wysokich walorach użytkowych trudnych do naśladowania przez inne regiony, które nie dysponują takimi samymi możliwościami uczenia się i korzyściami zewnętrznymi. Podtrzymywanie konkurencyjności wymaga stałej dbałości o bazę turystyczną i innowacyjność produktów.

Wspieranie innowacyjności w regionach turystycznych wymaga środków finansowych. Istotne jest wytworzenie czynników sprzyjających przyciąganiu kapitału zewnętrznego. Władze mogą inspirować i organizować partnerstwo publiczno-prywatne do realizacji przedsięwzięć ważnych dla społeczności i gospodarki lokalnej oraz regionalnej. Wsparciem są również fundusze unijne. Wykorzystanie funduszy powinno polegać na kompleksowym i celowym wspieraniu najważniejszych elementów niezbędnych do harmonijnego rozwoju. Spójna polityka i wizja pobudza skłonność do oszczędzania, inwestowania i rozwijania działalności gospodarczej (gdyż turyści korzystają z wielu usług lokalnych). Większe grupy przedsiębiorców są wówczas zachęczone do zwiększania zdolności innowacyjnych. Wzrost tempa rozwoju gospodarki lokalnej zależy znacząco od innowacji generowanych przez przedsiębiorstwa (Parysek 1997). W utrzymywaniu i podnoszeniu poziomu innowacyjności wielu przedsiębiorcom w regionie pomagają zazwyczaj systemy popierania firm świadczących usługi badawczo-rozwojowe i biznesowe

Wprowadzanie innowacji, w tym nowych technologii można uznać za modyfikację potencjału danej miejscowości lub regionu. W turystyce, na obszarach przygranicznych istotne znaczenie pełnią innowacje, którymi są m.in.: nowe pomysły i działania, nowe produkty (w tym produkty „oparte” na walorach granicy) oraz synergia transgraniczna. Współpraca transgraniczna i wykorzystanie granicy daje możliwości powstania efektu synergii. Synergię należy rozumieć jako wzajemne potęgowanie się dwóch lub więcej elementów uznawanych za czynniki sprawcze i przez to wywieranie potęgującego wpływu na inny element uznany za pożądaną cechę rozwoju. W celu wdrażania innowacji potrzebne jest racjonalne wykorzystanie dostępnych funduszy, przenoszenie kompetencji w dół (do poziomu lokalnego), nieustanny proces uczenia się oraz funkcjonowanie na zasadzie partnerstwa publiczno-prywatnego. Innym rodzajem możliwości jest tworzenie klastrów turystycznych. Współcześnie postęp techniczny powoduje pewną reorientację przestrzenną gospodarki. Obejmuje regiony peryferyjne i pośrednie, co może sprzyjać ich rozwojowi.

W sektorze turystyki, podobnie jak w innych sektorach, coraz większego znaczenia nabierają nowe technologie informatyczne. Współczesną fazę rozwoju techniki i gospodarki znamionuje też wzrost znaczenia informacji. Termin ten w szerszym znaczeniu definiowany jest zarówno jako zasób nowych odkryć technicznych i ich zastosowania (Castells 1985). Informacyjność jest charakterystyczną cechą strumienia współczesnych innowacji technologicznych. Jednakże w turystyce istotne są: nowe produkty, tendencje oraz moda. Znaczenie nabiera „e-turystyka”, informatyzacja, kreowanie wizerunku, a tym samym kreowanie wyobrażeń o przestrzeni turystycznej, a w konsekwencji jej powstawanie i funkcjonowanie.

Za rodzaj innowacji można też uznać poprawę funkcjonowania transportu. Współcześnie następuje zmiana zapotrzebowania na środki transportu (szybkie, tanie, ekologiczne) – istotne zarówno jako element ułatwiający dostęp do regionu turystycznego jak też wewnątrz regionu. Komunikacja (telefon, Internet) poprawia jakość usług i stanowi ważny element gospodarki europejskiej, (potwierdza to jej miejsce w „Strategii Lizbońskiej”) w turystyce w szczególności. Od kilku lat usługi turystyczne korzystają z najnowszych technologii, których efektem jest m.in. obniżanie kosztów produktów oferowanych przez media elektroniczne jako narzędzia dyfuzji informacji. E-ekonomia wpływa na zmiany struktury i organizację rynku turystycznego. Jednak jej rozwój w Polsce, zwłaszcza na obszarach przygranicznych jest jeszcze nieznaczny. W 2004 roku zaledwie 19,8% przedsiębiorstw sektora turystycznego posiadało system informatyczny pozwalający na zarządzanie przyjmowania gości i realizacji zleceń (rezerwacji itp). Jest to wartość nieznacznie niższa w stosunku do całości gospodarki – 20,1 % (Bovagnet 2005). Wartości te są dużo niższe niż w pozostałych krajach Unii Europejskiej. Tendencja jest odwrócona, gdyż w większości krajów UE to sektor turystyki jest wiodący w rozwoju i wykorzystaniu nowoczesnych technologii. Tym samym przed sektorem turystycznym w ciągu najbliższych lat rysują się potencjalne duże możliwości i potrzeby jego informatyzacji.

7. ROZWÓJ I FUNKCJONOWANIE TURYSTYKI NA OBSZARACH PRZYGRANICZNYCH POLSKI – PODSUMOWANIE

7.1. TURYSTYKA I GRANICE

W celu zbadania roli i znaczenia granic politycznych w funkcjonowaniu turystyki na obszarach przygranicznych Polski istotne było przedstawienie:

- 1) teorii i koncepcji dotyczących granic i rozwoju regionów przygranicznych.
- 2) prób definiowania i wyjaśnienia funkcjonowania turystyki oraz omówienie koncepcji i teorii z nią związanych,
- 3) koncepcji dotyczących relacji pomiędzy turystyką i granicami.

*

Specyfika granicy państwa i obszarów z nimi sąsiadujących pozwala nakreślić najważniejsze elementy, które ujęto w trzech punktach:

a) **Koncepcje granic i ich roli jako barier.** Granice państw oddzielają dwa lub więcej terytoria, stykając jednocześnie państwa jako sąsiadów. Granice pełnią różne funkcje: barier, filtrów lub stref kontaktu. Granice jako bariery mają znaczenie dla przepływów oraz dla zagospodarowania przestrzennego. Na zagospodarowanie przestrzeni wpływa też genetyczny typ granic. Granice antecedentne są pierwotne w stosunku do zagospodarowania (w tym także do zagospodarowania turystycznego). Natomiast granice subsekwentne są wtórne względem zagospodarowania, które może występować wraz z zagospodarowaniem turystycznym lub bez niego. Fluktuacja charakteru granic polega zarówno na pojawianiu się i zanikaniu granic, jak też na zmianie ich funkcji.

b) **Koncepcje rozwoju regionów sąsiadujących z granicami.** Granice państw zazwyczaj przebiegają przez obszary peryferyjne, które charakteryzują się uzależnieniem od gospodarki centrów gospodarczych, a także politycznych. Charakterystyczne jest także uzależnienie od transferu pomocy publicznej i środków inwestycyjnych.

Obszar przygraniczny, który wywodzi się genetycznie z układu peryferyjnego w przypadku zmiany funkcji granic przekształca się w układ rdzeniowy i może stać się biegunem wzrostu. Turystyka na obszarach przygranicznych też może przyczyniać się do wzrostu gospodarczego i rozwoju społecznego, co w konsekwencji może prowadzić do przekształcenia układu peryferyjnego w układ centralny. Tym samym granica w sprzyjających okolicznościach może być elementem łączącym, integracyjnym oraz inicjatorem wzrostu gospodarczego.

Rozwój regionu pogranicznego charakteryzuje się nierównomiernością przestrzenną, co wynika z teorii ośrodków wzrostu. W tym procesie nierównomiernego rozwoju jedna ze stron granicy jest bardziej uprzywilejowana od drugiej.

c) **Koncepcje integracji.** Integracja terytoriów zakłada likwidowanie granicy i jej funkcji dzielącej (bariery) oraz wzmacnianie więzi poprzecznych, przekraczających granicę. Integracja zakłada proces scalania odrębnych układów strukturalno-funkcjonalnych, które wcześniej działały oddzielnie. Integracja elementów danego terytorialnego systemu społeczno-gospodarczego dokonuje się poprzez interakcje tych elementów. Jednym z ważniejszych przejawów integracji jest wzrost przepływów ludzi, a także towarów, usług i myśli (idei, innowacji).

*

Przedstawiona dyskusja na temat definiowania turystyki upoważnia do sformułowania kilku ważnych stwierdzeń. Ich istotą jest potrzeba zdefiniowania turystyki (a), oraz jej funkcjonowania (b).

a) Problemy ze **zdefiniowaniem turystyki** wpływają na trudności z określeniem przestrzeni turystycznej i wszelkich związanych z nią badań naukowych. Obraz turystyki jest rozmyty, w konsekwencji trudno ustalić jej definicję, przyjąć katalog precyzyjnie zdefiniowanych pojęć, oraz zgodzić się na stosowanie ściśle określonych podejść i metod badawczych (Kowalczyk 2006). Definicje turysty i turystyki nie nadążają za zmieniającą się rzeczywistością. Zjawiska wzajemnie się zazębiają a granice pomiędzy nimi są nieostre i nieprecyzyjne. Precyzyjne i bezkontrowersyjne zdefiniowanie turystyki jest praktycznie niemożliwe. Niemal do każdej definicji można podać minimum jeden przykład, którego definicja nie obejmuje i co najmniej jeden, który będzie przeczył tej definicji. Również wielkości przepływów turystycznych jest trudno mierzalna. Dane liczbowe o turystyce są mało wiarygodne, gdyż pokazują zafałszowany obraz rzeczywistości (Kowalczyk 2006).

Mając na uwadze powyższe ograniczenia stwierdzono, że w definiowaniu turystyki potrzebne jest ujęcie trzech aspektów: czasu, odległości oraz celu. Nakładanie ich na siebie sprzyja eliminowaniu zjawisk, których nie powinno zaliczać się do turystyki (np. migracji lub wyjazdów handlowych). W definiowaniu turysty i turystyki nie powinno być dolnego ograniczenia czasowego, jeśli celem wyjazdu jest wypoczynek i rekreacja, wykonywana poza miejscem stałego zamieszkania.

Turystyka jest systemem: aktorów, praktyk i przestrzeni, który uczestniczy w „rekreacji” osób w wyniku ich przemieszczeń i czasowego zamieszkania poza miejscem ich codzienności (Knafo, Stock 2003).

b) **Funkcjonowanie turystyki** w układzie popytowo-podażowym oraz zgodnie z modelem centrum-peryferie. Oparte jest to na istnieniu trzech głównych obszarów: emisji, tranzytu oraz recepcji. Pomiędzy tymi obszarami następują interakcje – odbywają się przepływy turystów oraz informacji. Zgodnie z teorią wzajemnych oddziaływań – tzw. „triadą Ullmana” powiązania pomiędzy obsza-

rami (regionami) odbywają się wówczas, gdy spełnione są trzy podstawowe warunki: komplementarność, brak sposobności pośredniej i przenośność. W konsekwencji całość bazuje na występującej podaży i popycie. Turystyka tym samym rozwija się w miejscach, gdzie występują atrakcje i dokąd turyści mogą i chcą przyjeżdżać. Tam gdzie występuje ruch turystyczny i powstaje zagospodarowanie turystyczne obszar pełni funkcje turystyczne. Funkcjonowanie przestrzeni turystycznej zależy zarówno od walorów i przygotowanej oferty, jak też od samych turystów, którzy z tej przestrzeni korzystają – mają oni swoje potrzeby i możliwości spędzania wolnego czasu. O rozwoju przestrzeni turystycznej decydują więc sami turyści, którzy przenoszą do miejsc recepcji trendy w modzie i zwyczaje z obszarów emisji. Istotny jest bowiem wybór miejsc do których udają się turyści, bliskość rynków emisji, co skutkuje odpowiednim natężeniem ruchu turystycznego, niezbędnego do funkcjonowania obszarów pełniących funkcje turystyczne.

*

Z punktu widzenia głównego tematu pracy istotne są koncepcje dotyczące relacji pomiędzy turystyką i granicami (przede wszystkim koncepcje rozwoju turystyki na obszarach przygranicznych oraz wpływ granicy na specyfikę funkcjonowania turystyki).

a) **Wpływ granicy na funkcjonowanie turystyki.** Granice, w zależności od ich charakteru i pełnionej funkcji mogą być dla rozwoju turystyki: barierami, filtrem, modyfikatorem przestrzeni oraz elementem integracji. Granice wpływają na rozwój turystyki m.in. poprzez: motywacje i decyzje do podróży, rozwój infrastruktury turystycznej, marketing i promocję oraz markę regionu.

Wydaje się, że przestrzeń turystyczna jest czuła na zmiany położenia granic i pełnione przez nie funkcje. Nowa granica (lub istniejąca zamykana) na danym obszarze może powodować: zanikanie lub funkcjonowanie oddzielnych przestrzeni w sąsiadujących państwach. W przypadku gdy granice zanikają przestrzeń turystyczna może się rozwijać (zazwyczaj wspólnie po obydwu stronach granicy), ale może też zanikać w wyniku utraty atrakcyjnej lokalizacji w pobliżu granicy (w wyniku wyrównywania się ofert, cen itp.). Zanik granicy jako bariery powoduje wzrost potoków towarów i osób oraz zwiększa rolę miejscowości położonych przy granicy, które wcześniej miały marginalne znaczenie. Nowa sfera działalności stwarza powiązania pomiędzy dwoma systemami gospodarczymi lub dwoma regionami. Istotne jest również nagłe poszerzenie się bazy ekonomicznej w wyniku pojawienia się nowych czynników.

b) **Turystyka na obszarach przygranicznych:** granice polityczne i jej przekraczanie wprowadzają znaczne utrudnienia w definiowaniu pojęć związanych ze znaczeniem zjawiska jakim jest turystyka oraz z klarownym jej podziałem. Wprowadzono pojęcie transgranicznej ruchliwości (mobilności), która powinna być rozumiana jako każde przekroczenie granicy przez ludzi, niezależnie od celu i pokonywanej odległości (jest to pojęcie znacznie szersze niż turystyka).

Jednak sam fakt przekroczenia granicy nie zawsze może być uznawany za rodzaj turystyki. Nie mogą być uznane za turystykę codzienne rutynowe czynności, w tym zakupy, a także wyjazdy handlowe w celach sprzedaży produktów przez przyjezdnych.

Turystyka na obszarach przygranicznych może być rozumiana w szerszym ujęciu jako wszystkie formy turystyki, które występują na obszarach przygranicznych, albo w węższym zakresie - turystyka, której celem jest odwiedzenie i poznanie obszaru sąsiadującego z granicą państwa (lub i samej granicy).

Turystyka transgraniczna jest już elementem turystyki międzynarodowej, a transgraniczna przestrzeń turystyczna – funkcjonuje po obydwu stronach granicy i jest dostępna dla osób przybywających z sąsiedniego kraju. Turystyka transgraniczna może być rozumiana w szerszym ujęciu obejmującym wszystkie formy turystyki, które pozwalają na korzystanie z nich, na terytoriach co najmniej dwóch sąsiadujących państw, lub w węższym rozumieniu jako formy turystyki związanej ze specyficznymi walorami i zagospodarowaniem turystycznym występującym na obszarach transgranicznych, której celem jest odbywanie podróży z przekraczaniem granicy sąsiadujących państw, jako niezbędnym elementem wyróżniającym (głównym celem jest odwiedzenie i poznanie obszaru „po drugiej stronie” granicy).

c) **Rodzaje turystyki na obszarach przygranicznych:**

Formami współczesnej turystyki na obszarach przygranicznych są przede wszystkim, turystyka: zakupowa, gastronomiczna, rozrywkowa, zdrowotna (medyczna), tranzytowa, przyrodnicza i jej różne odmiany, kulturowa (także turystyka miejska) oraz turystyka wydarzeń.

Turystyka na obszarach sąsiadujących z granicami oparta jest głównie na inności. Na peryferiach, zazwyczaj atrakcyjnymi obiektami jest jedynie środowisko przyrodnicze. Na pograniczach państw, zwłaszcza na obszarach mieszanienia się wpływów różnych kultur i religii interesujący z turystycznego punktu widzenia jest także krajobraz kulturowy, wraz z licznymi zabytkami i układami urbanistycznymi. Na różnicach wynikających z istnienia granicy i sąsiedowania dwóch różnych organizmów państwowych są oparte m.in.:

- zakupy (a więc sklepy, w tym sklepy wolnocłowe, m.in. na statkach);
- korzystanie z usług (restauracje, baza noclegowa);
- kultura (muzea, zabytki itp.);
- inne, m.in. środowisko przyrodnicze, ze specyficzną możliwością rozwoju ekoturystyki (środowisko przyrodnicze jest zazwyczaj słabo przekształcone głównie dzięki izolacji tych obszarów).

d) Zaproponowano **typologię obszarów pełniących funkcje turystyczne** na obszarach sąsiadujących z granicami państw. Są nimi: obszary bez przestrzeni turystycznej, obszary cenne przyrodniczo, turystyczne ośrodki połączone, obszary tranzytu, turystyczne miasta transgraniczne oraz turystyczne regiony transgraniczne.

Działalność turystyczna może powstawać w różnych miejscach, w tym:

- zajmować miejsca pierwotne jako funkcja pierwotna w stosunku do innych działalności człowieka,
- współwykorzystywać przestrzeń o innych funkcjach (np. kościoły, centra miast),
- wypierać (zazwyczaj dążąc do dominacji) miejsca uprzednio zajęte przez inne funkcje (np. funkcja przemysłowa, mieszkaniowa, rolnicza itp.) w wyniku procesów segregacji,
- zajmować miejsca po upadku innych funkcji (np. zakłady przemysłowe, obiekty służące do ochrony granic państwowych); w specyficznych warunkach wykorzystywać miejsca, które dawniej pełniły funkcję turystyczną a w wyniku pewnych czynników ją utraciły i następuje powrót do dawnej funkcji turystycznej.

W każdym z wymienionych przypadków turystyka może stać się szansą na rozwój. Na obszarach sąsiadujących z granicami państw można wyróżnić kilka specyficznych elementów potwierdzających wymienione możliwości powstawania miejsc pełniących funkcje turystyczne. Można pokusić się o hipotezę, że wszystkie tego typu przestrzenie mogą się obecnie tworzyć na obszarach przygranicznych (w przeciwieństwie do wielu innych obszarów funkcjonalnych, jak np. obszary centralne, a zwłaszcza miasta, gdzie trudno o tworzenie funkcji turystycznej jako funkcji pierwotnej).

7.2. SPECYFIKA FUNKCJONOWANIA TURYSTYKA NA OBSZARACH PRZYGRANICZNYCH POLSKI

Przedstawienie specyfiki funkcjonowania turystyki na obszarach przygranicznych w Polsce wymagało analizy:

- 1) najważniejszych czynników i warunków wpływających na funkcjonowanie i zmiany turystyki na obszarach przygranicznych Polski, w tym wykazanie uwarunkowań decydujących o sytuacji wyjściowej (przed okresem zmian, zapoczątkowanym w roku 1989) oraz tych, które wpływają na zmiany i z nich wynikają w okresie 1989–2009.
- 2) ruchu turystycznego oraz napływu odwiedzających jednodniowych do obszarów przygranicznych Polski
- 3) przestrzennego zróżnicowania funkcjonowania turystyki na obszarach przygranicznych Polski.

*

Obszary przygraniczne w Polsce charakteryzują się sprzyjającymi warunkami do rozwoju turystyki. Na funkcjonowanie turystyki na tych obszarach wpływ mają głównie procesy: transformacji, integracji, globalizacji i modernizacji. O możliwościach rozwoju turystyki decydują uwarunkowania ogólne, potencjał endogeniczny oraz zależność od ścieżki. Na funkcjonowanie turystyki na obsza-

rach przygranicznych wpływ ma przede wszystkim zmiana funkcji granic oraz wzrost mobilności społeczeństw (w wyniku wzrostu zamożności, wolnego czasu i potrzeb oraz mody związanej z chęcią odbywania podróży turystycznych).

Wiele obszarów przygranicznych jest mocno uzależnionych od wcześniej wybranych kierunków rozwoju (głównie turystyki opartej na walorach przyrodniczych) oraz konsekwencjach wcześniejszych decyzji politycznych (m.in. zmian położenia i funkcji granic państwowych). Turystyka oparta na walorach przyrodniczych jest główną formą turystyki na obszarach przygranicznych Polski. Dzięki procesowi otwierania granic, nową możliwością rozwoju (na masową skalę) jest turystyka tranzytowa oraz zakupowa. Obecnie rozwojowi turystyki na obszarach przygranicznych sprzyjają różnice w cenach i poczucie inności (np. w wyniku przekroczenia granicy i znalezienia się przez turystę poza granicami swojego kraju).

Uwarunkowania i wyjaśnianie specyfiki występujących zjawisk są bardzo różnorodne i nakładają się wzajemnie. Występują one z różnym natężeniem i są zmienne w czasie. Ponadto istnieje duża trudność w udowodnieniu znaczenia poszczególnych czynników. Wpływają one na zmiany funkcjonowania obszarów przygranicznych oraz na samą turystykę. W niniejszej pracy szczególnie nacisk jest położony na wzajemne relacje pomiędzy granicami a turystyką, dlatego określono podstawowe interakcje pomiędzy granicami a turystyką, podkreślając wzajemne elementy bariery, uzależnienia i możliwości rozwoju (tab. 18).

Tabela 18. Interakcje pomiędzy granicami a turystyką w uwarunkowaniach

	Efekt bariery	Efekt uzależnienia	Efekt wzrostu
Granica	Bariera w przekraczaniu i w rozwoju obszarów przygranicznych (obecnie zewnętrzna granica strefy Schengen); obszary przygraniczne – to głównie peryferie (przestrzeń marginalna z ekonomiczno-społecznego punktu widzenia)	Obszar uzależniony od centrum, zarówno od decyzji politycznych jak i gospodarczych. Uzależniony od dopływu środków finansowych. Istnieje specyficzna zależność od ścieżki rozwoju	W specyficznych warunkach może być biegunem wzrostu; może występować efekt synergii. Możliwość rozwoju opartego na współpracy transgranicznej
Turystyka	Dziedzina gospodarki uzależniona od uwarunkowań ogólnych, sytuacji społeczno-gospodarczej, czyli głównie od obszarów centralnych (rdzeniowych)	Działalność uzależniona od turystów, czyli od obszarów emisji. Uzależnienie również od potencjału endogenicznego	W specyficznych warunkach może być biegunem wzrostu (pełniąc funkcję dominującą lub uzupełniającą) – opierając się na wzroście roli czasu wolnego, zamożności i potrzeb wypoczynku społeczeństw

Źródło: opracowanie własne

*

W zależności od przyjętych kryteriów, obszary przygraniczne skupiają od 30 do ponad 50% bazy noclegowej oraz od 25 do 45% wielkości ruchu turystycznego w Polsce. Analiza struktury ruchu turystycznego w województwach sąsiadujących z granicami Polski pozwala na stwierdzenie, że w każdym z nich dominuje ruch krajowy. Duże natężenie wykazuje ruch z danego województwa (blisko 50% w woj. podlaskim; ponad 25% w woj.: zachodniopomorskim, lubuskim, opolskim, śląskim, małopolskim, lubelskim) oraz z województw sąsiednich. Wielkość i rozkład ruchu turystycznego potwierdza tezę o dominacji ruchu na bliskie odległości. Podobnie przedstawia się sytuacja z zagranicznym ruchem turystycznym. Dominuje ruch z państwa będącego najbliższym sąsiadem danego województwa. Dla województw sąsiadujących z Niemcami są to Niemcy, którzy w województwach dolnośląskim oraz lubuskim stanowią ponad 25% wszystkich turystów a w województwie zachodniopomorskim ponad 15%. W województwach leżących w sąsiedztwie granicy wschodniej dominują Ukraińcy (w woj. lubelskim oraz podkarpackim ponad 25% wszystkich turystów) oraz Białorusini (w województwie podlaskim blisko 20%).

Analiza wielkości przepływów uwidacznia uzależnienie województw od ruchu turystycznego z własnego województwa (za wyjątkiem woj. warmińsko-mazurskiego, podkarpackiego). Podkreślić należy, że województwie dolnośląskim główną grupą turystów są Niemcy a w podkarpackim Ukraińcy.

W gminach oddalonych do 50 km od granicy udział turystów polskich wynosi 80% ogółu turystów. Na obszarach przygranicznych Polski przeważają gminy z dominacją ruchu krajowego, ale szczególnie silna ich koncentracja jest w Karpatach oraz we wschodnich i środkowych Sudetach a także na pograniczu polsko-rosyjskim i polsko-litewskim.

Średnia długość pobytu turystów w obiektach zbiorowego zakwaterowania na obszarze przygranicznym Polski wynosi 3,3 dnia. W większości gmin przeważają pobyty krótkie (do dwóch nocy) oraz średnioterminowe (od 2 do 4 nocy). Pobyty krótkoterminowe występują głównie w miastach oraz w miejscowościach na trasach tranzytowych. Z kolei najdłuższe pobyty turystyczne (w ponad 30 gminach średnia długość pobytu turystów przekracza 7 dni) występują w gminach uzdrowiskowych oraz wypoczynkowych

Zmiana funkcji granic i ich większe otwarcie, wzrost mobilności, poprawa dostępności (zwłaszcza w układzie transgranicznym), różnice w cenach oraz produktach wpłynęły na wzrost przepływów na granicach polskich. Analiza ruchu turystycznego oraz napływu odwiedzających jednodniowych do obszarów przygranicznych Polski potwierdza, że turystyka odgrywa istotną rolę na tych obszarach. Analiza przepływów przez granicę wskazuje, że:

– w latach 1980-2000 dynamiczny wzrost wszystkich przepływów przez granicę, w tym wzrost liczby odwiedzających jednodniowych oraz turystów do Polski jak i z Polski,

– po roku 2000 początkowo znaczący spadek w pierwszych 2-3 latach, później ustabilizowanie się liczby turystów i odwiedzających,

– bardzo wysoki udział turystów i odwiedzających jednodniowych z krajów sąsiednich w ogólnej liczbie przyjeżdżających,

– malejący udział turystów i odwiedzających jednodniowych z krajów sąsiednich i rosnący z innych krajów (odwiedzający z krajów sąsiednich stanowią 91,5% wszystkich odwiedzających. Turyści z krajów sąsiednich, spędzający minimum jedną noc w Polsce, stanowią 66,1% wszystkich turystów - w 1996 r. było to 79,7%),

– niższy udział (zwłaszcza turystów) Polaków w odwiedzaniu krajów sąsiednich niż cudzoziemców przyjeżdżających do Polski,

– dysproporcje w ruchu turystycznym i wśród odwiedzających na każdej granicy oraz z każdym sąsiadem,

– niski udział turystów w ogólnej liczbie przekraczających granice państwa,

– różnice w bilansie ruchu cudzoziemców do Polski w porównaniu z Polakami udającymi się za granicę są znaczące. W większości przypadków ruch do Polski jest większy niż ruch z Polski. Sytuacja odwrotna występuje jedynie na granicy południowej: z Czechami i Słowacją (dla obywateli tych krajów Polska nie stanowi atrakcyjnego kraju turystycznego, co wywołane jest przez wiele czynników, między innymi nieznaną atrakcją Polski).

Zmiany funkcji granicy oraz rosnąca mobilność ludności (w tym turystyki), mają także wpływ na kierunki rozwoju przygranicznych obszarów turystycznych, co ilustruje cykl turystyczny (w rozumieniu W. Butlera, 1980) dla obszarów przygranicznych w Polsce (ryc. 81). Wartości wielkości ruchu są bardzo zbliżone na poszczególnych odcinkach granicznych – różnice polegają na intensywności tego ruchu (co zależy głównie od liczebności ludności państw oraz stanu zamożności obywateli).

Wzrost przepływów oraz ich utrzymywanie się na wysokim poziomie, wymuszają powstawanie i istnienie bazy obsługującej ten ruch (m.in. bazy turystycznej, w tym noclegowej). Same przepływy mogą istnieć bez bazy, mogą jednak być przez nią wspomagane.

a) cykl rozwoju na obszarze bez przestrzeni turystycznej przed otwarciem granicy

b) cykl rozwoju na obszarze z istniejącą przestrzenią turystyczną przed otwarciem granicy

Ryc. 81. Cykl rozwoju turystyki transgranicznej na obszarach przygranicznych Polski po otwarciu granic w 1989 roku. Źródło: opracowanie własne

The cycle of development of the transboundary tourism within the border-adjacent areas of Poland after the opening of boundaries in 1989. Source: own elaboration

*

Analiza funkcjonowania turystyki na obszarach przygranicznych wykazuje duże jej zróżnicowanie. Na każdym z obszarów przygranicznych można wyznaczyć miejsca, gdzie przestrzeń turystyczna nie występuje, gdzie znajduje się tylko po jednej stronie granicy i tam gdzie przestrzeń turystyczna w graniczących państwach ze sobą sąsiadują. Ogólny obraz recepcyjnej przestrzeni turystycznej wykazuje znaczne dysproporcje pomiędzy dwoma sąsiadującymi krajami. Procesy integracji przestrzeni turystycznej są w inicjalnej fazie, choć w wielu regionach występują znaczne przepływy transgraniczne a liczba powiązań i ich siła rosną. Na każdym z obszarów przygranicznych występuje dysproporcja pomiędzy sąsiadującymi przez granicę stronami. Większe relacje występują pomiędzy sąsiadującymi obszarami przez granicę niż pomiędzy obszarami sąsiadującymi w jednym kraju.

W Polsce występują wszystkie typy funkcjonowania turystyki na obszarach przygranicznych. Występują obszary bez przestrzeni turystycznej (np. na pograniczu polsko-rosyjskim), obszary chronionej przyrody (np. parki narodowe: Tatrzański, Pieniński, Karkonoski), turystyczne ośrodki połączone (np. Zwardoń i Skalité), obszary tranzytu (występują na wszystkich granicach), turystyczne miasta transgraniczne (np. Świnoujście, Ahlbeck) oraz turystyczne regiony transgraniczne (kształtujące się regiony, np. Karkonosze, Tatry, Pieniny).

W najbardziej atrakcyjnych miejscowościach występuje koncentracja ruchu turystycznego. Największe skupiska ruchu turystycznego znajdują się na obszarach nadmorskich (Świnoujście, Międzyzdroje, Dziwnów oraz nad Zalewem Wiślanym – Krynica Morska), na pojezierzach Lubuskim (Łągów), Mazurskim (Mrańgów), Suwalskim i Augustowskim (Augustów, Suwałki) oraz Łęczyńsko-Włodawskim (Włodawa, Okuninka), w górach (w Sudetach: Jelenia Góra, Szklarska Poręba, Karpacz, Duszniki-Zdrój, Kudowa-Zdrój; w Karpatach: Zakopane, Wisła, Ustroń, Krynica-Zdrój), w większych miastach (Szczecin, Białystok, Gorzów Wielkopolski, Katowice) oraz w miejscowościach gdzie występuje tranzyt (Słubice, Cieszyn).

Rozwój przestrzeni turystycznej na obszarach przygranicznych Polski może przybierać różne formy:

- całkowity brak rozwoju przestrzeni turystycznej (w wyniku nieatrakcyjnego obszaru lub całkowicie zamkniętych granic),
- rozwój przestrzeni turystycznej po jednej stronie granicy,
- odrębny rozwój sąsiadujących regionów po dwóch stronach granicy – wzajemna konkurencja przy granicach otwartych lub brak kontaktu przy granicach zamkniętych,
- ścisła współpraca transgraniczna, korzystanie z efektu synergii i w konsekwencji powstawanie transgranicznych regionów turystycznych,
- rozwój pewnych regionów kosztem innych i postępująca hierarchizacja, zgodnie z hipotezą mozaiki.

Rozwój przestrzeni turystycznej w znacznej mierze zależy od momentu, w którym zaczyna się ona rozwijać w relacji do istniejących (lub nie) układów gospodarczych i funkcji pełnionych przez granicę. Po pierwsze funkcja turystyczna może się rozwijać na obszarze, gdzie nie ma granicy, a pojawia się ona już po wykształceniu (lub istnieniu) funkcji turystycznej i istnieniu przestrzeni turystycznej. Po drugie może ona powstawać na obszarze sąsiadującym lub przeciętym granicą państwa. Sama granica oddziałuje głównie w zależności od jej zamkniętego lub otwartego charakteru, a także zmian tego charakteru. W okresie zamknięcia granic więzi transgraniczne nie istniały.

W zależności od sąsiedztwa obszarów pełniących funkcje turystyczne wyróżnić można trzy podstawowe układy, które mają swoją specyfikę dla dalszego rozwoju turystyki:

a) **Rozwój turystyki na obszarze, gdzie nie było funkcji turystycznej po żadnej stronie granicy.** W wyniku zainteresowania (różnice w cenach, odkrycie „nowych” zasobów turystycznych) turystów może tworzyć się nowa przestrzeń turystyczna, albo po jednej stronie granicy, albo po obydwu. Gdy oparta jest ona ściśle na specyfice granicy powstaje w jej bliskim sąsiedztwie, lub dosłownie na niej i najczęściej po obydwu stronach. Funkcja turystyczna rozwija się po tej stronie granicy, która jest bardziej atrakcyjna.

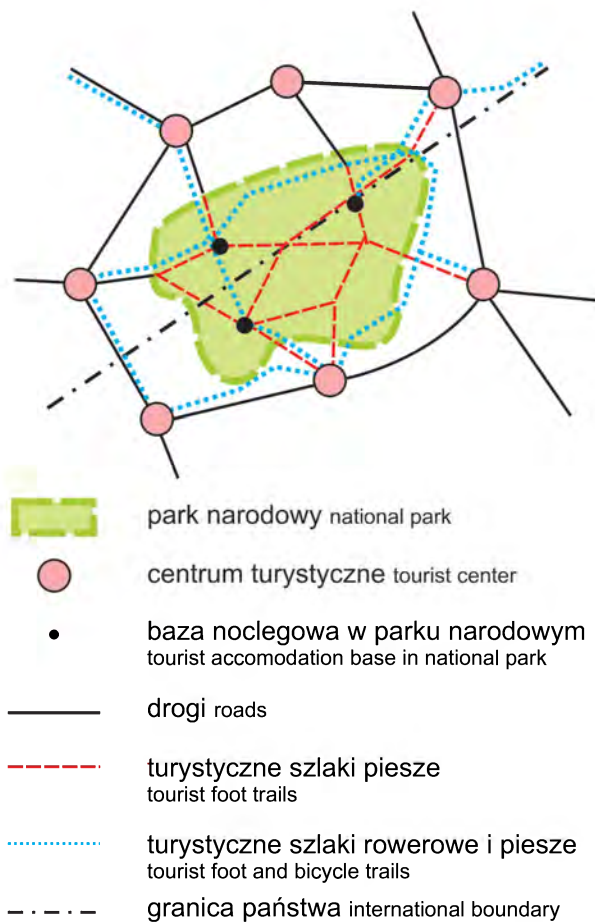
b) **Rozwój turystyki na obszarze, gdzie turystyka jest rozwinięta po jednej stronie granicy.** Może się rozwijać dalej w każdym kierunku, w zależności od zasobów, potrzeb i funkcji granicy. Po otwarciu granicy lub złagodzeniu jej reżimu przestrzeń turystyczna zbliża się do granicy i może rozwijać się po jej drugiej stronie. Może się rozwijać jako wspólna (transgraniczna) przestrzeń turystyczna, lub jako dwie niezależne przestrzenie, a w przypadku granic zamkniętych jako przestrzenie połączone (np. tylko dzięki jednemu przejściu turystycznemu). Przestrzeń turystyczna może zajmować obszary niezagospodarowane lub też wypierać (zastępować) inne formy działalności gospodarczej człowieka. Przy zamykaniu granicy przestrzeń znajdująca się po jednej stronie granicy może zanikać, a przy atrakcjach (nie związanych z granicą, tylko z peryferyjnością obszarów, w tym zasobami przyrody) rozwijać się niezależnie.

c) **Rozwój turystyki na obszarze, gdzie turystyka jest rozwinięta po obydwu stronach granicy.** Jeśli obszary po dwóch stronach granicy są dobrze rozwinięte i funkcjonują niezależnie, mimo wzrostu kontaktów (w wyniku otwarcia granicy), stworzenie jednego wielkiego, wspólnie funkcjonującego obszaru turystycznego (transgranicznego) jest trudne. Musi istnieć duża „nierównowaga”. Jeśli różnice są słabe (niewielkie) obszary mają słabe szanse korzystania z efektu synergii. Przy tych samych zasobach (zbliżonych atrakcjach) między stronami występuje duża konkurencja o zasoby i klientów, co również nie sprzyja wspólnemu funkcjonowaniu obszaru w układzie transgranicznym. Jeśli ciążenia są bardzo mocne do własnego centrum i występuje mały ruch z zewnątrz, obszary mogą długo pozostawać jako dwie oddzielne przestrzenie turystyczne. Przy zamykaniu granicy przestrzeń znajdująca się po obydwu stronach granicy, może zanikać (z jednej, lub z obydwu stron), a przy atrakcjach (nie związanych z granicą, tylko z peryferyjnością obszarów, w tym zasobami przyrody) rozwijają się niezależnie, jako dwie oddzielne przestrzenie turystyczne.

Transgraniczna przestrzeń turystyczna w łatwiejszy sposób może się wytworzyć, gdy przed zaistnieniem nowych okoliczności (np. otwarcie granicy) była rozwinięta po jednej stronie granicy lub nie istniała. Przy dużych różnicach (zasobów, cen itp.) przestrzenie po obydwu stronach granicy uzupełniają się i występuje większa współpraca (przy mniejszej konkurencji).

Modelowym transgranicznym regionem turystycznym może być region oparty na wysokich walorach przyrodniczych objętych prawną ochroną w sąsiadujących przez granicę parkach narodowych. Musi być jednak zachowana otwartość

granicy, którą można przekraczać w wielu miejscach, tak aby większość obszaru była dostępna w układzie transgranicznym. Strefę centralną stanowi w takim regionie obszar objęty ochroną, na którym poruszanie się jest dozwolone jedynie pieszo i w wybranych miejscach rowerami. Strefę tę (znacznie powiększoną w stosunku do układu krajowego, dzięki połączeniu obszarów parków) otacza szereg centrów turystycznych z odpowiednią bazą noclegową. Miejscowości te powinny być połączone ze sobą drogami poza obszarem chronionym, zarówno w układzie krajowym jak i transgranicznym (ryc. 82). Na granicach Polski taki model reprezentują parki narodowe: Karkonoski, Tatrzański (funkcjonujący w ten sposób tylko w okresie letnim) oraz Pieniński.

Ryc. 82. Model funkcjonowania turystyki transgranicznej w regionach parków narodowych. Źródło: opracowanie własne

The model of functioning of the cross-border tourism in the regions of national parks. Source: own elaboration

Model ten mogłyby reprezentować parki na wschodniej granicy Polski, gdyby granica mogła zostać otwarta dla ruchu turystycznego - wystarczy złagodzenie reżimu granicy dla przekroczeń w ruchu turystycznym oraz otwarcie kilku przejść turystycznych, wzorem przejścia granicznego w Białowieży. W takim wypadku model ten mógłby funkcjonować na obszarach całego Rezerwatu Biosfery Karpaty Wschodnie, Puszczy Białowieskiej, Rezerwatu Biosfery Polesie (Polska, Białoruś, Ukraina), Roztocza, a także na pograniczu polsko-rosyjskim, na obszarze Puszczy Rominckiej (wraz z Litwą).

7.3. WERYFIKACJA HIPOTEZ

7.3.1. HIPOTEZY ZWERYFIKOWANE W PRACY

We wstępie do pracy przedstawiono hipotezy, które próbowano potwierdzić lub odrzucić:

1) W warunkach polskich, **zamknięty charakter granic decydował o istnieniu silnych barier** dla przepływu ludzi oraz stref przygranicznych z utrudnioną możliwością tworzenia zagospodarowania turystycznego (charakterystyczne było „zniechęcanie” lokalizacji działalności gospodarczej w strefach przygranicznych, zwłaszcza w bezpośrednim sąsiedztwie granicy).

Jest to hipoteza wyjściowa, którą próbowano udowodnić częściowo. Istotne dla tej pracy było potwierdzenie, że do roku 1989 istniały silne bariery ograniczające nie tylko mobilność transgraniczną, ale również rozwój turystyki w bliskim sąsiedztwie granicy. Potwierdzono, że granice jako bariery wpływały niekorzystnie na rozwój turystyki w sąsiedztwie granic, a wielkość przepływów przez granice była na niskim poziomie.

Granica z byłym ZSRR była w szczególnie niekorzystnym położeniu. Strefa sąsiadująca z tą granicą była niemal całkowicie pozbawiona działalności gospodarczej a także osadnictwa. W niektórych miejscach, jak np. w Bieszczadach nastąpił zanik występującej wcześniej przestrzeni turystycznej. Na pograniczu polsko-czechosłowackim, na obszarach górskich turystyka mogła się rozwijać, ale ze znacznymi ograniczeniami. Oddzielne wykorzystanie obszarów po dwóch stronach granicy doprowadziło albo do odmiennego zagospodarowania obszarów albo do zdublowania zagospodarowania turystycznego (np. w Karpatach wzdłuż około 1/3 długości granicy po obydwu jej stronach istniały zdublowane szlaki turystyczne).

Istnienie granic jako barier oraz obszarów przygranicznych będących w izolacji przyczyniło się do poprawy jakości środowiska przyrodniczego, co powodowało również powoływanie szeregu obszarów prawnie chronionej przyrody w bliskim sąsiedztwie granic.

Turystyka mogła funkcjonować jedynie w układach krajowych i nie było możliwości kształtowania się transgranicznych regionów turystycznych. Jednakże to właśnie turystyka była elementem stanowiącym argument do otwierania granic i umożliwiania czasowego przekraczania granicy (np. konwencje turystyczne w Karpatach).

2) **Proces otwierania granic** (zmiany funkcji) jest nowym impulsem do rozwoju turystyki na obszarach sąsiadujących z granicą państwa. Otwarcie granic zapoczątkowuje proces wzrostu przepływów, w wyniku występowania różnic pomiędzy obszarami (sąsiadującymi przez granicę) oraz potrzeb ludzi. Decydującym elementem o przekraczaniu granic są potrzeby i możliwości ludzi. Te mogą być różne – handel i zakupy lub wypoczynek i przyjemność. Jednak postępowanie ludzi jest polimotywacyjne, co oznacza, że kierują nimi różne motywy (świadome i nieświadome częściowo lub całkowicie). Tym samym większość podróży ma także charakter polimotywacyjny, choć następuje powolna zmiana zachowań. Od początku okresu transformacji na obszarach przygranicznych, dominowały cztery cele mobilności transgranicznej: handel, turystyka zakupowa, tranzyt oraz turystyka oparta na walorach przyrodniczych (górska, narciarska). Z turystyki (sensu stricte), czyli wypoczynkowej, uzdrowiskowej oraz z zakupów na własne potrzeby (turystyka zakupowa) korzystają ludzie bogatsi (np. Niemcy) w kraju o niższym PKB (np. Polacy w Słowacji, Polacy na wschodzie).

Otwarcie granic jest nowym bodźcem dla rozwoju obszarów przygranicznych. Kreowane są nowe atrakcje, potrzeby i możliwości. Zmiany ogólnosystemowe pomagają w wykorzystaniu potencjału endogenicznego, który może być modyfikowany przez odkrycie nowych zasobów i innowacje. Wzrost ruchu pomaga w tworzeniu zagospodarowania turystycznego do jego obsługi. Tworzy się więc nowe zagospodarowanie turystyczne oraz usługi towarzyszące, lub są rozwijane istniejące. Proces ten jest wspomagany przez zmiany gospodarcze i społeczne, które przyczyniają się do wzrostu znaczenia wyjazdów turystycznych, do czego przyczynia się wzrost czasu wolnego i zamożności ludzi. Procesy te przy mądrej polityce i inwestycjom stają się impulsami do powstania i powiększania przestrzeni turystycznej oraz inicjują rozwój gospodarczy.

3) W wyniku zmian systemowych następuje **zmiana postrzegania obszarów przygranicznych**. Turystyka a zwłaszcza ruch turystyczny wyprzedza inne efekty integracji. Stwierdzono, że turystyka na obszarach przygranicznych to:

- element scalania, obalania mitów, stereotypów, zmniejszania barier językowych, mentalnych itp.,
- źródło zysków i polepszania jakości życia,
- wewnętrznych (wykorzystanie potencjału),
- zewnętrznych (napływ turystów i środków finansowych ze środków unijnych i krajowych),
- istotny element łączący sąsiadujące kraje.

Na obszarach przygranicznych Polski następuje korzystanie ze specyficznych środków finansowych na rozwój turystyki. Środki pomocowe UE są głównym elementem inwestycji w dziedzinie turystyki wypoczynkowej, przyrodniczej. Nasuwają się jednak trzy podstawowe spostrzeżenia:

– z rozwoju i funduszy korzysta głównie ludność miejscowa, a nie przyjezdni,

– środki pomocowe UE są dominującym środkiem stymulującym aktywność rozwoju obszarów przygranicznych (zwłaszcza tych, które są rzeczywiście peryferyjne i zazwyczaj o słabej dostępności),

– **korzystanie ze środków publicznych (pomocowych UE) w celu rozwoju infrastruktury turystycznej (rekreacyjnej) w regionach bez tradycji turystycznych służy im samym (nie turystom z zewnątrz). Nie są to więc środki wykorzystane na sektor turystyczny, tylko na poprawę jakości życia mieszkańców** (np. imprezy itp. służą zacieśnianiu więzi transgranicznych, ludności miejscowej).

Granica jest istotnym elementem stymulującym rozwój regionalny i lokalny, w szczególności oparty na turystyce. Obecnie zauważa się powstawanie nowej przestrzeni turystycznej, zmiany funkcji oraz przysuwanie się zagospodarowania turystycznego do granic a także tworzenie nowych układów transgranicznych. Procesy integracji są obecnie oparte głównie na wykorzystaniu przestrzeni po obydwu stronach granicy – trudno to nazwać w pełni wykształconymi regionami transgranicznymi.

Nasuują się jednak dwa nowe, istotne pytania, mogące posłużyć za kolejne hipotezy do dalszych badań. Pierwszym z nich jest to: czy obecny rozwój turystyki jest zjawiskiem trwałym i czy następuje pełna integracja transgraniczna regionów turystycznych? Drugim pytaniem jest to: czy elementem decydującym o działaniach w rozwoju turystyki na obszarach transgranicznych są obecnie tylko finanse (dofinansowanie projektów z UE)?

Poza trzema głównymi hipotezami we wstępie niniejszej pracy postawiono trzy dodatkowe hipotezy:

4) **Niezależnie od pełnionej funkcji granice mogą być postrzegane jako atrakcje turystyczne i destynacje kierunków przemieszczeń turystycznych.** To ogólne stwierdzenie zostało potwierdzone w pracy. Turystyka występuje gdy obszar jest atrakcyjny dla turystów (np. atrakcje związane z granicą peryferyjnym położeniem, przyrodą) i gdy społeczności wyrażają potrzeby i możliwości wyjazdów turystycznych. Dla wielu turystów samo przekroczenie granicy jest atrakcyjne. Nawet przekraczanie granicy przez turystów przebywających w swoich krajach jest dodatkową atrakcją pobytu. Ponadto turystyka, która wykorzystuje inność, korzysta na obszarach przygranicznych z możliwości nagłego (tuż za granicą) znalezienia się w innym kraju, z innym językiem kulturą a często i religią. Inność przejawia się także odmiennym zagospodarowaniem, innymi terminami świąt, odmiennymi potrawami (turystyka kulinarna), produktami w sklepach (turystyka zakupowa). Jednakże, co podkreślono w Polsce jest jeszcze zbyt mało atrakcji turystycznych wykreowanych na samej granicy państwa.

5) Niezależnie od charakteru granic, **między obszarami przygranicznymi w dwóch sąsiednich krajach, występują różnice, przejawiające się głównie różnym poziomem i wielkością**: zagospodarowania turystycznego, atrakcji turystycznych i ruchu turystycznego. Różnice w poziomie rozwoju gospodarczego, wysokości i jakości cen dóbr i usług sprzyjają wymianie i występowaniu podróży. Decydującym elementem o wielkości przepływów turystycznych przez granicę jest występowanie różnic (w tym cen) oraz istnienie rynku emisyjnego oraz eliminacja barier – głównie natury psychologicznej. Przepływy ludności odbywają się we wszystkich kierunkach, ale istnieją dysproporcje w tym ruchu. Z kraju bogatszego do biedniejszego występuje ruch turystyczny, w tym wyjazdy po zakupy i tańsze usługi. Z kraju biedniejszego do kraju bogatszego występuje ruch w celach wyjazdów do pracy (w tym handlu) oraz wyjazdy (często łączone) po zakupy towarów luksusowych (lub niedostępnych), specjalistycznych i tańszych.

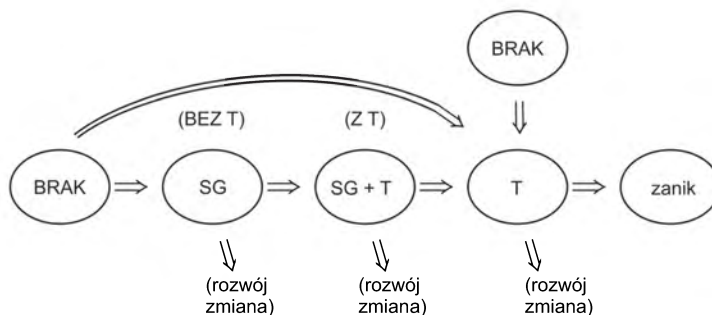
Ponadto istnieje zróżnicowanie w zależności od funkcji granic. W przypadku granic zamkniętych różnice wpływają na istnienie przemytu oraz ograniczają mobilność ludzi (występuje mały ruch przez granicę). W przypadku granic otwartych różnice przyczyniają się do rozwoju handlu i turystyki.

6) Na obszarach przygranicznych turystyka uważana jest za najważniejszą dziedzinę gospodarki i często traktowana jako jedyna szansa na rozwój, stając się równocześnie **główną dziedziną integracji**.

Obecnie gospodarkę charakteryzuje wzrost rozwoju funkcjonalnego regionów w kierunku sektora usług, w tym upatrywaniu szans w rozwoju turystyki. W najbliższych latach rozwój transportu, wzrost czasu wolnego itp. prowadzić będą do nasilania się konkurencji pomiędzy regionami, zarówno w pozyskiwaniu inwestorów do rozwoju infrastruktury turystycznej (i innej np. transportowej) do zmiany funkcji pełnionych przez te centra i regiony oraz do przyciągania turystów. Wzrost konkurencyjności może postępować wraz z rozwojem różnorodnych związków komplementarnych. Istotny będzie wzrost liczby osób przeznaczających większe kwoty na inne cele niż zabezpieczenie podstawowych potrzeb życiowych. Chodzi zatem o wygenerowanie i pełniejsze zaspokojenie wtórnych potrzeb kulturalnych „zwykłych” ludzi (Krawczyk 2005). Będzie więc następował dalszy wzrost znaczenia turystyki. Obszary przygraniczne mogą korzystać z tego wzrostu. Na tych obszarach istnieją nadal wielkie rezerwy w rozwoju turystyki, a większa dyspersja ruchu turystycznego jest istotna nie tylko dla wzrostu gospodarczego rzadziej odwiedzanych obszarów, ale też dla odciążenia tych, gdzie ruch turystyczny jest nadmierny. Sam fakt, że region przygraniczny był podupadły, wyludniający się itp. może być elementem pozytywnym, gdyż brak lub relatywnie mniejszy udział osadnictwa i innej wytwórczości (np. rolnictwa i przemysłu) przez pewien okres mógł wpłynąć na poprawę warunków środowiskowych danego regionu. To zjawisko jest obserwowalne na wielu obszarach przygranicznych, nawet, albo przede wszystkim z powodu długiego

okresu znajdowania się nie tyle w pozycji peryferyjnej, ale w sąsiedztwie pilnie strzeżonej granicy państwowej. Często takie obszary zyskały atrakcyjność przyrodniczą i utworzono tam obszary prawnie chronionej przyrody, co niemal w każdym przypadku podwyższa atrakcyjność turystyczną. Jednakże sama atrakcyjność przyrodnicza (bez odpowiedniego zaplecza, dogodnego dojazdu itp.) nie zapewni rozwoju danego regionu. Jest to jedynie potencjalna szansa na taki rozwój. W przypadku Polski potwierdzają to nowsze badania naukowe (por. Kozak 2009).

W wyniku kolonizacji peryferii powstaje przestrzeń o dominującej funkcji turystycznej. Obszary przygraniczne, tam gdzie wcześniej nie było zagospodarowania przestrzennego, są jednymi z nielicznych obszarów, w których może powstawać nowa przestrzeń turystyczna (tzn. od podstaw, czyli taka, która nie wypiera innych form przestrzeni społeczno-gospodarczej) (ryc. 83).

Ryc. 83. Kierunki rozwoju przestrzeni na obszarach przygranicznych. Źródło: opracowanie własne. BRAK – brak działalności społecznej i gospodarczej człowieka; SG – Przestrzeń Społeczno-gospodarcza; T – Przestrzeń Turystyczna
Directions of development of space within the border areas. Source: own elaboration. BRAK – no human social and economic activity; SG – socio-economic space; T – tourist space

7.3.2. NOWE HIPOTEZY – CZĘŚCIOWO ZWERYFIKOWANE

Podczas badań pojawiły się nowe hipotezy, które zostały zweryfikowane częściowo a mogą służyć do dalszych badań naukowych. Za najważniejsze z nich można uznać cztery hipotezy, którymi są:

- wyrównywanie się cen, jakości usług i zanikanie różnic nie musi hamować rozwoju turystyki, pod warunkiem, że w okresie „prosperity” poczynione zostały inwestycje w sektor turystyczny i wzrosła atrakcyjność tego obszaru. Wówczas granica przestaje być elementem przyciągającym turystów a tę rolę przejmuje inna atrakcja – łańcuch górski, rzeka, twierdza, imprezy kulturalne, atrakcje kulinarne, zagospodarowanie turystyczne itp.;
- gdy granica nie przebiegała przez obszar postrzegany jako atrakcyjny turystycznie obszar stagnuje lub ulega zapomnieniu;
- otwartość granicy nie jest warunkiem niezbędnym dla rozwoju turystyki; niewątpliwie ma wpływ na ułatwianie integracji przestrzeni turystycznej i jej rozwoju;

– nawet przy granicach otwartych, gdy granice stają się w pełni przepuszczalne i nie pełnią funkcji bariery i „blokowania rozwoju” tę funkcję często przejmują inne elementy, np. obszary chronionej przyrody (parki narodowe), słaba dostępność przestrzenna, słaby kapitał społeczny, brak innowacji itp. – co staje się poważną barierą dalszego rozwoju.

7.3.3. WNIOSKI KOŃCOWE

Reasumując należy stwierdzić, że dla rozwoju turystyki na obszarach przygranicznych istotne jest przede wszystkim istnienie atrakcji turystycznych, które przyciągają turystów. Decyzje polityczne wpływają na istnienie i funkcje granic państwowych. W Polsce po roku 1989 nakładają się na siebie procesy transformacji, globalizacji, integracji oraz modernizacji. Integracja europejska wpływa na zmiany funkcji granic w kierunku granic otwartych i sprzyja scalaniu sąsiadujących terytoriów. Jednocześnie zewnętrzne granice UE oraz strefy Schengen ponownie zostały uszczelnione, ale ich przekraczanie jest zdecydowanie łatwiejsze niż przed rokiem 1989.

Łagodzenie reżimu granicy wraz z procesami społeczno-gospodarczymi (poprawianie się jakości życia, wzrost możliwości, wzrost czasu wolnego) wpłynęły na wzrost mobilności transgranicznej. W zależności od potrzeb i możliwości ludzi zgodnie z teorią wymiany i teorią wyboru nastąpił wzrost liczby wyjazdów i przekroczeń granicy. Ludność mniej zamożna podróżowała w celach zarobkowych lub dokonania tańszych zakupów, a ludność bogatsza w celach konsumpcyjnych (zakupy, korzystanie z usług), poznawczych oraz wypoczynkowych. Cele wyjazdów są różnorodne, często polimotywacyjne. Właściwa turystyka jako dobro wyższe jest nadal w inicjalnej fazie (właściwy ruch turystyczny stanowi od kilku do kilkunastu procent całej mobilności transgranicznej).

W wyniku wzrostu liczby podróży powstaje nowe zagospodarowanie turystyczne oraz usługi towarzyszące, lub są rozwijane istniejące. Przestrzeń turystyczna rozwija się tam, gdzie obszar jest atrakcyjny dla turystów (np. atrakcje związane z granicą, peryferyjnym położeniem, przyrodą). Turystyka na obszarach sąsiadujących z granicami Polski bazuje na: komplementarności (ceny, oferty), handlu i innych usługach, tranżycie, atrakcyjnej przyrodzie (m.in. parki narodowe).

W każdym przypadku na pograniczach, pomiędzy jej dwoma stronami istnieje dysproporcja w wielkości przepływów, zagospodarowania turystycznego. Zgodnie z teoriami rozwoju regionalnego i lokalnego występują zarówno asymetria pomiędzy dwoma częściami pograniczy, nieciągłość przestrzeni oraz rozwój zgodnie z hipotezą mozaiki.

Udowodnienie, który z elementów rozwoju turystyki na obszarach przygranicznych ma decydujące znaczenie jest niezwykle trudne. Istnieje bowiem wiele elementów zewnętrznych i wewnętrznych, które w różnym stopniu wpływają na rozwój i funkcjonowanie turystyki na obszarach przygranicznych. Należą do nich m.in.: stopień otwarcia granic, relacje cen i kursów walut, oferta turystyczna

(zarówno atrakcje turystyczne jak i jakość usług), trendy (moda), preferencje, umiejętność wprowadzania innowacji i jakość kapitału ludzkiego.

Można zaryzykować stwierdzenie, że czynnikami decydującymi o rozwoju przestrzeni turystycznej na obszarach przygranicznych w latach 1989-2009 były:

- nasilające się przepływy ludzi,
- pojawienie się korzyści do podróży,
- specyfika czynnika lokalizacyjnego w sąsiedztwie granic,
- przejściowe, ale też zmienne różnice sformalizowanej równowagi rynkowej poszczególnych dóbr, pogłębione zmianami kursów walut,
 - zmiana gospodarki na gospodarkę rynkową i wejście do UE a w konsekwencji nowa polityka związana z lokacją funduszy na rozwój regionów peryferyjnych,
 - efekt synergii (łączenie potencjałów, powiększanie oferty, komplementarność i korzystanie z powiększonych rynków emisji turystów).

LITERATURA

- Aldskogius H., 1977, *A conceptual framework and Swedish case study of recreational behaviour and environment al cognition*, *Economic Geography*, 53, 2, s. 163183.
- Anderson M., 1982, *The political problem of frontier regions*, *West European Politics*, 5, s. 1–17.
- Anderson M., Bort E., 2001, *The frontiers of European Union*, Palgrave, New York, s. 223.
- Ante U., 1982, *Der Beitrag der politischen Geographie zur untersuchung von Grenzräumen mit Beispielen aus Nordbayern*, [w:] H. Leser, H. Oeggerli (red.), *Deutscher Schulgeographentag Basel – Lörrach*, Geographisches Institut der Universität Basel, Basel, s. 59–66.
- Arreola D.D., Curtis J.R., 1993, *The Mexican Border Cities: Landscape anatomy and place personality*, University of Arizona Press, Tuscon.
- Arreola D.D., Madsen K., 1999, *Variability of tourist attractiveness along an international boundary: Sonora, Mexico border towns*, *Visions in Leisure and Business*, 17, 4, s. 19–31.
- Arthur W.B., 1994, *Increasing returns and path dependence in the economy*, Univ. of Michigan Press, Ann Arbor.
- 1989, *Competing technologies, increasing returns, and lock-in by historical events*, *Economic Journal*, 99, s. 116–131.
- Asheim B., Dunford M., 1997, *Regional futures*, *Regional Studies*, 5, s. 445–456.
- Ateljevic J., 2009, *Tourism entrepreneurship and regional development*, [w:] J. Ateljevic, S.J. Page, (red.), *Tourism and entrepreneurship. International perspectives. Advances in tourism research series*, Butterworth-Heinemann, Oxford, Burlington, s. 149–172.
- Bachvarov M., 2006, *Typy środowisk recepcyjnych turystyki – aspekt geograficzny*, *Turyzm*, 16, 2, Wydawnictwa UL, Łódź, s. 21–30.
- Banfi S., Filippini M., Hunt L.C., 2005, *Fuel tourism in border regions: The case of Switzerland*, *Energy Economics*, 27, s. 689–707.

- Bański J., Dobrowolski J., Flaga M., Janicki W., Wesołowska M., 2010, *Wpływ granicy państwowej na kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego wschodniej części województwa lubelskiego*, Studia Obszarów Wiejskich, XXI, Kom. Obsz. Wiejskich PTG, ZBOW IGiPZ PAN, Warszawa.
- Barber B., 2004, *Dżihad kontra McŚwiat*, wyd. 4, Muza S.A., Warszawa.
- Bartoszewicz W., Skalska T., 2005, *Zagraniczna turystyka przyjazdowa do Polski w 2004*, Instytut Turystyki, Warszawa.
- Batten D.F., 1995, *Network cities: creative urban agglomerations for the 21st century*, *Urban Studies*, 32, 2, s. 313–327.
- Bednarek-Szczepańska M., 2010, *Rola podmiotów lokalnych w rozwoju turystyki na wybranych obszarach Lubelszczyzny*, Studia Obszarów Wiejskich, XXIII Kom. Obsz. Wiejskich PTG, ZBOW IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bell M., Ward G., 2000, *Comparing temporary mobility with permanent migration*, *Tourism geographies: International journal of place, Space and Environment* 2(3), s. 87–107.
- Bergier J., 2003, *Turystyka transgraniczna w Polsce i jej uwarunkowania*, [w:] J. Biliński, D. Sawaryn (red.), *Turystyka czynnikiem integracji międzynarodowej*, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania, Rzeszów, s. 43–52.
- Berry B.J.L., Conkling E.C., Ray D.M., 1993, *The global economy: resource use, locational choice and international trade*, Prentice-Hall International, Inc., Englewood Cliffs.
- Bianchi R.V., 2002, *Towards a new political economy of global tourism*, [w:] R. Sharpley, D.J. Tefler (red.), *Tourism and Development: Concepts and Issues*, Channel View Publications, Clevedon, s. 265–299.
- Biliński J., Sawaryn D. (red.), 2003, *Turystyka czynnikiem integracji międzynarodowej*, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania, Rzeszów, ss. 396.
- Boggs S.W., 1932, *Boundary functions and the principles of boundary making*, *Annals of the Association of American Geographers*, 22, s. 48–59.
- 1940, *International boundaries: a study of boundary functions and problems*, Columbia University Press, New York.
- Bottin M., 1996, *La frontière de l'État: approche historique et juridique*, [w:] *Territoires frontaliers. Discontinuité et cohésion*, Sciences de la Société, 37, Presses Universitaires du Mirail, Toulouse, s. 15–26.
- Boudeville J.-R., 1972, *Aménagement du territoire et polarization*, Edition M.Th. Génin, Paris.
- 1978, *Les régions de villes en l'Europe*, [w:] J. Paelinck (red.), *La structure urbaine en Europe occidentale*, Takefield, Farnborough, s. 51–85.
- Boulding K.E., 1971, *A primer on social dynamics: history as dialectics and development*, Free Press, Glenview, Ill.
- Boyd S.W., 1999, *North-South divide: The role of the border in tourism to Northern Ireland*, *Vision in Leisure and Business*, 17, s. 50–71.
- Boyd, S., 2004, *National Parks: wilderness and culture*, [w:] A. Lew, M. Hall, A. Williams (red.), *A companion to tourism*, Malden, Blackwell, s. 473–483.
- Bovagnet F.-C. 2005, *Les TIC dans le secteur du tourisme*, Statistiques en bref, 34/2005, Eurostat, Luxembourg.
- Bowman K.S., 1994, *The border as locator and innovator of vice*, *Journal of Borderlands Studies*, 9, s. 51–67.

- Braun G.O., 1991, *The process of multipolarization*, [w:] M.J. Bannon i in. (red.), *Urbanization and urban development*, Service Industries Research Centre, Department of Regional and Urban Planning, University College, Dublin, Ireland for I.G.U. Commission on Urban Systems and Urban Development (Dublin, Ireland), s. 216–226.
- Butler R.W., 1980, *The concept of a tourist area cycle of evolution and implications for management*, *The Canadian Geographer*, 24, s. 5–12.
- 1996, *The development of tourism in frontier regions: Issues and approaches*, [w:] Y. Gradus, H. Lithwick (red.), *Frontiers in regional development*, Lanham, MD, Rowman & Littlefield, s. 213–29.
- 2002, *The development of tourism in frontier regions: issues and approaches*, [w:] S. Krakover, Y. Gradus (red.), *Tourism in frontier areas*, Lexington Books. Lanhan, Boulder, New York, Oxford, s. 3–19.
- Caccommo J.-L., Solonandrasana B., 2001, *L'innovation dans l'industrie touristique, Enjeux et stratégies*, L'Harmattan, Paris.
- Caccommo J.-L. (red.), 2007, *Tourisme & Frontières*, l'Harmattan, Paris, ss. 214.
- Callingwood R.G., 1946, *The idea of history*, Oxford.
- Castells M., 1985, *High technology, space and society*, Urban Affairs Annual Reviews, 28, Sage Publications, Beverly Hills.
- 1989, *Informational city*, Blackwell, Oxford, Cambridge MA.
- 1996, *The rise of the network society – the information age*, Blackwell, Oxford.
- Cattan N., Grasland C., 2003, *ORATE/ESPON: un réseau de coopération pour un meilleur aménagement du territoire européen*, Territoires 2020, Datar, Paris, 2003, 7 s. 141–156.
- Cazalais N., Nadeau R., Beudet G., 2000, (red.), *L'espace touristique*, Presses de l'Université du Québec, Sainte-Foy.
- Champion T., 2001, *Urbanization, suburbanization, counterurbanization and reurbanization*, [w:] R. Paddison (red.), *Handbook of urban studies*, Sage Publications, London, s. 143–161.
- Chmaj A., 1996, *Analiza wybranych zjawisk w ruchu transgranicznym w 1995 r.*, [w:] J. Kitrowski (red.), *Problemy regionalnej współpracy transgranicznej*, Rozprawy i Monografie Wydziału Ekonomicznego, 10, Rzeszów, s. 119–138.
- Chojnicki Zb., 1999, *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Chombart de Lauwe PH., 1952, *Paris et l'agglomération parisienne*, PUF, 2 vol., Paris.
- Christaller W, 1933, *Die Zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*, Gustav Fischer Verlag, Jena.
- 1955, *Beiträge zu einer Geographie des Fremdenverkehrs*, *Erdkunde*, 9, 1, s. 10–19.
- 1963, *Some considerations of tourism location in Europe: the peripheral regions-under developed countries-recreation areas*, *Regional Science Association Papers*, 12, s. 95–105.
- Ciok S., 1996, *Przekształcenia obszarów przygranicznych na skutek zmian w przebiegu i funkcji granic*, [w:] J. Kitrowski (red.), *Problemy regionalnej współpracy transgranicznej*, Rozprawy i Monografie Wydziału Ekonomicznego, 10, Rzeszów, s. 59–78.

- 1997, *Przeobrażenia obszarów przygranicznych państwa pod wpływem zmian funkcji granicy (ze szczególnym uwzględnieniem granicy zachodniej)*, Studia Regionalne, 6, Rządowe Centrum Studiów Strategicznych, Wrocław.
- 2004, *Pogranicze polsko-niemieckie. Problemy współpracy transgranicznej*, Acta Universitatis Wratislaviensis, 2603, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, 260 ss.
- 2008, *Uwarunkowania rozwoju przestrzennego Polski wynikające z sąsiedztwa z Republiką Federalną Niemiec*, [w:] K. Saganowski, M. Zagrzejewska-Fiedorowicz, P. Żuber (red.), *Ekspertyzy do koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju 2008–2033*, Tom III, MRR, Warszawa, s. 295–358.
- Ciok S., Dołżbłasz S., Leśniak M., Raczyk A., 2008, *Polska-Niemcy. Współpraca i konkurencja na pograniczu*, Studia Geograficzne, 81, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Clark T., 1994, *National boundaries, border zones, and marketing strategy: A conceptual framework and theoretical model of secondary boundary effects*, Journal of Marketing, 58, 3, s. 67–80.
- Cohen E., 1974, *Who is a tourist? A conceptual clarification*, Sociological Review, 22, 4, s. 527–55.
- 1995, *Contemporary tourism – trends and challenges*, [w:] R. Butler, D. Pearce (red.), *Change in tourism. People, places*, Routledge, Processes, London-New York.
- Cornett A., Snickars F., 2002, *Trade and foreign direct investment as measures of spatial integration in the Baltic Sea region*, Geographia Polonica, 75, 2, s. 33–55.
- Courlet Cl., 1996, *Globalisation et Frontière*, [w:] *Territoires frontaliers. Discontinuité et cohésion*, Sciences de la Société, 37, Presses Univairsitaires du Mirail, Toulouse, s. 27–36.
- Cox K.R. 1995, *Globalisation, competition and the politics of local economic development*, Urban Studies, 2, s. 213–224.
- Czerwiński J., Marak J., Wyrzykowski J., 2002, *Possibilities of ecotourism development in the Polish Sudetes and Carpathians*, [w:] *Conditions of the Foreign Tourism in Central and Eastern Europe*, 7, Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki, Instytut Geograficzny, Uniwersytet Wrocławski, s. 77–90.
- Czerwiński J., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 1991, *Geograficzne podstawy rozwoju turystyki w Karpatach i Sudetach*, Acta Univ. Wratisl. 1240, Studia Geograficzne, 53.
- Czyż T., 2002, *Zastosowanie modelu potencjału w analizie zróżnicowania regionalnego Polski*, Studia Regionalne i Lokalne, 2–3, Euroreg, Warszawa s. 5–14.
- De Boe Ph., Grasland C., Healy A., 1999, *Spatial integration*, Study Program on European Spatial Planning, Strand 1.4. (work paper).
- Defert P., 1960, *Introduction a une géographie touristique et thermale de l'Europe*, Acta Geographica, 36.
- Degórska B., 1994 *Wybrane transgraniczne problemy ekologiczne wschodniego i zachodniego pogranicza Polski*, [w:] P. Eberhardt, K. Miros (red.), *Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski*, Biuletyn, 5, IGI PAN, Warszawa, s. 163–172.
- Denisiuk Z., Stoyko S., Terray J., 1997, *Experience in cross-border cooperation for national park and protected areas in central Europe*, [w:] J.G. Nelson, R. Serafin (red.), *National parks and protected areas: Keystones to conservation and sustainable development*, Berlin, Springer, s. 145–150.

- Derek M., Kowalczyk A., Swianiewicz P., 2005, *Wpływ turystyki na sytuację finansową i rozwój miast w Polsce (na przykładzie miast średniej wielkości)*, Prace i Studia Geograficzne, 35, WGiSR UW, Warszawa, s. 199–217.
- Dewailly J.-M., 1990, *Tourisme et aménagement en Europe du Nord*, Masson, Paris, 243 ss.
- Di Matteo L., 1999, *Cross-border trips by Canadians and Americans and the differential impact of the border*, Visions in Leisure and Business, 17, s. 3–8.
- Di Matteo L., Di Matteo R., 1996, *An analysis of Canadian cross-border travel*, Annals of Tourism Research, 34, 23, 1, s. 103–122.
- Dobieszewski J., 2005, *Inność jako wartość. Filozoficzno-antropologiczny horyzont turystyki*, [w:] Z. Krawczyk, E. Lewandowski-Tarasiuk, J.W. Sienkiewicz (red.), *Turystyka jako dialog kultur*, WSE w Warszawie, Warszawa, s. 73–94.
- Domański R., 1970, *Syntetyczna charakterystyka obszaru na przykładzie okręgu przemysłowego Konin – Łęczyca – Inowrocław*, PWN, Warszawa.
- 1978, *Teoria procesów w przestrzeni społeczno-ekonomicznej*, PWN, Warszawa.
- 1996, *Zasady geografii społeczno-ekonomicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- 2002, *Gospodarka przestrzenna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- 2004, *Geografia ekonomiczna. Ujęcie dynamiczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Donnan H., Wilson T.M., 1999, *Borders: frontiers of identity, Nation and State*, Oxford, Berg.
- Drupka J., 2003, *Zagraniczna turystyka przyjazdowa do województwa podkarpackiego*, [w:] J. Biliński, D. Sawaryn (red.), *Turystyka czynnikiem integracji międzynarodowej*, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie, Rzeszów, s. 245–257.
- Drzewiecki M., 1994, *Kierunki rozwoju produktu turystycznego Dolnego Śląska i Opolszczyzny*, Problemy Turystyki, 2, s. 37–47.
- Duchacek L., 1986, *International competence of subnational governments: Borderlands and beyond*, [w:] O.J. Martinez (red.), *Accross boundaries: transborder interaction in comparative perspective*, Texas Western Press, El Paso.
- Dutkowski M., 1996, *Konflikty środowiskowe w ujęciu wielodyscyplinarnym*, [w:] R. Domański (red.), *Nowa generacja w badaniach gospodarki przestrzennej*, Biuletyn KPZK PAN, Warszawa, 174 ss.
- Dziemianowicz W., Herbst M., 2002, *Rola granicy państwa w rozwoju obszarów przygranicznych – przykład Terespoła*, Studia Regionalne i Lokalne, 2–3, Euroreg, Warszawa, s. 111–125.
- Dziewoński K., 1967, *Teoria regionu ekonomicznego*, Przegląd Geograficzny, 39, s. 33–50.
- Eberhardt P., 1996, *Problematyka regionów transgranicznych na wschodnim pograniczu Polski*, Przegląd Geograficzny, 68, 1–2, s. 41–55.
- 2004, *Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej*, Wydaw. UMCS, Lublin.
- Equipe MIT, 2004, *Tourismes I*, Belin, Paris.
- Equipe MIT, 2005, *Tourismes 2, Moments de lieux*, Belin, Paris.
- Eriksson G.A. 1979, *Tourism at the Finish-Swedish-Norwegian borders*, [w:] G. Gruber, H. Lamping i in. (red.), *Tourism and borders: Proceedings of the Meetong of the IGU Working Group – Geography of Tourism*.

- Eskelinen H., Liikanen I., Oksa J., 1999, *Curtains of iron and gold – Reconstructing borders and scales of interaction*, Ashgate, Aldershot.
- Essex S.J., Gibb R.A., 1989, *Tourism in the Anglo-French frontier zone*, *Geography*, 74, 3, s. 222–231.
- European Commission, 2002, *Structural policies and European territory – Cooperation without frontiers*, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 50 ss.
- Felsenstein D., Freeman D., 2002, *Gambling on the border: Casinos, tourism development, and the prisoners' dilemma*, [w:] S. Krakover, Y. Gradus (red.), *Tourism in Frontier Areas*, Lexington Books, Lanhan, Boulder, New York, Oxford, s. 95–113.
- Fiedorow G.M., Korniejewicz W.S., Zwieriew J.M., 2007, *Uwarunkowania: fizycznogeograficzne i społeczno-ekonomiczne rozwoju Obwodu Kalinigradzkiego Federacji Rosyjskiej*, [w:] G.M. Fiedorow (red.), *Uwarunkowania rozwoju rosyjskiej i polskiej części euroregionu „Bałtyk”*, Regiony Nadmorskie, 13, Uniwersytet Gdański, Gdynia-Pelplin, s. 63–151.
- Fischbach J., 1989, *Funkcja turystyczna jednostek przestrzennych i program jej badania*, *Acta Universitatis Lodziensis, Turyzm*, 5, s. 7–26.
- Foucher M., 1988, *Fronts et Frontières: un tour du monde géopolitique*, Bayard, Paris.
- Friedmann J., 1967, *A general theory of polarized development* *Santiago: Ford Foundation*, Urban and Regional Development Advisory Program in Chile, Op. 81.
- 1972, *Urbanization, planning and national development*, Sage Beverly Hills, California.
- Friedman J.S., 1992, *Empowerment: the politics of alternative development*, Oxford, Blackwell.
- Friedmann J., Alonso W., 1964, *Introduction*, [w:] J. Friedmann, W. Alonso (red.), *Regional development and planning*, Mass, MIT Press, Cambridge, s. 1–13.
- (red.), 1974, *Regional development and planning*, MA: MIT Press. Cambridge.
- Friedrich W., 2007, *Travelling to a shopping adventure*, [w:] R. Conrady, M. Buck (red.), *Trends and issues in global tourism*, Springer Berlin-Heidelberg-New York, s. 103–119.
- Fuchs R.J., Demko G.J., 1978, *The postwar mobility transition in Eastern Europe*, *Geographical Review*, 88, s. 171–182.
- Galluser W.A. (red.), 1994, *Political boundaries and coexistence*, Peter Lang, Bern.
- Garrett T.A., Marsh T.L., 2002, *The revenue impacts of cross-border lottery shopping in the presence of spatial autocorrelation*, *Regional Science and Urban Economics*, 32, s. 501–519.
- Gay J.-H., 1995, *Les discontinuités spatiales*, Economica, Paris.
- Gaworecki W., 2003, *Turystyka*, PWE, Warszawa.
- Getz D., 1993, *Planning for tourism business districts*, *Annals of Tourism Research*, 20, 4, s. 583–600.
- 2008, *Event tourism: Definition, evolution, and research*, *Tourism Management*, 29, s. 403–428.
- Giersch H., 1949, *Economic union between nations and the location of industries*, *The Review of Economic Studies*, 17, 43, s. 87–97.
- Gilarowski J., Pawlak Z., 2008, *Atrakcyjność turystyczna powiatów „polskiej ściany wschodniej”*, *Zeszyty naukowe SWPR*, 1, Seria Geogr.-Turyst., 1.

- Gitelson, R. J., D. L. Kerstetter, 1990, *The relationship between socio-demographic variables, benefit sought and subsequent vacation behavior: a case study*, *Journal of Travel Research*, 28, s. 24–29.
- Goodall B., 1987, *The dictionary of human geography*, Penguin, London.
- Goodovitch T., 2002, *Legalization of casino gambling in a frontier region: the Israeli experience*, [w:] S. Krakover, Y. Gradus (red.), *Tourism in frontier areas*, Lexington Books. Lanhan, Boulder, New York, Oxford, s. 83–94.
- Gorzym-Wilkowski W.A. 2002, *Euroregion Bug – integracja transgraniczna wobec perspektywy wzmocnienia bariery granicznej*, [w:] A. Stasiak (red.), *Euroregiony wschodniego pogranicza – założenia i osiągnięcia*, Wyd. Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok, s. 219–230.
- 2005, *Region transgraniczny na tle podstawowych pojęć geograficznych – próba syntezy*, *Przegląd Geograficzny*, 77, 2, s. 235–252.
- Gould P., Lafond N., 1979, *Mental maps and information surfaces in Quebec and Ontario*, *Cahiers Géographiques de Québec*, 23, 60.
- Górniak A., Łoszewski H., Jekatierynczuk-Rudczyk E., 2008, *Walory przyrodnicze i kulturowe Pojezierza Litewskiego*, [w:] E. Jekatierynczuk-Rudczyk, M. Stepaniuk (red.), *Rozwój obszarów przyrodniczo cennych. Przewodnik Sesji Terenowych*, PTG Oddział Białostocki, Białystok, s. 177–192.
- Graham S., Marvin S., 1996, *Telecommunications and the city: electronic spaces. urban places*, Routledge, London, New York.
- Graniczny M. i in., 2008, *Geopark Yotvings – Polish-Lithuanian cross border area*, *Przegląd Geologiczny*, 58, 8/1, s. 611–613.
- Grimwade N., 1989, *International trade: new patterns of trade, production and investment*, Routledge, London.
- Grobler A., 2006, *Metodologia nauk*, Wydawnictwo Aureus, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Grosse T.G., 2007, *Wybrane koncepcje teoretyczne i doświadczenia praktyczne dotyczące rozwoju regionów peryferyjnych*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 1/2007, Euroreg, Warszawa, s. 27–49.
- Grzeszczak J., 1971, *Koncepcje polaryzacyjne w przestrzennym zagospodarowaniu kraju (na przykładzie Francji)*, *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju*, PAN, 36.
- 1999, *Bieguny wzrostu a formy przestrzeni spolaryzowanej*, *Prace Geograficzne*, 173, IGiPZ PAN, Wydawnictwo Continuo, Warszawa, 90 ss.
- 2000, *Kontrurbanizacja – idea i rzeczywistość*, *Przegląd Geograficzny*, 72, 4, s. 373–393.
- Gruchman B., Nowińska-Łażniewska E., Parowacz I., Kötzele A., Huskoblą G., Osiecka A., 2002, *Współpraca transgraniczna przedsiębiorstw na pograniczu polsko-niemieckim na przykładzie województwa Zachodniopomorskiego i Lubuskiego oraz landu Brandenburgii*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 4, Euroreg, Warszawa, s. 23–48.
- Guichonnet P., Raffestin C., 1974, *Géographie des Frontières*, PUF, Paris.
- Gunn C.A., 1988, *Tourism planning*, Taylor&Francis, New York.
- Haas E.B., 1964, *Beyond the Nationalstate*, Functionalism and International Organization. Stanford.
- 1968, *The Uniting of Europe: political, social and economic proces 1950–1957*, Stanford.
- Hall C.M., 2003, *Introduction to tourism: dimensions and issues*, 4th edn. Pearson Education, Melbourne.

- Hall C.M., Williams A.M., Lew A.A., 2004, *Tourism: conceptualizations, institutions and issues*, [w:] A.A. Lew, C.M. Hall, A.M. Williams (red.), *A companion to tourism*, Blackwell Publishing, Malden, Oxford, Carlton, s. 3–22.
- Hall D.R., 1998, *Tourism development and sustainability issues in Central and South-eastern Europe*, *Tourism Management*, 19, 5, s. 423–431.
- 2000, *Cross-border movement and the dynamics of transition processes in Southeastern Europe*, *GeoJournal*, 50, s. 249–253.
- Hannam K., Sheller M., Urry J., 2006, *Editorial: mobilities, immobilities and moorings*, *Mobilities*, 1, 1, s. 1–22.
- Hansen H., 1981, *The border economy: regional development in the southwest*, University of Texas Press, Austin.
- Hansen N., 1983, *International cooperation in border regions: An overview and research agenda*, *International Regional Sciences Review*, 8, s. 255–270.
- Hartshorne R., 1933, *Geographic and political boundaries in Upper Silesia*, *Annals, Association of American Geographers*, 23, 4, Washington, s. 195–228.
- 1936, *Suggestions on the terminology of political boundaries*, *Annals of the Association of American Geographers*, 22.
- Harvey D., 1973, *Social justice and the city*, London.
- Hassink R., 2005, *How to unlock regional economies from path dependency? From learning region to learning cluster*, *European Planning Studies*, 13, 4, s. 521–535.
- Hägerstrand T., 1957, *Innovation diffusion as a spatial process*, University of Chicago Press, Chicago.
- Heffner K., 2002, *Efektywność współpracy w euroregionach na granicy polsko-czeskiej*, [w:] A. Stasiak (red.), *Euroregiony wschodniego pogranicza – założenia i osiągnięcia*, Wyd. Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok, s. 255–268.
- Held D., McGrew A., 1994, *Globalization and the liberal democratic state*, *Government and Opposition*, 28, 2, s. 261–285.
- Heraud J.A., Nonn H., (red.), Grupa Badawcza RITMA, 2001, *Regards croisés sur les territoires de marge(s)*, Maison des Sciences de l'Homme de Strasbourg, Presses Universitaires de Strasbourg.
- Herzog L.A., 1990, *Where North meets South: cities, space, and politics on the US-Mexico border*, Center for Mexican America Studies, University of Texas, Austin.
- Hirschman A.O., 1958, *The strategy of economic development*, Yale University Press, New Haven, Conn.
- Hospers G.J., 2006, *Silicon somewhere? Assessing the usefulness of best practices in regional policy*, *Policy Studies*, 27, 1, s. 1–15.
- House J.W., 1981, *Frontier studies – an applied approach*, [w:] A.D. Burnett, P.J. Taylor (red.), *Political studies from spatial perspectives*, Wiley, New York, s. 291–312.
- Holdich T.H., 1916, *Political frontiers and boundary making*, *Scottish Geographical Magazine*, 32.
- Hospers G.J., 2006, *Silicon somewhere? Assessing the usefulness of best practices in regional policy*, *Policy Studies*, 27, 1, s. 1–15.
- Hrbek R., Schneider H., 1980, *Die Europäische Union im werden*, [w:] H. Groeben, H. Möller (red.), *Die Europäische Union als Prozess*, Baden-Baden, Nomos Verl., s. 209–473.

- Hughes. H., 2003, *Arts, entertainment and tourism*, Butterworth-Heinemann, Oxford-Burlington.
- Hui A., 2008, *Many homes for tourism: Re-considering spatializations of home and awal in tourism mobilities*, *Tourist Studies*, 8, s. 291–311.
- Hunziker W., 1951, *Le tourisme social*, Berne.
- Illeris S., 1993, *An inductive theory of regional development*, *Papers in Regional Science*, 72, 2, s. 113–134.
- Ioannides, D., and K. Debbage, 1998, *Neo-fordism and flexible specialization in the travel industry: dissecting the polyglot*. [w:] D. Ioannides, K. Debbage (red.), *The economic geography of the tourist industry: A supply-side analysis*, Routledge, London, s. 99–122.
- Isard W., 1965, *Metody analizy regionalnej*, KPZK PAN PWN, Warszawa.
- Jabłoński Z., Maik W. (red.), 1998, *Procesy integracji i przemian społeczno-gospodarczych w nowej jednoczącej się Europie*, Przegląd Regionalny, Zeszyt specjalny, Toruń.
- Jantsch E., 1975, *Design for evolution*, Brazillier, New York.
- Jerczyński M. 2002, *Funkcje granic w integrującej się Europie*, *Biuletyn Geograficzny*, 1, s. 59–65.
- Jędrzejczyk D., 2008, *U źródeł polskiej myśli geopolitycznej*, [w:] P. Eberhardt (red.), *Problematyka geopolityczna Ziem Polskich*, *Prace Geograficzne*, 218, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 15–28.
- Jones S.B., 1943, *The description of international boundaries*, *Annals of the Association of American Geographers*, 33, s. 99–117.
- 1959, *Boundary concepts in the setting of place and time (Presidential Adress)*, *Annals of the Association of American Geographers*, 49, s. 241–255.
- Kamerschen D.R., McKenzie R.B., Nardinelli C., 1991, *Ekonomia*, Wydawnictwo „Bernardinum” Pelplin, Gdańsk.
- Kaufmann V., 2005, *Re-thinking mobility. Contemporary sociology*, Ashgate, Hampshire.
- Kałużski S., 1992, *Rzeki graniczne a kształtowanie się więzi transgranicznych w Europie*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- 1993, *Turystyka kwalifikowana jako czynnik rozwoju regionalnego obszarów przygranicznych Polski*, Fundacja im. Friedricha Eberta, Warszawa.
- 1994, *The new eastern Polish border. In the face of environmental and socio-political problems*, [w:] W.A. Gallusser (red.), *Political boundaries and coexistence*, Peter Lang, Bern, s. 57–64.
- 2002, *Geographical regions of polish borderland and the formation of transfrontier social and economic ties*, [w:] J. Kitowski (red.), *New arrangements of socio-economic links in Central and Eastern Europe*, Uniw. Rzeszowski, Rzeszów, s. 241–248.
- 2006, *Border tripoints as transborder cooperation regions in Central and Eastern Europe*, [w:] Kitowski J. (red.), *Regional transborder co-operation in countries of Central and Eastern Europe – a balance of achievements*, *Geopolitical Studies*, 14, Warsaw, s. 27–36.
- Kawałko B., Miszczuk A., 2008, *Uwarunkowania rozwoju przestrzennego Polski wynikające z sąsiedztwa z Ukrainą*, [w:] K. Saganowski, M. Zagrzejewska-Fiedorowicz, P. Żuber (red.), *Ekspertyzy do koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju 2008–2033*, Tom III, MRR, Warszawa, s. 295–358.
- Kapczyński A., Szromek A., 2008, *Hypotheses concerning the development of Polish spas in the years 1949–2006*, *Tourism Management*, 29, s. 1035–1037.

- Keller C.P. 1984, *Centre-periphery tourism development and control*, [w:] J. Long, R. Hecock (red.), *Leisure, tourism and social change*, Centre for Leisure Research, Edinburgh, s. 77–84.
- Kiryłuk H., Ziółkowski R., 2003, *Szanse rozwoju turystyki transgranicznej na przykładzie województwa podlaskiego*, [w:] J. Biliński, D. Sawaryn (red.), *Turystyka czynnikiem integracji międzynarodowej*, WSiIZ, Rzeszów, s. 145–164.
- Kitowski J., 2003, *Eastern border of European Union – opportunities and threats*, [w:] J. Kitowski (red.), *Eastern dimension of European Union*, Geopolitical Studies, 11, PAS, UR, Warsaw, s. 95–112.
- Klamut M., Pasella E., 1999, *Podnoszenie poziomu konkurencyjności regionów*, [w:] M. Klamut (red.), *Konkurencyjność regionów*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Wrocław.
- Klimkiewicz M., 2001, *Rozwój turystyki transgranicznej w Karpatach na przykładzie Międzynarodowego rezerwatu Biosfery „Karpaty Wschodnie”*, [w:] J. Wyrzykowski (red.), *Uwarunkowania rozwoju turystyki zagranicznej w Europie Środkowo-Wschodniej, VI, Zmiany modelu turystyki w ostatnim dziesięcioleciu*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 53–68.
- Knafou R., Bruston M.M., Deprest F., Duhamel Ph., Gay J.-C. Sacareau I., 1997, *Une approche géographique du tourisme*, *L'Espace géographique*, 26, 3, s. 193–204.
- Knafou R., Stock M., *Tourisme*, [w:] J. Lévy, M. Lussault (red.), *Dictionnaire de la géographie*, Belin, Paris, s. 931–933.
- Knight D.B., 1982, *Identity and territory: Geographical perspectives on nationalism and regionalism*, *Annals of the Association of American Geographers*, 72, s. 514–531.
- Kolossov V., 2006, *Theoretical limology: Postmodern analytical approaches*, *Diogenes*, 210, 5, 11 s. 11–22.
- Komornicki T., 1994 *Międzynarodowe, regularne połączenia autobusowe pomiędzy Polską i pozostałymi krajami Europy – analiza układu sieci i natężenia ruchu na przejściach granicznych*, [w:] P. Eberhardt, K. Miros (red.), *Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski*, Biuletyn, 5, IGiPZ Warszawa.
- 1999, *Granice Polski. Analiza zmian przenikalności w latach 1990–1996*, *Geopolitical Studies*, 5, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 348.
- 2002 *Międzyregionalne związki społeczno-ekonomiczne na poziomie międzynarodowym jako przedmiot badań geograficznych*, [w:] J. Kitowski (red.), *Czynniki i bariery regionalnej współpracy transgranicznej – bilans dokonań*, OR PTG, Rzeszów.
- 2003a, *Przestrzenne zróżnicowanie międzynarodowych powiązań społeczno-gospodarczych w Polsce*, *Prace Geograficzne*, 190, IGiPZ PAN, Warszawa, 255 ss.
- 2003b, *Spatial dimension of the socio-economic connections between Poland and the Kaliningrad district of the Russian Federation*, [w:] T. Palmowski, G. Fedorov, V. Korneevets (red.), *Economic, geopolitical and social problems of co-operation between Kaliningrad and Poland*, *Coastal Region*, 6, Wydawnictwo „Bernardinum”, Pelplin, Gdańsk.
- 2008, *Granica polsko-białoruska jako bariera przestrzenna*, [w:] D. Świątek, M. Bednarek, M. Silka (red.), *Współczesne problemy badawcze geografii polskiej – geografia człowieka*, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 55–61.

- Kornak A., Prudzienica J., Rapacz A., 1983, *Zagospodarowanie turystyczne pogranicza na obszarze makroregionu południowo-zachodniego*, Problemy rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów przygranicznych, Wrocław-Warszawa.
- Korneevets V.S., Dragiuleva I.I., 2004, *A comparative analysis of tourism development in Poland and Kaliningrad oblast*, [w:] T Palmowski, A. Ilię (red.), *The border zone tourism in chosens post-socialist countries*, Coastal Regions, 7, University of Gdańsk, Gdynia-Pelplin, s. 24–29.
- Koter M., Heffner K., 1998 (red.), *Borderlands or transborder regions – geographical, social and political problems*, Region and Regionalism, 3, Łódź, Opole.
- Kowalczyk A., 1997, *Geografia turystyki*, WGiSR UW, Warszawa.
- 1999, *Problemy pogranicza polsko-ukraińskiego i rozwój współpracy transgranicznej*, [w:] Z. Kurcz (red.), *Pogranicze z Niemcami a inne pogranicza Polski*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- 2003, *Geografia turystyki*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- 2005, *Turystyka kulinarna – ujęcie geograficzne*, Turyzm, 15, 1–2, Wydawnictwa UŁ, Łódź, s. 163–186.
- 2006, *Podejście postmodernistyczne w geografii turystyki – nieuchronność czy/i moda?* Turyzm, 16, 2, Wydawnictwa UŁ, Łódź, s. 31–40.
- Kozak M., 2008, *Koncepcje rozwoju turystyki*, Studia Regionalne i Lokalne, 1, 81, s. 38–59.
- Kozak M.W., 2009, *Turystyka i polityka turystyczna a rozwój: między starym a nowym paradygmatem*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, EUROREG, Warszawa, 325 ss.
- Kozanecka M., 1998, *Bariery, efekty i możliwości rozwoju współpracy transgranicznej w Euroregionie Karpackim*, [w:] J. Kitowski J. (red.), *Czynniki i bariery regionalnej współpracy transgranicznej – próba syntezy*, Rozprawy i monografie Wydziału Ekonomicznego, 15, Rzeszów, s. 111–122.
- Koziarski S. 1996, *Współpraca transgraniczna w województwie opolskim*, [w:] J. Kitowski (red.), *Problemy regionalnej współpracy transgranicznej*, Rozprawy i Monografie Wydziału Ekonomicznego, 10, Rzeszów, s. 263–286.
- Krakover S., Gradus Y. (red.), 2002, *Tourism in frontier areas*, Lexington Books, Lanham, Boulder, New York, Oxford, 316 ss.
- Kratke S., 1998, *Problems of cross-border regional integration: The case of the German-Polish border area*, European Urban and Regional Studies, 5, 3, s. 248–262.
- Krawczyk B., 1999 (a), *Lecznicze i turystyczne zasoby Regionu Karpackiego (Ukraina), Obszary szczególnej troski i nowych możliwości rozwoju na przykładzie Polski i Ukrainy*, EUROPA XXI, 1999, 3, s. 25–40.
- 1999 (b), *Lecznictwo uzdrowiskowe i walory turystyczne pogranicza polsko-ukraińskiego, Obszary szczególnej troski i nowych możliwości rozwoju na przykładzie Polski i Ukrainy*, EUROPA XXI, 1999, 3, s. 41–57.
- Krawczyk Z., 2005, *Globalne i krajowe tendencje w rozwoju turystyki*, [w:] Z. Krawczyk, E. Lewandowski-Tarasiuk, J.W. Sienkiewicz (red.), *Turystyka jako dialog kultur*, WSE w Warszawie, Warszawa, s. 9–32.
- Kristof L.D.K., 1959, *The nature of frontiers and boundaries*, Annals of the Association of American Geographers, 49, s. 269–282
- Krok K., Smętowski M. (2006), *Polsko-ukraińska współpraca transgraniczna*, [w:] G. Gorzelak, K. Krok (red.), *Nowe granice Unii Europejskiej – współpraca czy wykluczenie?*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.

- Krugman P., 1995, *Development, geography and economic theory*, Cambridge, MA, MIT Press, Cambridge.
- Krzyszowska-Kostrowicka A., 1995, *Turystyka jako czynnik integracji – mit czy rzeczywistość?* [w:] S. Bosiacki (red.), *Turystyka i rekreacja jako czynnik integracji europejskiej*, AWF Poznań, Poznań.
- Kuciński K., 1996, *Euroregion jako typ ekonomicznej jednostki przestrzennej*, [w:] U. Wich (red.), *Gospodarka, przestrzeń, środowisko*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- 1998, *Współpraca transgraniczna jako przesłanka konkurencyjności regionów*, [w:] J. Kitowski (red.), *Czynniki i bariery regionalnej współpracy transgranicznej – próba syntezy*, Rozprawy i monografie Wydziału Ekonomicznego, 15, Rzeszów, s. 15–26.
- Kulczyńska K., Matykowski R., 2008, *Struktura przestrzenno-handlowa przygranicznego zespołu miejskiego Český Tešín–Cieszyn*, [w:] D. Świątek, M. Bednarek, M. Silka (red.), *Współczesne problemy badawcze geografii polskiej – geografia człowieka*, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 202–207.
- Kukliński A., 1993, *Socio-political changes in central and eastern European countries*, European Regional Planning, 54.
- Kurcz Z., 1999, *Pogranicza: modelowe euroregiony czy tereny tradycyjnej rywalizacji*, [w:] Z. Kurcz (red.), *Pogranicza z Niemcami a inne pogranicza Polski*, Wydawnictwo Uniwersyteckie, Wrocław.
- Kurek W. (red.), 2008, *Turystyka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Lamparska J., 2003, *Sudety środkowe po obu stronach granicy*, Asia-Press s.c., Wrocław.
- Lapradell P. de, 1928, *La frontière: étude de droit international*, Editions Internationales, Paris.
- Lefebvre P., 1974, *La production de l'espace*, Anthropos, Paris.
- Leibenath M., Korcelli-Olejniczak E., Knippschild R. (red.), 2008, *Cross-border governance and sustainable spatial development. Mind the Gaps!*, Springer-Verlag, Berlin Heidelberg.
- Leimgruber W., 1981, *Political boundaries as a factor in regional integration: Examples from Basle and Ticino*, Regio Basiliensis, 22, s. 192–201.
- 1988, *Border trade: The boundary as an incentive and an obstacle to shopping trips*, Nordia, 22, s. 53–60.
- 1989, *The perception of boundaries: Barriers or invitation to interaction?* Regio Basiliensis, 30, s. 49–59.
- 1991, *Boundary, values and identity: The Swiss-Italian transborder region*, [w:] D. Rumley, J. Minghi (red.), *The geography of border landscapes*, Routledge, London, s. 43–62.
- Leiper N., 1979, *The framework of tourism*, Annals of Tourism Research, 6, s. 390–407.
- 1989, *Tourism and gambling*, GeoJournal, 19, s. 269–275.
- 1990, *Tourist attraction systems*, Annals of Tourism Research, 17, 3, s. 367–384.
- Leszczycki S., 1946, *Geograficzne podstawy Polski współczesnej*, Narodowy Instytut Postępu, Sekcja Wydawnicza, Poznań.
- Lévy J., Lussault M. (red.), 2003, *Dictionnaire de la géographie*, Belin, Paris.
- Lew, A. 1987, *A framework of tourist attraction research*, Annals of Tourism Research, 14, s. 553–575.
- Lew A.A., Hall C. M., Williams A.M. (red.), 2004, *A companion to tourism*, Blackwell Publishing, 622 ss.

- Lewis K., 1990, *Buying across the border*, Canadian Consumer, 20, s. 9–14.
- Lijewski T., 1994a, *Ruch turystyczny przez granice Polski i jego formy*, Turyzm, 4, 1.
- 1994b, *Warunki rozwoju turystyki na obszarach przygranicznych Polski*, Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski, Biuletyn, 5, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 141–150.
- 1998, *Województwa i powiaty przygraniczne, ich szanse dla rozwoju współpracy transgranicznej*, [w:] J. Kitowski (red.), *Czynniki i bariery regionalnej współpracy transgranicznej – próba syntezy*, Rozprawy i monografie Wydziału Ekonomicznego, 15, Rzeszów, s. 27–38.
- 2003, *L'essor contemporain du tourisme international et ses conséquences spatiales*, [w:] E. Auphan, B. Dezert (red.), *L'Europe en mouvement. Population, transports, aménagement, tourisme*, Paris, Ellipses, s. 105–115.
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 2008, *Geografia turystyki Polski*, PWE, Warszawa, 383 ss.
- Lindberg L.N., Scheingold St.S., 1970, *Europe's Would – Be polity, patterns of change in the European Community*, Pearson Education, Engelwood Cliffs.
- Lisowski A., 2003, *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, WGiSR UW, Warszawa.
- Liszewski S., 1995, *Przestrzeń turystyczna*, Turyzm, 5, 2, s. 87–103.
- 2003a, *Region turystyczny*, Turyzm, 13, 1, s. 43–54.
- 2003b (red.), *Możliwości i kierunki rozwoju turystyki w Dolinie Odry*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- 2005, *Przestrzeń turystyczna w ujęciu podmiotowym. Przyczynek do dyskusji o przestrzeni w geografii*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie. Tom 1. Podstawowe idee i koncepcje w geografii*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 50–60.
- 2009, *Przestrzeń turystyczna Polski. Koncepcja regionalizacji turystycznej*, [w:] I. Jażewicz (red.), *Współczesne problemy przemian strukturalnych przestrzeni geograficznej*, Akademia Pomorska w Słupsku, Słupsk, s. 59–70.
- Liszewski S., Bachvarov M., 1998, *Istota i właściwości przestrzeni rekreacyjno-turystycznej*, Turyzm, 8, 1 s. 39–67.
- Lord K.R., Putrevu S., Parsa H.G., 2004, *The cross-border consumer: investigation of motivators and inhibitors in dining experiences*, Journal of Hospitality & Tourism Research, 28, 2, s. 209–222.
- Lösch A., 1940, *The economics of location*, Fischer Verlag, Jena.
- 1961, *Gospodarka przestrzenna. Teoria i lokalizacja*, PWN, Warszawa.
- Lundén T., 1971, *Interaction cross an open international Boundary: Norway-Sweden. A sketch of a research project*, Stockholms Universiteit, Stockholm.
- Łoboda J., 1974, *Niektóre geograficzne problemy dyfuzji innowacji*, Przegląd Geograficzny, 46, 2, s. 243–262.
- 1983, *Rozwój koncepcji i modeli przestrzennej dyfuzji innowacji*, Studia Geograficzne, 37, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- MacCannell D., 1976, *The tourist: A new theory of the leisure class*, Schocken Books, New York.
- 2002a, *Turysta. Nowa teoria klasy próżniaczej*, Warszawskie Wydawnictwo Literackie, MUZA SA, Warszawa.

- 2002b, *The ego factor in tourism*, Journal of Consumer Research, 29, 1, s. 146–151.
- Mackay W., 1958, *The interactance hypothesis and boundaries in Canada*, Canadian Geographer, 11, s. 1–8.
- Mahoney, J. 2000, *Path dependence in historical sociology*, Theory and Society, 29.
- Maik W., Rembowska K., Suliborski A., (red.), 2005, *Podstawowe idee i koncepcje w geografii. Tom 1. Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajozbrazie*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Malinowska E., Wyżnikiewicz B., 1998, *Handel targowiskowy w 1997 roku*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.
- Małachowski K., 1996, *Rezultaty współpracy transgranicznej w województwie szczecińskim*, [w:] J. Kitowski (red.), *Problemy regionalnej współpracy transgranicznej*, Rozprawy i Monografie Wydziału Ekonomicznego, 10, Rzeszów, s. 433–442.
- Mariot, P., 1983, *Geografia cestovneho ruchu*, Veda, Bratislava.
- 1999, *Model regionalny turystyki Słowacji*, Turyzm, Wyd. Uniw. Łódzkiego, 1, 9.
- Marshall J.U., 1971, *The location of service towns. An approach to the analysis of central place system*, UTP, Toronto.
- Martinez O.J., 1994, *The dynamics of border interaction – New approaches to border analysis*, [w:] C.H. Schofield (red.), *World boundaries, global boundaries*, 1, Routledge, London, s. 1–15.
- Maslow A.H., 1943, *A theory of human motivation*, Psychological Review, 50, 4, s. 370–96.
- Matczak A., 1989, *Problemy badania funkcji turystycznej miast Polski*, Acta Universitatis Lodziensis, Turyzm, 5, s. 27–38.
- 2004 (red.), *Lokalizacja hoteli w krajowych metropoliach Europy Środkowo-Wschodniej*, Szlakami Nauki, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Mathieson A., Wall G., 1982, *Tourism: Economic, physical and social impacts*, Longman, London.
- Matznetter J., 1979, *Border and tourism: Fundamental relations*, [w:] G. Gruber, H. Lamping i in. (red.), *Tourism and borders*, Proceedings of the Meeting of the IGU Working Group – Geography of Tourism and Recreation, Institut für Wirtschafts- und Sozialgeographie der Johann Wolfgang Goethe Universität, Frankfurt, s. 61–73.
- Mazurkiewicz L., 1993, *Region transgraniczny – nowe pojęcie teorii region geograficznego*, Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski, 2, IGiPZ PAN, Warszawa.
- 2007, *Model przestrzennego zachowania turystów*, Przegląd Geograficzny, 79, 1, IGiPZ PAN Warszawa s. 99–114.
- Mazurski K.R., 2000, *Geographical perspectives on Polish tourism*, GeoJournal, n°50, s. 173–179.
- 2006a, *Geneza i przemiany turystyki*, Wyższa Szkoła Zarządzania „Edukacja” we Wrocławiu, Wrocław.
- 2006b, *Turystyka w strategii rozwoju woj. Dolnośląskiego*, [w:] B. Wójtowicz (red.), *Funkcje turystyki i krajoznawstwa w strategii rozwoju regionów w Polsce*, Monografia, Instytut Geografii Akademii Świętokrzyskiej, Kielce, s. 111–119.

- Mazurski K.R., Zielińska N.A., 2009, *Kształtowanie nowej przestrzeni pogranicza na przykładzie Międzylesia i Kralik*, *Gospodarka Przestrzenna*, 12, 1, s. 239–249.
- Medvedev S., 1999, *Across the line : Borders in post-Westphalian landscapes*, [w:] H. Eskelinen, I. Liikanen, J. Oksa (red.), *Curtains of iron and gold : Reconstructing borders and scales of interaction*, Ashgate, Aldershot, s. 43–56.
- Merlin P., 2001, *Tourisme et aménagement touristique. Des objectifs inconciliables?* La Documentation Française, Paris.
- Meyer B., 1996, *Turystyka transgraniczna w regionie szczecińskim*, [w:] J. Kitowski (red.), *Problemy regionalnej współpracy transgranicznej*, *Rozprawy i Monografie Wydziału Ekonomicznego*, 10, Rzeszów, s. 461–472.
- 2001, *Znaczenie turystyki transgranicznej w obszarach przygranicznych*, [w:] A. Panasiuk (red.), *Sektor turystyczny w społeczeństwie informacyjnym: turystyka, poczta, telekomunikacja*, Wyd. Nauk. Uniw. Szczecińskiego, Szczecin.
- 2008a, *Kształtowanie układów przestrzenno-funkcjonalnych przez turystykę*, *Rozprawy i Studia*, 676, Wyd. Nauk. Uniw. Szczecińskiego, Szczecin, 206 ss.
- 2008b, *Kreowanie transgranicznych produktów turystycznych na przykładzie projektu „Pomorski krajobraz rzeczny”*, [w:] D. Ilnicki, K. Janc (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych „Europa bez granic – nowe wyzwania”*, IGiRR UW, Wrocław, s. 193–199.
- Mihghi J.V., 1963, *Boundary studies in political geography*, *Annals of the Association of American Geographers* 53.
- Mikulowski B., Wyrzykowski J., 1995, *Parki narodowe jako walor turystyczny Europy*, *Acta Univ. Wratisl.* 1670, *Prace Inst. Geogr.*, B11, s. 63–71.
- Minghi J.V., 1994, *European borderlands: International harmony, landscape change and new conflict*, [w:] C. Grundy-Warr (red.), *World boundaries*, 3, Eurasia, London, Routledge, s. 89–98.
- 1999, *Borderland “day tourists” from the East: Trieste’s transitory shopping fair*, *Visions in Leisure and Business*, 17, s. 32–49.
- Miossec J., 1976, *Elements pour une théorie de l’espace touristique*, *Les Cahiers du Tourisme*, C-36, CHET, Aix-en-Provence.
- 1977a, *Un modèle de l’espace touristique*, *L’Espace Géographique*, 6, s. 41–48.
- 1977b, *Frontières, espaces périphériques et tourisme*, *Hommes et terres du Nord*, Lille.
- Miszczuk A. 2007, *Zewnętrzna granica Unii Europejskiej – Ukraina. Możliwości wykorzystania dla dynamizacji procesów rozwojowych*, *Ekspertyzy na potrzeby opracowania Strategii Rozwoju społeczno-gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020*, MRR, Warszawa, s. 13–70.
- Misztal B., 2000, *Teoria socjologiczna a praktyka społeczna*, Universitas, Kraków.
- Modenes Cabrerizo J.A. 1998, *Flujos espaciales e itineraries biográficos: la movilidad residencial en el area de Barcelona*, *Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona* (maszynopis).
- Moodie A.E., 1950, *Some new boundary problems in the Julian March*, *Institute of British Geographers, Transactions and Papers*, 17, s. 81–93.
- Morrill, 1965, *Migration and the spread and growth of urban settlement*, *Lund Studies in Geography – Ser. B, Human Geography*, 26.
- Moscardo G., 2004, *Shopping as a destination attraction: an empirical examination of the role of shopping in tourists’ destination choice and experience*, *Journal of Vacation Marketing*, 10, 4, s. 294–307.

- Moulaert F., Sekia F., 2003, *Territorial innovation models: A critical survey, regional studies*, The Journal of the Regional Studies Association, 37, 3, s. 289–302.
- Mync A., Szul R. (red.), 1999, *Rola granicy i współpracy transgranicznej w rozwoju regionalnym i lokalnym*, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego UW, Warszawa.
- Myrdal G., 1957, *Economic theory and under-developed regions*, Duckworth, London.
- Newman, D., 2002, *The lines that separate boundaries and borders in political geography*, [w:] J. Agnew, G. Toal (red.), *A companion to political geography*, Blackwell, Oxford.
- 2006, *The lines that continue to separate us: borders in our “borderless” World*, Progress in Human Geography, 30, 2, s. 143–161.
- Nicolau J.L., 2008, *Characterizing tourist sensitivity to distance*, Journal of Travel Research, 47, s. 43–52.
- Nolte B., 2008, *Sustainable tourism development in cross-border biosphere reserves of Central and Eastern Europe*, [w:] M. Leibenath, E. Korcelli-Olejniczak, R. Knippschild (red.), *Cross-border governance and sustainable spatial development. Mind the Gaps!*, Springer-Verlag, Berlin Heidelberg, s. 147–160.
- Nowakowski M., 2003, *Zagadnienia turystyki nadgranicznej*, [w:] J. Biliński, D. Sawaryn (red.), *Turystyka czynnikiem integracji międzynarodowej*, WSiFiZ, Rzeszów s. 129–137.
- Ochrona Środowiska*, 2007, GUS, Warszawa.
- O’Donell R., 1997, *The competitive advantage of peripheral regions: conceptual issues and research approaches*, [w:] B. Fynes, S. Ennis (red.), *Competing from the periphery – Core issues in international business*, Oak Tree Press, s. 47–82.
- O’Dowd, L., 2001, *State borders, border regions and the construction of european identity*, [w:] M. Kohli, M. Novak (red.), *Will Europe work?: Integration, employment and the social order*, Routledge, London.
- Olejniczak K., 2002, *Rola położenia przygranicznego w rozwoju lokalnym – przykład miasta Sejny*, Studia Regionalne i Lokalne, 2–3, Euroreg, Warszawa, s. 129–140.
- Ostrowski D., 2005, *Styl życia a zachowania konsumenckie w turystyce*, [w:] Z. Krawczyk, E. Lewandowski-Tarasiuk, J.W. Sienkiewicz (red.), *Turystyka jako dialog kultur*, WSE w Warszawie, Warszawa, s. 231–247.
- Owsiak J., Sewerniak J., 1994, *Aktywizacja gospodarcza „Ściany Wschodniej” przez rozwój przemysłu turystycznego*, Problemy Turystyki, 2, s. 3–21.
- Paasi A., 1994, *The changing representations of the Finnish-Russian boundary*, [w:] W.A. Galluser (red.), *Political boundaries and coexistence*, Peter Lang, Bern, s. 103–111.
- Paasi A., Raivo P.J., 1998, *Boundaries as barriers and promoters: Constructing the tourist landscapes of Finnish Karelia*, Visions in Leisure and Business, 17, 3, s. 30–45.
- Page S.J., 1994, *Perspectives on tourism and peripherality: Review of tourism in the Republic of Ireland*, Progress in Tourism, Recreation and Hospitality Management, 5, s. 26–53.
- Palmowski T., 2000, *Rola regionów transgranicznych w procesie integracji Europy Bałtyckiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.

- Palmowski T., 2004, *Vistula Spit as an area for potential development of cross-border tourism?* [w:] Palmowski T., Ilię A. (red.), *The border zone tourism in chosens post-socialist countries*, Coastal Regions, 7, University of Gdańsk, Gdynia-Pelplin, s. 30–39.
- 2007a, *Perspektywy rozwoju współpracy trans granicznej pomiędzy Obwodem Kaliningradzkim a północno-wschodnią Polską*, [w:] G.M. Fiedorow (red.), *Uwarunkowania rozwoju rosyjskiej i polskiej części euroregionu „Bałtyk”*, Regiony Nadmorskie, 13, Uniwersytet Gdański, Gdynia-Pelplin. s. 152–208.
- 2007b, (red.), *Pogranicze Polsko-Rosyjskie. Problemy współpracy transgranicznej z Obwodem Kaliningradzkim*, Bernardinum, Gdynia-Pelplin.
- Papatheodorou A., 2001, *Why people travel to different places?* Annals of Tourism Research, 28, s. 164–179.
- 2004, *Exploring the evolution of tourism resorts*, Annals of Tourism Research, 31, 1, s. 219–237.
- Parysek J.J., 1997, *Podstawy gospodarki lokalnej*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- 2007, *Wprowadzenie do gospodarki przestrzennej. Wybrane aspekty praktyczne*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Pawlikowska-Piechotka A., 1994, *Zagospodarowanie turystyczne zachodniego pogranicza Polski. Uwarunkowania*, Problemy Turystyki, 2, s. 65–75.
- Pawlusiński R., 2003, *Rozwój turystyki jako cel współpracy samorządów lokalnych*, [w:] J. Biliński, D. Sawaryn (red.), *Turystyka czynnikiem integracji międzynarodowej*, WSliZ, Rzeszów s. 73–86.
- Perroux F., 1950, *Economic space: theory and applications*, Quarterly Journal of Economics, 64, s. 89–104.
- 1955, *Note sur la notion de “pole de croissance”*, Economie Appliquée, 8, 1–2, s. 307–320.
- Petrovič F., Bezák P., 2006, *Poloniny – the marginal region in Slovakia*, [w:] T. Komornicki, K.L. Czapiewski (red.), *Regional periphery in Central and Eastern Europe*, EUROPA XXI, 2006, 15, s. 161–170.
- Pietraś M., 1996, *Bezpieczeństwo ekologiczne w Europie*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Pierson P., 2004, *Politics in time*, Princeton University Press, Princeton.
- Pisarenko S., 1998, *Bariery społeczno-gospodarcze ukraińsko-polskiej współpracy transgranicznej*, [w:] J. Kitowski (red.), *Czynniki i bariery regionalnej współpracy transgranicznej – próba syntezy*, Rozprawy i monografie Wydziału Ekonomicznego, 15, Rzeszów, s. 39–44.
- Potocki J., 2004, *Rozwój zagospodarowania turystycznego Sudetów od połowy XIX w. do II wojny światowej*, plan, Jelenia Góra.
- 2005, *Wybrane aspekty rozwoju turystyki na sudeckim pograniczu polsko-czeskim*, Geografie, cestovni ruch a rekreace, Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc, s. 115–123.
- 2009a, *Możliwości rozwoju turystyki transgranicznej na pograniczu wałbrzysko-broumovskim*, [w:] *Atrakcyjność turystyczna ziemi wałbrzyskiej*, PWSZ Wałbrzych.
- 2009b, *Funkcje turystyki w kształtowaniu transgranicznego regionu górskiego Sudetów*, Wydawnictwo WTN, Wrocław.
- Pound N.J.G., 1963, *Political geography*, McGrawHill, New York.

- Powęska H., 1995, *Rozwój handlu i usług na wschodnim pograniczu Polski*, Przegąd Geograficzny, 68, 3–4, s. 285–300.
- 2002, *Przestrzenny wymiar handlu targowiskowego w województwie małopolskim w 2000 r.*, [w:] Z. Górka, A. Jelonek (red.), *Geograficzne uwarunkowania rozwoju Małopolski*, IGiGP UJ, Kraków, s. 413–416.
- 2004, *Cross-Border shopping in Poland during the period of transformation the spatial reach of the phenomena*, [w:] J. Kitowski (red.), *Central and Eastern Europe at the threshold of the European Union – an opening balance*, Geopolitical Studies, 12, IGiPZ PAN, Uniw. Rzeszowski, s. 335–342.
- Pradeau Ch., 1994, *Jeux et enjeux des frontières*, Presses Universitaires de Bordeaux, Bordeaux.
- Prescott J.R. V., 1987, *Political frontiers and boundaries*, Unvin Hyman, London.
- 1990, *Political frontiers and boundaries*, Unvin Hyman, London.
- Preobrazenski V.S., Zorin I.V., Vedenin Y.A., 1975, *Geograficzeskije aspekty konstruowania rekreatywnych system*, Izv. AN USSR, Seria Geografia, 1.
- Pred A., 1966, *The Spatial Dynamics of U.S. Urban Industrial Growth*, MIT Press., Cambridge MA.
- Proniewski M., Proniewski M., 2007, *Zewnętrzna granica Unii Europejskiej – Białoruś – możliwości wykorzystania dla dynamizacji procesów rozwojowych. Współpraca transgraniczna*, Ekspertyzy na potrzeby opracowania Strategii Rozwoju społeczno-gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020, MRR, Warszawa, s. 109–158.
- Przeclawski K., 1979, *Socjologiczne problemy turystyki*, IW ZZ, Warszawa.
- 1996, *Człowiek a turystyka. Zarys socjologii turystyki*, Alis, Kraków.
- Przybyszewska-Gudelis R., 1994, *Turystyka w zachodniej Polsce: studium możliwości aktywizacyjnych*, Problemy Turystyki, 2, s. 23–35.
- Ptaszycka-Jackowska D., 2007, *Gospodarowanie przestrzenią turystyczną w Polskich Karpatach*, Prace Geograficzne, 117, IGiGP UJ, Kraków, s. 99–112.
- Ptaszycka-Jackowska D., Baranowska-Janota M., 2003, *Tourism within the Polish and Slovak transfrontier region*, Prace Geograficzne, 111, IGiGP UJ, Kraków, s. 44–60.
- Puffert D., 2002, *Path dependence in spatial networks: The standardization of Railway Track Gauge*, Explorations in Economic History 39, 2002, 282–314.
- Ratti R., 1996, *Problématique de la frontière et du développement des régions-frontières. Territoires frontaliers. Discontinuité et cohésion*, Sciences de la Société, 37, Presses Univairsitaires du Mirail, Toulouse, s. 37–48.
- Ratti R., Reichmann S. (red.), 1993, *Theory and strategy of border areas development*, Basel und Frankfurt am Main, Helbling & Lichtenbanh.
- Ratzel F., 1895, *Politische Geographie*, Munchen.
- Rąkowski G., 1997, (red.), *Turystyka jako czynnik aktywizacji pogranicza polsko-ukraińskiego*, Norbertinum, Lublin.
- 2000, *Transgraniczne obszary chronione na wschodnim pograniczu Polski. Zakres koncepcji*, Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa, s. 97–140.
- Reinius W.S., Fredman P., 2007, *Protected areas as attractions*, Annals of Tourism Research, 34, 4, s. 839–854.
- Reiter B., Moine A., 2005, *Entre Rhin et Jura, des espaces transfrontaliers où émergent des dissymétries spatiales*, Mappemonde, 77.
- Renard J.-P., Picouet P., 1993, *Frontières et territoires, La documentation photographique*, La Documentation française, 7016.

- Reynolds D.R., M.McNulty, 1968, *On the analysis of political boundaries as barriers: a perceptual approach*, East Lakes Geographetr, 4.
- Richard W.E., 1993, *International planning for tourism*, Annals of Tourism Research, 20, s. 601–604.
- 1995, *Segmenting cross-border tourism with a focus on the shopping component*, [w:] Middlekauff (red.), Proceedings of the Annual Meeting of the New England-St Lawrence Valley Geographical Society, Burlington, VT: New England – St Lawrence Valley Geographical Society, s. 183–197.
- Richards G., 2002, *Tourism attraction systems*, Annals of Tourism Research, 29, s. 1048–1064.
- Richez G., 1992, *Parcs nationaux et tourisme en Europe*, Ed. l'Harmattan, Paris.
- Ricq Ch., 2006, *Handbook of transfrontier co-operation*, Edition, Paris.
- Rietveld, P., Bruinsma, F.R., van Vuuren, D.J., 2001, *Spatial graduation of fuel taxes; consequences for crossborder and domestic fuelling*, Transportation Research, Part A, 35, s. 433–457.
- Rościszewski M., 1993, *Polska i jej uwarunkowania geograficzno-polityczne*, [w:] M. Rościszewski (red.), *Współczesna geografia polityczna*, Conference Papers, 17, IGIIPZ PAN, Warszawa.
- Rumley D., Minghi J. (red.), 1991, *The geography of border landscapes*, Routledge, London.
- Rut J., Nizioł A. (red.), 2009, *Spółeczno-gospodarcze aspekty turystyki regionów przygranicznych*, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów.
- Ryden K.C., 1993, *Mapping the Invisible Landscape: Folklore, Writing, and the Sense of Place*, University of Iowa Press., Iowa City.
- Rykiel Z. 1985, *Regional integration and the boundary effect in the Katowice region*, Geographia Polonica, 51, s. 323–332.
- 1990, *Koncepcja granic w badaniach geograficznych*, Przegląd Geograficzny, 62, 1–2, PWN, Warszawa.
- 1990, *Region przygraniczny jako przedmiot badań geograficznych*, Przegląd Geograficzny, 62, s. 263–273.
- 1991, *Rozwój regionów stykowych w teorii i w badaniach empirycznych*, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław, Warszawa, Kraków, 118 ss.
- 1997, *Relacje centrum-peryferie w Polsce w warunkach transformacji ustrojowej*, [w:] A. Kukliński (red.), *Problematyka przestrzeni europejskiej*, Europ. Instytut. Rozw. Reg. i Lok., UW, Warszawa.
- 2006, *Podstawy geografii politycznej*, PWE, Warszawa, 263 s.
- Saarinen, J. 2004, *Tourism and touristic representations of nature*, [w:] A. Lew, M. Hall, A. Williams (red.), *A companion to tourism*, Blackwell, Malden, s. 438–449.
- Sadowska-Snarska C., 1996, *Rozwój współpracy transgranicznej województw Północno-Wschodniej Polski*, [w:] J. Kitrowski (red.), *Problemy regionalnej współpracy transgranicznej*, Rozprawy i Monografie Wydziału Ekonomicznego, 10, Rzeszów, s. 391–414.
- Salaun Y., Bernard N., 2007, *Espaces transfrontaliers et tourisme: L'exemple du Rio de la Plata (Argentine et Uruguay)*, [w:] J.L. Caccamo (red.), *Tourisme et frontières*, l'Harmattan, Paris s. 145–160.
- Sanguin A.L., 1983, *L'architecture spatiale des frontières politiques: quelques réflexions théoriques à propos de l'exemple suisse*, Regio Basiliensis, 24, s. 1–10.

- Scott, A.J., 1992, *The collectiv order of flexible production agglomerations: lessons for local economic development policy and strategic choice*, The Roepke Lecture in Economic Geography, *Economic Geography*, 68, 3, s. 219–233.
- Schumpeter J., 1960, *Teoria rozwoju gospodarczego*, PWN, Warszawa.
- Smętkowski M., 2002, *Rola położenia przygranicznego w rozwoju lokalnym – przykład Przemysła*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 2–3, Euroreg, Warszawa s. 141–155.
- Smith A., 1997, *The new geo-economies of central and eastern Europe*, [w:] Lee, J. Wills (red), *Geographies of economies*, Arnold, London.
- Smith, V.L., 2001, *The nature of tourism*, [w:] V.L. Smith, M. Brent (red.), *Hosts and guest revisited: Tourism issues of the 21st Century*, Cognizant Communication Corporation, New York.
- Smith G.J., Hinch T.D., 1996, *Canadian casinos as tourist attractions: Chasing the pot of gold*, *Journal of Travel Research*, 34, s. 37–45.
- Snepenger D.J., Murphy L., O'Connell R., Gregg E., 2003, *Tourists and residents use of a shopping space*, *Annals of Tourism Research*, 30, 3, s. 567–580.
- Sobczyński M., 1995, *Współczesne uwarunkowania powiązań transgranicznych*, [w:] A. Stasiak, K. Miros (red.), *Polska i jej współdziałanie transgraniczne z sąsiadami*, 1, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 137–149.
- 2008, *Zmienność funkcji granic międzynarodowych na ziemiach polskich od czasów Rzeczypospolitej Szlacheckiej do przystąpienia Polski do układu z Schengen*, [w:] P. Eberhardt (red.), *Problematyka geopolityczna Ziemi Polskich*, *Prace Geograficzne*, 218, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 29–54.
- 2009, *Polish-german bondary on the ere of the Schengen Agreement*, [w:] M. Sobczyński (red.), *Historical regions divided by the borders*, *Region and Regionalism*, 9, 1, s. 155–162.
- Soja E., 1993, *Los Angeles, eine nach aussen gekehrte Stadt Die Entwicklung der postmodernen Metropole In den USA*, [w:] V. Kreibich i in. (red.), *Rom-Madrid-Athen, Die neue Rolle der städtischen Peripherie*, *Dortmunder Beiträge zur Raumplanung*, 62, Dortmund, s. 213–228.
- Stasiak A., 1992, *Wybrane problemy zagospodarowania przestrzennego obszarów pogranicza zachodniego i wschodniego Polski*, *Nauka Polska* nr 1-2, Ossolineum, Warszawa, Wrocław.
- Stock M., 2001, *Brighton & Hove: Station touristique ou ville touristique?* *Géocarrefour. Revue géographique de Lyon*, 76, 2, s. 127–131.
- 2004, *L'habiter comme pratique des lieux géographiques*, *EspaceTemps.net* (Textuel, 18.12.2004) <http://espacetemps.net/document1138.html>.
- 2005 *Les sociétés à individus mobiles: vers un nouveau mode d'habiter?* *EspacesTemps.net*, Textuel, 25.05.2005 <http://espacetemps.net/document1353.html>.
- Strasoldo R., Zotti G.D., 1992, *Cooperation and conflict in border areas*, Franco Angeli Editore, Milano.
- Strykiewicz T., 1998, *The changing role of border zones in the transforming economies of East-Central Europe : The case of Poland*, *GeoJournal*, 44, 3, s. 203–213.
- Studzieński T., 2003, *Turystyka transgraniczna – próba definicji i interpretacji, Unia Europejska a przyszłość polskiej turystyki*, SGH, Warszawa, s. 317–330.
- 2004, *Turystyka transgraniczna – nowa forma turystyki międzynarodowej w Europie*, [w:] M. Adamowicz, J. Bergier (red.), *Rozwój obszarów przygranicznych w kontekście funkcjonowania Euroregionów*, PWSZ w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska, s. 173–182.

- Taborska H., 2005, *Miejsce przestrzeni otwarte i sztuka publiczna jako teren dialogu kultur*, [w:] Z. Krawczyk, E. Lewandowski-Tarasiuk, J.W. Sienkiewicz (red.), *Turystyka jako dialog kultur*, WSE w Warszawie, Warszawa, s. 95–126.
- Tanaś S., 2008, *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Taylor P., Flint C., 2000, *Political Geography. World-Economy, Nation-State and Locality*, Prentice Hall, London-New York.
- Thünen von J., 1826, *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*, Rostock.
- Timothy D.J., 1995, *Political boundaries and tourism: borders as tourist attractions*, *Tourism Management*, 16, 7, s. 525–532.
- 1999, *Cross-border shopping: Tourism in the Canada-United States borderlands*, *Visions in Leisure and Business*, 17, s. 4–18.
- 2002a, *Tourism and political boundaries, London and New York*, Routledge Advances in Tourism.
- 2002b, *Tourism in borderlands: Competition, complementarity, and cross-frontier cooperation*, [w:] S. Krakover, Y. Gradus (red.), *Tourism in frontier areas*, Lexington Books. Lanhan, Boulder, New York, Oxford, s. 233–258.
- Timothy D.J., Butler R.W., 1995, *Cross-border shopping: A North American perspective*, *Annals of Tourism Research*, 22, s. 16–34.
- Tornqvist G.E., 1973, *Contact requirements and travel facilities. Contact models of Sweden and regional development alternatives in the future. Systems of cities and information flows*, Lund Studies in geography, ser. B., Human Geography, 38, The Royal University of Lund, s. 83–121.
- Turner, L., 1976, *The international division of leisure: Tourism and the Third World*, *Annals of Tourism Research*, 4, s. 12–24.
- Ullman E.L. 1939, *The Eastern Rhode Island-Massachusetts boundary zone*, *Geographical Review*, 29, s. 291–302.
- 1954, *Geography as spatial interactions*, [w:] D. Revzan, E.A. Englebert (red.), *Proceedings of the Western Committee on Regional Economic Analysis*, University of California Press, Berkeley, s. 1–13.
- 1958, *Regional development and the geography of concentration. Regional Science Association, Papers and Proceedings*, 4, s. 179–198.
- United Nations, 1994, *Recommendations on Tourism Statistics*, United Nations, New York.
- Urry J., 1990, *The Tourist Gaze: Leisure and travel in contemporary societies*, Sage, London.
- 2000, *Sociology beyond societies, Mobilities for the Twenty First Century*, Routledge, London.
- 2007, *Spójrzanie turysty*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Uysal M., Jurowski C., 1994, *Testing the push and pull factors*, *Annals of Tourism Research*, 21, s. 844–846.
- Vaishar A., 2008, *Possibilities for the multifunctional development of rural regions in the Czech borderland*, *EUROPA XXI*, 17, s. 63–70.
- Vallusi G., 1976, *Nuovi orientamenti nella geografia dei confini politici*, *Revista Geografia Italiana*, 83, s. 41–52.
- Van der Velde, M. R., 1999, *Shopping, space and borders*, [w:] M.R. Van der Velde, H. Van Houtum (red.), *Borders, regions and people*, Pion, London

- Vanhove N., Klaassen L.H., 1980, *Regional policy. An European approach*, Saxon House, Westmead.
- Verhasselt Y., 1964, *Frontière politique et structure agraire, l'exemple de la Flandre zelandaise*, *Etudes Rurales*, 112, s. 95–110.
- Wachowiak H. (red.), 2006, *Tourism and borders: Contemporary issues, policies, and international research*, Aldershop: Ashgate.
- Wackermann G. 1990, *La portée culturelle du tourisme transfrontalier dans une Europe sans frontières*, *Géographie*, s. 165–176.
- 1997, *Loisir et tourisme dans les mutations de la société contemporaine. Réflexions sur un bilan scientifique*. Montréal, Presses de l'Université de Québec, 20, s. 479–501.
- Wall G., Mathieson A., 2006, *Tourism. Change, impacts and opportunities*, Pearson Education Limited.
- Wall R.S., Fredman P., 2007, *Protected areas as attractions*, *Annals of Tourism Research*, 34, 4, s. 839–854.
- Wallace C., Chmouliar O., Sidorenko E., 1996, *The eastern frontier of western Europe: mobility in the buffer zone*, *New Community*, 22(2), s. 259–286.
- Wanhill S., 1997, *Peripheral area tourism: A European perspective*, *Progress in Tourism and Hospitality Research*, 3, s. 47–70.
- Warszyńska J., Jackowski A., 1979, *Podstawy geografii turystyki*, PWN, Warszawa, 337 ss.
- Wärneryd O., 1984, *The Swedish national settlement system*, [w:] L.S. Bourne, R. Sinclair, K. Dziewoński (red.), *Urbanization and settlement systems. International perspectives*, Oxford University Press, New York, s. 92–112.
- Werwicki A., 1995, *Funkcjonowanie strefy działalności usługowych w zachodnim i wschodnim regionie przygranicznym Polski*, [w:] A. Stasiak, K. Mirosa (red.), *Polska i jej współdziałanie transgraniczne z sąsiadami*, materiały z konferencji Warszawa-Szklarska Poręba-Bocholt 4–11.05.1994, cz. I, Warszawa, s. 217–246.
- Werwicki A., Powęska H. 1993, *Rejony przejść granicznych jako obszary koncentracji handlu i usług – granica zachodnia*, [w:] A. Stasiak, K. Miros (red.), *Problematyka Zachodniego obszaru pogranicza*, *Podstawy Rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski*, IGiPZ PAN Warszawa, s. 61–85.
- Węclawowicz G., 2002, *Przestrzeń i społeczeństwo współczesnej Polski. Studium z geografii społeczno-gospodarczej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- 2008, *Geopolityczne wymiary w kształtowaniu koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju*, [w:] P. Eberhardt (red.), *Problematyka geopolityczna Ziemi Polskich*, *Prace Geograficzne*, 218, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 319–332.
- Węclawowicz G., Degórski M., Komornicki T., Korzeń Ja., Bański J., Korzeń Ju., Soja R., Sleszyński P., Więckowski M., 2006, *Studia nad przestrzennym zagospodarowaniem obszaru wzdłuż granicy polsko-niemieckiej*, *Prace Geograficzne*, 207, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Więckowski M., 1998, *Góry podzielone granicą – o ochronie przyrody na pograniczu polsko-słowackim*, [w:] W. Kuczowski i in. (red.), *Ziemia 98*, *Rocznik Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego*, Warszawa, s. 83–88.
- 1999a, *Natural conditions for the development of the Polish-Slovak transboundary ties*, *Universitas Comeniana. Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae Geographica*, Supplementum No.2/I, Univerzita Komenskeho Bratislava, 1999, s. 257–263.

- 1999b, *Ochrona przyrody jako czynnik kształtowania się polsko-słowackiej współpracy transgranicznej*, [w:] J. Kitowski (red.), *Problematyka geopolityczna Europy Środkowej i wschodniej*, Rzeszów, s. 645–656.
- 2002, *Development of the new tourist space of the Western Carpathian Mts. in the 1990s*, [w:] T. Komornicki, H. Powęska (red.), *Slovakia and Poland Urban, social and demographic questions. Relations between neighbours*, Europa XXI, 7, IGiPZ PAN, OA PTG, Warszawa, s. 121–131.
- 2004, *Przyrodnicze uwarunkowania kształtowania się polsko-słowackich więzi transgranicznych*, *Prace Geograficzne*, 195, IGiPZ PAN, Warszawa.
- 2005, *Les échanges touristiques entre Pologne et l'Europe*, *Géocarrefour*, 80 1, s. 59–64.
- 2007, *Création et fonctionnement des espaces touristiques frontaliers en Pologne*, [w:] J.L. Caccamo (red.), *Tourisme et frontières*, l'Harmattan, Paris, s. 197–212.
- 2008a, *Wybrane aspekty rozwoju turystyki w przygranicznych parkach narodowych*, [w:] D. Świątek, M. Bednarek, M. Silka (red.), *Współczesne problemy badawcze geografii polskiej – geografia człowieka*, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 242–247.
- 2008b, *New international mobility of poles*, *Espace Populations Sociétés, Space Populations Societies*, 2008/2, Université des Sciences et Technologies de Lille, Villeneuve d'Ascq, s. 261–270.
- 2008c, *Integracja przestrzeni turystycznej na pograniczach w Unii Europejskiej*, [w:] D. Ilnicki, K. Janc (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych, „Europa bez granic” – nowe wyzwania*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 201–209.
- Winiarski B., 1999, *Konkurencyjność: kryterium wyboru czy kierunek strategii i cel polityki regionalnej?* [w:] M. Klamut (red.), *Konkurencyjność regionów*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Wrocław.
- Williams A.M., Hall C.M., 2002, *Tourism, migration, circulation and mobility*, [w:] C.M. Hall, A.M. Williams (red.), *Tourism and migration. New relationships between production and consumption*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, Boston, London, s. 1–52.
- Włodarczyk B., 2007, *Przestrzeń turystyczna – pojęcie, wymiary i cechy*, *Turyzm*, 17, 1–2, s. 149–162.
- 2009, *Przestrzeń turystyczna. Istota, koncepcje, determinanty rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wolfe R.I., 1982, *Recreational travel: the new migration, revisited*, *Ontario Geography*, 19, s. 103–124.
- WTO, 1991, *Resolutions of International Conference on travel and tourism*, Ottawa, Canada, World Tourism Organization, Madrid.
- WTO, 1993, *Terminologia turystyczna*, zalecenia WTO, WTO, Madryt.
- Wu Ch.-T., 1998, *Cross-border development in Europe and Asia*, *GeoJournal*, 44, 3, s. 189–201.
- Wyrzykowski J., 2001, *Uwarunkowania rozwoju turystyki zagranicznej w Europie Środkowej i Wschodniej*, [w:] J. Wyrzykowski (red.), *Uwarunkowania rozwoju turystyki zagranicznej w Europie Środkowej i Wschodniej*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 103–123.
- 2004, (red.), *Turystyka na Dolnym Śląsku: stan i kierunki rozwoju*, AWF, Wrocław.

- 2005, *Turystyka czynnikiem przemian współczesnego świata*, [w:] Z. Krawczyk, E. Lewandowski-Tarasiuk, J.W. Sienkiewicz (red.), *Turystyka jako dialog kultur*, WSE w Warszawie, Warszawa, s. 33–57.
- Yokeno N., 1968, *La localisation de l'industrie touristique: application de l'analyse de Fhnen-Weber*, Cahiers du Tourisme, C-9, C.H.E.T., Aix-en-Provence.
- Young L., Rabb M., 1992, *New park on the bloc: Hungary. Czechoslovakia and Austria must overcome obstacles to create Eastern Europe's first trilateral park*, National Parks, 66, 1, s. 35–40.
- Yuan, S., C. McDonald, 1990, *Motivational determinants of international pleasure time*, Journal of Travel Research, 29 (Summer), s. 7–13.
- Yuill R.S., 1965, *A simulation study of barrier effects in spatial diffusion problems*, Ann Arbor: Michigan Inter-University Community of Mathematical Geographers, Discussion Papers, 5.
- Zagożdżon A., 1980, *Regiony peryferyjne a zagadnienia peryferyjnych układów osadniczych*, Przegląd Geograficzny, 52, 4, s. 815–825.
- Zaucha J., 2007, *Rola przestrzeni w kształtowaniu relacji gospodarczych – ekonomiczne fundamenty planowania przestrzennego w Europie Bałtyckiej*, Fundacja Rozwoju Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Zelinsky W. 1971, *The hypothesis of mobility transition*, Geographical Review, 61, 2, s. 219–249.
- Zendrowski R., 2002, *Stosunki między mieszkańcami miast podzielonych granicą państwową na przykładzie Cieszyna i Czeskiego Cieszyna (Cesky Těšín)*, *Studium soejologiczne*, Studia Regionalne i Lokalne, 1/2002, Euroreg, Warszawa, s. 49–78.
- Zioło Z., 2002, *Czynniki i bariery kształtowania współpracy transgranicznej*, [w:] J. Kitowski (red.), *Czynniki i bariery współpracy transgranicznej – bilans dokonań*, UR, Rzeszów.
- Zhao X., 1994, *Barter tourism along the China-Russia border*, Annals of Tourism Research, 24, s. 401–403.
- Zygadlewicz J., 1995, *Turystyka w regionach przygranicznych*, [w:] J. Kitowski, J. Zioło (red.), *Przemiany struktur społeczno-gospodarczych obszarów przygranicznych*, Rozprawy i monografie Wydziału Ekonomicznego, 7, Warszawa-Kraków-Rzeszów, s. 347–350.
- Zygadlewicz J., Koczurek W., 1994, *Problemy rozwoju polsko-czeskich i polsko-słowackich obszarów przygranicznych*, Człowiek i Środowisko, 18, 2.

TOURISM IN THE BORDER-ADJACENT AREAS OF POLAND

Summary

The essential objective of the study was to analyse the role and significance of political boundaries in the functioning of tourism within the border-adjacent areas. It was important to make apparent the influence of boundary on the development of tourism structure (tourist traffic, tourist infrastructure and creation of tourist attractions as well as products) within the border-adjacent areas of Poland. Besides, attempt was made of demonstrating the manner, in which the changes in the function of boundaries influence the

development of tourism and whether, and to what extent, the boundary itself can be a tourist attraction. Another important element was to attempt the typology of functioning of the tourist space within the borderlands in Poland, accounting also for the temporal aspect, as well as the models, defining the regularities in the development of tourist functions.

Relations between tourism and the boundaries

1) The way to demonstrate the common elements between tourism and the boundaries in a conceptual perspective was proposed (Table 1).

Table 1. Similarities and differences in the interpretation of the phenomena of tourism and boundary (along with the border-adjacent areas).

Concepts and notions	Boundaries and border-adjacent areas	Tourism
peripherality	Marginal space from the social and economic points of view	Specific tourist attractiveness of the peripheries, consisting mainly in the value of natural environment (Christaller 1955)
dependence	Boundaries and borderlands are dependent upon the political decisions, and upon the economic development of the centre, with, additionally, path-dependence	Tourism as dependent upon the capacities and needs of tourists, and upon the economic development; development path dependence
spatial discontinuity	Barrier, separating two national socio-economic systems	Unstable system (cyclical connections), separation of the area of emission from the area of reception
socio-economic and political differences	Separation of two national state organisms	Differences decisive for the appearance of tourist traffic (e.g. conform to Ullman's Triad)
perception	The boundary is a barrier (depending upon the degree of formalisation) but in the perception of people it constitutes usually a bigger barrier than in reality (the mental barrier)	In the perceptions, mental space is a reflection of imageries, a pattern, a symbol (mental space is not always identical with the real space)
symbolism	Symbol of the boundary – as a barrier (a wall) or, in the European Union – a symbol of integration and cooperation; the boundary and the transboundary setting show the international character (globalisation) in the local perspective	Tourism shows the international character (globalisation) in the local setting (glocalism); Selected elements may have a symbolic value and hence function as tourist attractions, and at the same time are conducive to protection of natural and cultural heritage
the encounter of cultures	A boundary brings a meeting of neighbours and may constitute an element of integration, cooperation and linkage	Encounter of different lifestyles of tourists and locals (conform to the theory of exchange)
synergy	A boundary is an element of modernisation and an impulse for economic growth; in the EU it constitutes a specific locus of access to financial means	The synergy effect, supporting modernisation; the modernisation element, frequently its indicator, development of tourism is an impulse for economic growth; an important factor of financing from the EU funds
integration	Currently an important element of development of border-adjacent areas is constituted by political, economic, social and spatial integration	Tourism may constitute an element of integration of people and, in a sense, areas; it is a factor facilitating socio-economic integration

Source: own elaboration

2) Influence of the boundary on the functioning of tourism. Boundaries, depending upon their character and the function they perform, may constitute for the development of tourism barriers or filters, they may modify space and constitute elements of integration. Boundaries influence the development of tourism through, in particular, motivations and stimuli to travelling, development of tourist infrastructure, marketing and promotion, as well as regional brands.

It appears that tourist space is sensitive to the changes in the location of boundaries and the functions they perform. A new boundary (or closing of the existing one) across a given area may give rise to: disappearance or functioning of separate spaces in the neighbouring countries (without mutual relations). In case when boundaries disappear (both when they get shifted and when their functions change towards openness), tourist space may develop (usually jointly), but may also vanish due to the loss of attractive location close to the border (evening out of the offer, prices etc.). The disappearance of a boundary as a barrier causes an increase of the flow of goods and people, and leads to a higher role of the localities, situated next to the border, which had marginal significance before. A new zone of activity gives rise to linkages between two economic systems or two regions. Of importance, as well, is the broadening of the economic basis due to appearance of new factors.

3) Tourism is defined as a system of actors, practices and spaces, participating in the “re-creation” of people due to their movement and temporal stay away from the location of their everyday life (Knafou, Stock, 2003).

The notion of cross-border mobility has been introduced, which ought to be understood as every crossing of the border by people, irrespective of the destination and objective, as well as distance covered (this notion is, therefore, broader than tourism). Yet, the very fact of crossing the border should not always be considered as a kind of tourism. Thus, routine activities, including shopping, as well as trade trips, made in order to sell products by the visitors, ought not be treated as tourism.

Tourism within the border-adjacent areas may be conceived in a broader sense as encompassing all the forms of tourism, which exist within the borderlands, or in a narrower sense as tourism, whose purpose is to visit and get to know the area neighbouring upon the state boundary (or the very boundary as well).

Cross-border tourism is already an element of international tourism, and the transboundary tourist space exists on both sides of the border and is accessible to persons coming from the neighbouring country. Transboundary tourism may be understood in the broader perspective, encompassing all the forms of tourism, which allow for their use, on the territories of at least two neighbouring countries, or it can be seen in a narrower perspective, as a form of tourism associated with specific assets and tourist infrastructure, existing on the transboundary areas, whose purpose is to travel and to cross the borders with the neighbouring countries, as the necessary distinguishing element (the primary objective is to visit and cognise the area “on the other side” of the border).

4) Kinds of tourism on the border-adjacent areas. The forms of contemporary tourism on the border-adjacent areas are constituted, first of all by: shopping, gastronomic, leisure, health (medical), transit, various forms of nature-oriented, cultural (including urban) and event-oriented tourism.

Tourism on the areas neighbouring upon boundaries is based primarily on “otherness”. It is common that on the peripheral areas attractive objects are constituted only by natural

environment. Within the borderlands of various countries, especially on the areas of mixing of different cultures and religions, an interest in terms of tourism is also represented by cultural landscape, along with numerous historical monuments and urban patterns. The differences, resulting from the existence of the boundary between two separate state organisms, provide the basis for, in particular, shopping (and so shops and shopping centres, including tax-free shopping facilities, on, for instance, ships), use of service (catering, accommodation), culture (museums, historical monuments etc.), as well as interest in other, different elements (including, in particular, natural environment).

5) Likewise, a proposal for the typology of areas, fulfilling tourist functions within the state borderlands, was forwarded. All of the types proposed exist in Poland, namely: areas without tourist space (e.g. within the Polish-Russian borderland), areas of protected nature (like the national parks of Tatra Mts., Pieniny Mts. or Karkonosze Mts.), connected tourist centres (e.g. Zwardoń and Skalite), transit areas (along all of the boundaries in the vicinities of the main transport routes), transboundary tourist towns (like, for instance, Świnoujście – Ahlbeck), as well as transboundary tourist regions (developing regions of Karkonosze Mts., Tatra Mts. and Pieniny Mts.).

Tourist space within the Polish borderlands may take on various forms:

- a) complete lack of development of tourist space (due to unattractive area or completely closed boundaries),
- b) development of tourist space on one side of the border,
- c) separate development of the neighbouring regions on two sides of the border – mutual competition under open boundaries or lack of contacts under closed boundaries,
- d) close transboundary cooperation, taking advantage of the synergy effect and, consequently, appearance of the transboundary tourist regions,
- e) development of certain regions at the expense of the other ones and progressing hierarchisation, according to the mosaic hypothesis.

TOURIST SPACE WITHIN THE BORDERLANDS OF POLAND

Polish borderlands are characterised by advantageous conditions for the development of tourism. Functioning of tourism on these areas is associated mainly with the processes of transformation, integration, globalisation and modernisation. The capacity of developing tourism is decisively influenced by the general conditions, endogenous potential and path dependence. The primary impact on the functioning of tourism on the border-adjacent areas is exerted by the change of the functions of boundaries and the increase of mobility of the society (due to the increase of wealth, leisure time, and needs, as well as fashion, linked with the wish of undertaking tourist trips).

Tourist traffic is concentrated in the most attractive localities. The centres of such concentrations are situated within the seacoast (Świnoujście, Międzyzdroje, Dziwnów, and – on the Vistula Bar – Krynica Morska), in the lake districts – Lubuskie (in Łagów), Masurian (in Mrągowo), Suwalskie and Augustowskie (in Suwałki and Augustów), as well as Łęczyńsko-Włodawskie (in Okuninka), in the mountains (in Sudety Mts.: Jelenia Góra, Szklarska Poręba, Karpacz, Duszniki Zdrój, Kudowa Zdrój, in the Carpathians: Zakopane, Wisła, Ustroń, Krynica Zdrój), and also in bigger cities (Szczecin, Białystok, Gorzów Wielkopolski, Katowice) and in the localities, where transit takes place (Słubice, Cieszyń).

Tourism plays an essential role within the Polish borderlands. Depending upon the criteria adopted, the borderlands account for 30 to 50% of the accommodation infrastructure, and for 25 to 45% of the tourist traffic in Poland. Analysis of the structure of tourist traffic in the provinces, neighbouring upon the Polish boundaries, allows for stating that in each of them domestic traffic dominates. There is usually a high contribution of the traffic, originating from the given province (close to 50% in Podlaskie province, more than 25% in Western Pomeranian, Lubusza, Opole, Silesian, Małopolska and Lublin provinces) and from the neighbouring provinces. The magnitude and the distribution of tourist movements confirm the proposition of the domination of short-distance traffic. The situation regarding the international tourist traffic is similar. Traffic originating from the country, being the closest neighbour of a given province, dominates. Thus, in the provinces bordering upon Germany it is Germans, out of foreigners, who dominate. In the Lower Silesian and Lubusza provinces they account for more than 25% of tourists, and in the Western Pomeranian for more than 15% of the total. In the provinces situated along the eastern border, either Ukrainians dominate (in Lublin and Subcarpathian provinces more than 25% of all tourists) or Belarusians (close to 20% in Podlasie province).

Analysis of the magnitudes of flows makes apparent the dependence upon the tourist traffic, originating from the same province, except for the Warmian-Masurian and Subcarpathian provinces. It should be emphasised that in Lower Silesia the main group of tourists is constituted by Germans, and in Subcarpathian province – by Ukrainians.

In the municipalities situated up to 50 kms from the boundary the share of Polish tourists amounts to 80% of all tourists. Within the Polish borderlands the municipalities with domination of domestic tourist traffic are a clear majority, but their particularly strong concentration takes place in the Carpathians, in eastern and central Sudety Mts., as well as within the Polish-Russian and Polish-Lithuanian borderlands.

The average duration of stay of the tourists in the accommodation facilities within the Polish borderlands is 3.3 days. In the majority of municipalities short-term stays (up to two nights) dominate, along with the medium-term ones (2 to 4 nights). The short term stays occur mainly in towns and in the localities situated along the transit routes. On the other hand – the longest tourist stays (in more than 30 municipalities the average duration of stay exceeds 7 days) are observed in the health resort and leisure-oriented municipalities.

The analysis of traffic across the border indicates that:

- in the years 1980-2000 there had been a dynamic increase of all flows across the boundaries, including the increase of the number of single-day visitors, as well as tourists coming to and from Poland; after the year 2000 there has been initially a significant drop during the first 2-3 years, and the stabilisation of the numbers of tourists and visitors afterwards;

- there is a very high share of tourists and single-day visitors from the neighbouring countries in the total number of inward tourists (the single-day visitors from the neighbouring countries constitute 91.5% of all such visitors; tourists from the neighbouring countries, spending at least one night in Poland, account for 66.1% of all tourists – although in 1996 this number was at 79.7%);

- lower shares (especially of tourists) of Poles visiting the neighbouring countries than of foreigners, coming to Poland;

- imbalances in the tourist traffic and in the movement of visitors across each of the boundaries and with each of the neighbours; in the majority of cases the traffic towards Poland

is bigger than traffic from Poland; the opposite situation is observed only for the southern boundary, with Czechia and Slovakia;

– low shares of proper tourists in the total numbers of persons crossing the state borders.

The changes in the function of the boundary and the increasing mobility of population (including tourist movements) influence, as well, the directions of development of the border-adjacent tourist areas, as illustrated by the tourist cycle (following the concept of Butler, 1980) for the border-adjacent areas in Poland (Fig. 81, p. 212). The values of traffic flows are highly similar for the individual segments of the boundary – the differences consist in the intensity of this traffic (which depends mainly upon the population numbers of respective countries and the wealth of their citizens).

THE HYPOTHESES AND THEIR VERIFICATION

Three main hypotheses were formulated in the study, along with three auxiliary ones, all of which were subject to verification:

1) In Polish conditions, the closed nature of boundaries was decisive for the existence of strong barriers to the flow of people and to the border zones, with a difficulty in development of tourist infrastructure (it was characteristic that location of businesses in the border zones, and particularly so – in the direct vicinity of the border – was “discouraged”). Of essential significance for this study was to confirm that until 1989 there had been strong barriers, constraining not just cross-border mobility, but also the development of tourism in the close neighbourhood of the boundary. It was thus confirmed that boundaries, as barriers, exert a disadvantageous influence on the development of tourism in the neighbourhood of boundaries, and that the magnitude of flows across the boundaries was at a low level.

Existence of boundaries as barriers and of border-adjacent areas remaining in isolation contributed to an improvement of the quality of natural environment, which brought the establishment of a number of areas of legally protected nature in the close vicinity of boundaries. Tourism could function only within the domestic setting and there was no possibility of developing the transboundary tourist regions. Yet, it was exactly tourism that constituted the argument for opening up of the boundaries and for allowing for the temporary crossing of the border (like in the case of the so called tourist conventions in the Carpathians).

2) The process of opening up of the boundaries (a change of function) is a new impulse for the development of tourism on the areas neighbouring upon the state boundary. Opening of the boundaries starts the process of increase of flows due to the existence of differences between the areas neighbouring across the boundary and the needs of people. The decisive element for the crossing of the borders is constituted by the needs and capacities of people. These can be diverse – trade and shopping, or recreation and pleasure. Yet, human behaviour is multi-motivational, meaning that there are various motives of this behaviour (conscious or unconscious – partly or entirely). Hence, also the majority of trips undertaken have multi-motivational character, although there has been a slow change of behaviour patterns. Since the beginning of the transformation period on the border areas four purposes of transboundary mobility have been dominating: trade, shopping tourism, transit and tourism based on natural assets (mountains, skiing). Proper tourism, that is – leisure- and health-oriented, but also shopping tourism (purchases for own needs) is performed by wealthier persons (e.g. Germans) in a country with a lower wealth indicator (e.g. Poles in Slovakia, or Poles in the eastern neighbouring countries).

Opening up of the boundaries constitutes a new stimulus for the development of the borderlands. New attractions, needs and capacities are being created. The general systemic changes help in the use of endogenous potential, which can be modified through uncovering of new resources and innovations. Increase of the traffic helps in development of tourist infrastructure for its servicing. Hence, new tourist infrastructure is developed, along with accompanying services, or the existing ones are extended. This process is supported by the economic and social changes, which contribute to the increase of significance of tourist movements, closely associated with the increase of leisure time and wealth of people. These processes, given wise policies and investments, become the impulses for the appearance and increase of tourist space, and trigger off economic development.

3) Due to systemic transformations, a change in perception of the border-adjacent areas takes place. Tourism, and especially tourist traffic is ahead of other effects of integration. It has been noted that tourism within the borderlands constitutes:

- an element of integration, abolition of myths and stereotypes, lowering of language and mental barriers, etc.,
- a source of income and betterment of life quality,
- a source of internal changes (effective use of the endogenous potential), – a source of change stimuli from the outside (inflow of tourists and financial means from the EU and domestic funds),
- an essential element linking the neighbouring countries.

Within the border-adjacent areas of Poland use is being made of specific financial means for the development of tourism. EU assistance funds are the main component of investments in the domains of leisure- and nature-oriented tourism. Three fundamental observations, though, are in place in this context:

- a) the primary beneficiaries of the development and the funds are the local people, not the visitors,
- b) the assistance funds from the EU are the dominating means for stimulation of activity and development of the borderlands (especially those that are truly peripheral and usually poorly accessible),
- c) use of the public funds (assistance means from the EU) for purposes of developing the tourist (recreational) infrastructure in the regions without tourist traditions serves these areas themselves, and not the tourists from the outside; these means are, therefore, not so much used for the development of the tourist sector, as for the improvement of the life quality of the inhabitants (e.g. organisation of special events serves the strengthening of the transboundary connections of the local population).

The boundary is an important element, stimulating the regional and local development, based, in particular, on tourism. It is currently observed that new tourist space develops, functions change and the tourist infrastructure is brought closer to the boundaries, furthermore, formation of new transboundary patterns takes place. Integration processes are nowadays based mainly on the use of space on both sides of the border – which can hardly be called fully developed transboundary regions.

Against this background two new essential questions come to mind, which can serve as the successive hypotheses for further studies. The first of them is: whether the current development of tourism is a persistent phenomenon, and whether complete transboundary

integration of tourist regions is taking place? The second question is: are the financial means (support to investment projects from the EU funds) the sole decisive element for the activity in tourist development within the borderlands?

Side by side with the three main hypotheses, formulated at the outset of the study, three additional ones were formulated:

4) Irrespective of the function performed, boundaries can be perceived as tourist attractions and the destinations of the tourist movements. This general statement found a confirmation in the study. Tourism takes place when an area is attractive for tourists (e.g. attractions associated with the boundary, peripheral location, nature) and when respective populations express the need and have the possibility of undertaking tourist trips. For many tourists the very crossing of the border is attractive. Even crossing of the border by tourists remaining in fact in their countries constitutes an additional attraction of the stay. Besides, tourism, which exploits the “otherness”, takes advantage within the borderlands of the possibility of an immediate (just behind the border) visit to another country, with another language, culture, and often also religion. The “otherness” is also expressed through different land use, other feasts and holidays, other dishes (culinary tourism), products in shops (shopping tourism). Still, it is emphasised that in Poland there are as yet too little tourist attractions, promoted at the very national boundary.

5) Irrespective of the character of boundaries, between the border-adjacent areas in two neighbouring countries, there exist differences, expressed primarily through different levels and magnitudes of tourist development, tourist attractions and tourist traffic. The differences in the level of economic development, in product and service qualities and prices, are conducive to exchange and undertaking of trips. The decisive element for the magnitude of tourist traffic across the border is the existence of differences (including those of prices) and the existence of the emission (sending) market, as well as elimination of barriers – mainly of psychological nature. Population movements take place in all directions, but there are clear imbalances in this traffic. Tourist traffic may take place from the wealthier to a poorer country, including trips for shopping and cheaper service. From a poorer to a wealthier country people move to find jobs (and to trade), and (often in conjunction with other purposes) to purchase luxury or inaccessible products, specialised or cheaper ones.

In addition, there is a differentiation depending upon the function of boundaries. In the case of closed boundaries the differences influence significantly the existence of trafficking and limit the mobility of people (cross-border traffic is very low). In the case of open boundaries the differences contribute to the development of trade and tourism.

6) Within the borderlands tourism is considered the most important branch of economy and is often treated as the sole opportunity for development, becoming, at the same time, the primary domain of integration.

Currently, economies are characterised by the shift in the functional development of regions towards the service sector, including also the opportunities related to tourist development. In the nearest years the development of transport, increase of free time etc. shall lead to a more intensive competition between regions, both in terms of seeking investors for the purpose of expansion of tourist infrastructure (as well as other – e.g. transport – infrastructure) in order to ensure the change of functions, performed by the respective centres and regions, and also in terms of attracting tourists. The increase of competitiveness may take place along with the development of various complementarity associations. Of essential importance shall

be the increase of the number of persons disbursing larger amounts of money for purposes other than satisfaction of basic needs. Hence, the issue is in generation and ampler satisfaction of the secondary cultural needs of “plain people” (Krawczyk 2005). So, further increase of the significance of tourism shall follow. Border-adjacent areas may take advantage of this phenomenon. These areas, namely, still dispose of large reserves for the development of tourism, and broader dispersion of tourist traffic is essential not only for the economic growth of the rarely visited areas, but also for the decrease of congestion in those, where traffic is excessive. The very fact that a border area had been underdeveloped, depopulating, etc. may constitute a positive element, since lack or relatively low intensity of settlement processes and the related production activities (agriculture and manufacturing) could over a definite period entail an improvement of the environmental conditions in a given region. This effect is being observed in numerous border-adjacent areas, also, or even first of all, due to a long period of being situated not so much in a peripheral position, as in the vicinity of a well-guarded state border. Such areas have frequently gained nature-based attractiveness, and the legally protected nature surfaces have been established there, which in virtually every case enhances tourist attractiveness. Yet, the sole nature-based attractiveness (without appropriate infrastructure and access) shall not secure the development of a given region. It constitutes only a potential opportunity for the development. Recent studies confirm this observation for the case of Poland (see Kozak 2009).

NEW HYPOTHESES – PARTLY VERIFIED

New hypotheses appeared during the study, which were partly verified, and which can serve for further research. The most important of them are the four following hypotheses:

a) equalisation of prices and of quality of service, and disappearance of differences does not have to limit the development of tourism, provided that in the period of “prosperity” adequate investments have been made into the tourist sector and the attractiveness of the area increased; then, the boundary stops to be the element attracting tourists, while the role is taken over by some other attraction – a mountain range, a river, a fortress, the cultural events, the gastronomic peculiarities, tourist infrastructure etc.;

b) when the boundary did not cross the area perceived as attractive for tourism, the area tends to stagnate or go into oblivion;

c) openness of a boundary is not a necessary condition for the development of tourism; it has, undoubtedly, a facilitating influence on the integration of tourist space and its development;

d) even with open boundaries, when they become fully permeable and do not perform the function of a barrier and “development blocking”, such negative functions are often taken over by other elements, like, e.g., the areas of protected nature (national parks), the poor spatial accessibility, the weak social capital, lack of innovations, etc. – which becomes a serious barrier to further development.

SUMMARY

In conclusion, it should be stated that for the development of tourism within the border-adjacent areas it is first of all essential to have tourist attractions, luring people into these areas. Political decisions influence the existence and functions of the state boundaries. European integration has an impact on the changes in the functions of boundaries in the direction of their openness and is conducive to integration of the neighbouring territories. At the same time, the outer boundaries of the EU and of the Schengen zone have been tightened again, even though it is definitely much easier to cross them than before 1989.

The liberalisation of the boundary regime, along with the course of the socio-economic processes (improvement of life quality, broadening of individual capacities, more of free time), entailed the increase of cross-boundary mobility. Depending upon the needs and capacities of people, conform to the exchange and choice theories, there has been an increase of the number of trips and border crossing events. The less wealthy ones would travel to earn money or to save money by purchasing at lower prices, while the wealthier would travel for consumption purposes (to do shopping and get service), and also for cognitive and leisure purposes. The reasons for travelling are diverse, frequently multi-motivational. The proper tourism, as a higher-level good, is still in the initial phase (the strictly tourist traffic accounts for a couple to a dozen or so per cent of the entire cross-boundary mobility).

Resulting from the increase of the number of trips, new tourist developments, supported by accompanying service, take place, or the existing ones are extended. Tourist space develops there, where the area is attractive for tourists (e.g. attractions associated with the boundary, peripheral location, nature). Tourism on the areas neighbouring upon the boundaries of Poland is based upon complementarity (prices, offers), trade and other service, transit, and attractive nature (including national parks).

In every case of a borderland, between the two sides of the border there exists an imbalance in the magnitudes of flows and in the state of tourist development. According to the theories of regional and local development we deal with asymmetry between the two parts of the borderland, the discontinuity of space, and the development conform to the proposition of the mosaic.

It is very difficult to demonstrate, which of the elements of development of tourism within the border areas has a decisive significance. There exist, namely, numerous external and internal elements, which influence in different degrees the development and functioning of tourism within the border-adjacent areas. These elements include, in particular: degree of openness of boundaries, relations of prices and currency exchange rates, tourist offers (both tourist attractions and quality of service), fashion trends, preferences, skills in introduction of innovations, and quality of human capital.

It can be attempted to sum up by stating that the decisive factors for the development of tourist space within the border-adjacent areas in the period 1989-2009 were:

- a) intensifying flows of people,
- b) appearance of returns to travelling,
- c) specificity of the location factor in the vicinity of the boundaries,
- d) transitory, but also variable differences in the state of market equilibriums for particular goods, made more pronounced by the changes in currency exchange rates,

e) transformation of the economy into the market economy and accession to the EU, and, consequently, new policies, associated with the allocation of funds for the development of peripheral regions,

f) the synergy effect (linkage of potentials, expansion of the offer, complementarity and taking advantage of the much broader markets of tourist emission areas – tourist origins).

Translated by Jan Owsiański

Adres autora:

Marek Więckowski

Zakład Geografii Miast i Ludności

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego

Polska Akademia Nauk

ul. Twarda 51/55, 00–818 Warszawa

e.mail: marekw@twarda.pan.pl

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN im. Stanisława Leszczyckiego wydaje następujące publikacje seryjne:

Geographia Polonica, Prace Geograficzne, Przegląd Geograficzny, Dokumentacja Geograficzna, Europa XXI, Geopolitical Studies, Bibliografia Geografii Polskiej, Atlas Warszawy oraz Atlas Rzeczypospolitej Polskiej (1993–1997) i Centralny Katalog Zbiorów Kartograficznych w Polsce (1961–2000).

MONOGRAFIE

1. Kozłowska-Szczęśna T., Błażejczyk K., Krawczyk B., 1997, *Bioklimatologia człowieka. Metody i ich zastosowanie w badaniach bioklimatu Polski.*
2. Starkel L., 2001, *Historia doliny Wisły od ostatniego zlodowacenia do dziś.*
3. Kozłowska-Szczęśna T., Błażejczyk K., Krawczyk B., Limanówka D., 2002, *Bioklimat uzdrowisk polskich i możliwości jego wykorzystania w lecznictwie.*
4. Kozłowska-Szczęśna T., Krawczyk B., Kuchcik M., 2004, *Wpływ środowiska atmosferycznego na zdrowie i samopoczucie człowieka.*
5. Gawryszewski A., 2005, *Ludność Polski w XX wieku.*
6. Węclawowicz G., Bański J., Degórski M., Komornicki T., Korcelli P., Śleszyński P., 2006, *Przestrzenne zagospodarowanie Polski na początku XXI wieku.*
7. Taylor Z., 2007, *Rozwój i regres sieci kolejowej w Polsce.*
8. Matuszkiewicz J.M. (red.), 2007, *Geobotaniczne rozpoznanie tendencji rozwojowych zbiorowisk leśnych w wybranych regionach Polski.*
9. Roo-Zielińska E., Solon J., Degórski M., 2007, *Ocena stanu i przekształceń środowiska przyrodniczego na podstawie wskaźników geobotanicznych, krajobrazowych i glebowych.*
10. Gawryszewski A., 2009, *Ludność Warszawy w XX wieku.*
11. Grzeszczak J., 2010, *Gentryfikacja osadnictwa. Charakterystyka, rozwój koncepcji badawczej i przegląd wyjaśnień.*

ATLAS WARSZAWY

6. Misztal S., 1998, *Przekształcenia struktury przemysłu Warszawy.*
7. Potrykowska A., Śleszyński P., 1999, *Migracje wewnętrzne w Warszawie i województwie warszawskim.*
8. Luniak M., Kozłowski P., Nowicki W., Plit J., 2001, *Ptaki Warszawy 1962–2000.*
9. Śleszyński P., 2006, *Przedsiębiorstwa w przestrzeni Warszawy.*
10. Degórski B., Deręgowska A., 2008, *Zmiany krajobrazu obszaru metropolitalnego Warszawy na przełomie XX i XXI wieku.*
11. Stępiak M., Węclawowicz G., Górczyńska M., Bierzyński A., 2009, *Warszawa w świetle Narodowego Spisu Powszechnego 2002.*

Sprzedaż i prenumeratę publikacji IGiPZ PAN prowadzą księgarnie:

- Warszawska Drukarnia Naukowa PAN, ul. Sniadeckich 8, 00-656 Warszawa, tel. fax (+48 22) 628 87 77, 628 76 14.
- Główna Księgarnia Naukowa im. Bolesława Prusa, ul. Krakowskie Przedmieście 7, 00-068 Warszawa, tel. (22) 826 18 35.

Łagodzenie reżimu granicy wraz z procesami społeczno-gospodarczymi (m.in. polepszanie się jakości życia, wzrost czasu wolnego) wpłynęły na wzrost mobilności transgranicznej. W zależności od potrzeb i możliwości ludzi cele tych wyjazdów są różnorodne – często polimotywacyjne. W wyniku wzrostu liczby podróży w strefach przygranicznych powstaje nowe zagospodarowanie turystyczne oraz usługi towarzyszące lub są rozwijane i przekształcane istniejące. Turystyka jest obecnie jedną z ważniejszych form aktywności człowieka na obszarach przygranicznych Polski. Jednak nie wszędzie rozwija się ona z takim samym natężeniem. Nie każdy obszar dysponuje atrakcjami przyciągającymi turystów. Czy granica stanowi atrakcję turystyczną? Jeśli tak – to gdzie i dlaczego?

W pracy przedstawiona jest próba ukazania wpływu granic politycznych oraz zmiany ich funkcji na rozwój turystyki na obszarach przygranicznych Polski. Istotne okazują się pytania: dlaczego i w jaki sposób granica wpływa na rozwój turystyki? Dlaczego i gdzie turystyka rozwija się w sąsiedztwie granic? Dlaczego rozwija się turystyka a nie inne dziedziny? W celu odpowiedzi na tak stawiane pytania ukazano zarówno zmiany funkcji pełnionych obszarów, jak też przekształcenia samej turystyki. Praca zawiera zarys koncepcji przestrzennej organizacji rozwoju turystyki w sąsiedztwie granic państwowych.